

valóság

A TARTALOMBÓL

Szegedi László: Információs kor

Németh István: A Wilhelmstrasse és Magyarország. Válság és kiút (1930–1934) (2. rész)

Sztancs Gábor: Föderalizmus helyett felbomlás. Az Osztrák–Magyar Monarchia nem domináns nemzeteinek államépítő törekvései az első világháború éveiben

M. Lezsák Gabriella: A magyar őstörténet észak-kaukázusi vonatkozásai

Zsupos Zoltán: Honnan ered a székely írás? A székelység a Kárpát-medencében

Kapronczay Károly: A magyar egészségügy a nagy háború után

Pelle János: Kulcs Kertészhez

Must Katalin: A devizahitelezés nagy kézikönyve

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL

2
0
1
7

8

valóság

A Tudományos Ismeretterjesztő
Társulat havi folyóirata

2017. augusztus LX. évfolyam 8. szám

Szerkesztőség
1088 Budapest,
Bródy Sándor u. 16.
Postacím:
1431 Budapest, Pf. 176
Telefon: +36-1-327-8965
+36-1-327-8950

Fax: +36-1-327-8969
E-mail: valosag@titnet.hu
Internet: www.valosagonline.hu

Kiadja
a Tudományos Ismeretterjesztő
Társulat
Felelős kiadó
Piróth Eszter igazgató
1088 Budapest,
Bródy Sándor u. 16.

Nyomás
Pauker Nyomda
Felelős vezető
Vértes Gábor

Index: 25 865

ISSN 0324-7228

Támogatóink:
Magyar Művészeti Akadémia
Nemzeti Tehetség Program
Nemzeti Kulturális Alap

MAGYAR MŰVÉSZETI
AKADÉMIA

 Nemzeti
Tehetség Program

Nemzeti Kulturális Alap

Szerkesztőbizottság
Benkő Samu
Bogár László
D. Molnár István
Harmati István
Kapronczay Károly
Pomogáts Béla
Simon Tamás
Tardy János
Tellér Gyula

Főszerkesztő
Tókéczki László

Szerkesztők
Cseresnyés Márk
Kengyel Péter
Kucsera Tamás Gergely

Szerkesztőségi irodavezető
Horváth Krisztina

Előfizethető a Magyar Posta Zrt.-nél: +36-1-767-8262, hirlapelofizetes@posta.hu, eshop.posta.hu,
vagy megvásárolható a Tudományos Ismeretterjesztő Társulatnál: +36-1-327-8950, titlap@telc.hu.
Árusításban kapható a Lapker Zrt. árusítóhelyein.

Információs kor

Napjainkban egy egész korszak ér véget és köszönt be egy új. Miként arról korábban már írtam,¹ a tömegkort az információs kor váltja fel.

A kérdés csak az lehet, hogy ez a korszak valóban beköszöntött-e már vagy csak a közeljövőben fog elérkezni. A magam részéről ennek a korszaknak a kezdetét az 1996-os évhez, az internet *elterjedéséhez* kötöm. Az internet már ennél korábban is létezett, hiszen Tim Berners-Lee (1955–) a HTTP protokollt már 1989 novemberében kidolgozta. Ezt követően az első internetes böngésző, a WorldWideWeb forráskódját 1993 áprilisában tették nyilvánossá és ingyenessé² (később Nexus lett a neve, hogy ne legyen összetéveszthető a WWW protokollal). Ezért az internet létrejöttét egyesek 1994-re teszik, de ekkoriban még egyáltalán nem volt széles körben *elterjedt*, még mindig csak egy nagyon szűk (főként tudományos, intézményi és számítógépes) felhasználói réteg ismerte és használta.

Az az időpont, amikor az internet valóban széles körben *elterjedt*, a háztartásoktól a civil szervezetekig, az állami intézményektől a magánvállalkozásokig, akkor következett be, amikor az internet fogalmát és hasznát, azt, hogy mire is való tulajdonképpen, a széles felhasználói réteg, az egyszerű emberek, az új információs kor hordozói is megismerték és használatba vették. Ekkor kezdtek tömegével megjelenni az interneten a különféle honlapok, az utazási irodáktól a kormányzati szociális, adóhivatali portálokig, a közösségi médiáig stb.

Én a magam részéről az internetről először 1996 októberében hallottam, amikor Bill Clinton, amerikai elnök nyilatkozatáról az „információs szupersztráda” fényes jövőjét illetően³ a Magyar Televízió híradója is beszámolt. Én ezt az eseményt tekintem az internet és az információs kor megszületésének. Az internet ugyanis ekkor vált igazán széles körben ismertté és ekkortól kezdett az élet minden egyes részterületére kiterjedni. Ekkor kezdtük kérdezgetni mi magunk is, hogy mi is az az információs szupersztráda és mire való? Az a kis rimaszombati civil szervezet (mely azóta a régió vezető közösségi alapítványa⁴ lett), mely 1996 nyarán alakult meg, s melyben alapító tagként akkor kezdtem dolgozni, az első használt számítógépét egy másik civil szervezettől (Fórum Intézet) kapta ajándékba, az októberi hónapot követően azonban hamarosan maga is csatlakozott az internetre (Szlovákiában magára az internet bevezetésére is csak ekkortól nyílt lehetőség, attól fogva, amikor az első internetes szolgáltató cégek megjelentek a piacon). Fél év múlva már a világhálón kommunikáltunk az egész világgal, amire 1996 októbere előtt nem lett volna lehetőség, mert nem is lett volna kivel és mivel kommunikálni. Ettől fogva viszont már mindenkiel azonnal kapcsolatba tudtunk lépni. És rajtunk kívül (csak) ekkor került ugyanebbe a helyzetbe a fejlett világ lakosságának túlnyomó része is. Ennek az 1996-os beszédnek tehát még ránk, ott a periférián is óriási volt a hatása. Az viszont korábban a mi figyelmünket is teljesen elkerülte, hogy 1994-ben Tim Berners-Lee létrehozta a World Wide Web Consortiumot és ugyanebben az évben sor került az első nemzetközi internetes konferenciára (amitől fogva az internet létrejöttét számítani szokták). Ha az internet esetleg valóban ekkor is jött létre, az információs korra ez semmiképpen sem érvényes.

(1993 januárjában még világszerte csak 50 webszerver létezett, októberben már több mint 500, de 1994 végére a felhasználók száma a mainak még mindig csak a töredékét, mintegy 21 milliót tette ki. Ez év áprilisában jelent meg a Mosaic Netscape (később Netscape) böngésző. 1994 májusában Robert Caillau a CERN-ben megrendezte az első nemzetközi WWW konferenciát. 1996 decemberében az internetnek már világszerte csaknem 75 millió felhasználója volt, az egy évvel korábbi mintegy 40 millióval szemben,⁵ és az amerikai vállalatok számára nyilvánvalóvá vált, hogy nem halasztható tovább belépésük az internet világába. 1997-ben Magyarország elindította a Sulinet programot, mely a világon elsőként tűzte ki azt a célt, hogy minden (közép)iskolát csatlakoztasson az internethez.)

Bill Clinton bejelentése mögött persze Al Gore alelnök állt, aki a környezetvédelem ügye mellett a modern információs technológiák fejlesztését és bevezetését is mindig a szívében viselte, (politikailag) tevékenyen elő is mozdította. (Maga az információs szupersztráda, information superhighway kifejezés is tőle származik.) Sajnálatos, hogy az amerikaiak 2000-ben egy ilyen intelligens ember helyett a nem annyira intelligens George W. Bush személyében mindössze 537 floridai szavazattal választottak elnököt, miközben országosan Al Gore 543 895 szavazattal kapott többet. (Napjainkban ugyanez a sajátos amerikai választási rendszer tette lehetővé, hogy az ugyancsak demokrata Hillary Clinton helyett a nála ezúttal jobbnak tűnő republikánus Donald Trump legyen az elnök, aki azonban országosan ugyancsak 3 millióval kevesebb szavazatot kapott, mint az ellenfele.) Ennek a 2000-es választásnak lett következménye, az Al-Kaida és a tálibok afganisztáni megerősödése, a 2001. szeptember 11-i New York-i terrortámadás („a III. világháború” kitörése), a (második) iraki háború (2003–2011), az Iszlám Állam kialakulása és napjaink migrációs válsága, mely folyamatnak ma még nem is láthatjuk minden egyes negatív fejleményét. Ha Bush helyett Gore lett volna az elnök, a történelem és az információs kor kezdete is egy teljesen más, sokkal pozitívabb irányt vehetett volna. Ez azonban már nem ennek a cikknek a témája.

Az internet elvét eredetileg az amerikai hadsereg számára dolgozták ki, olyan független hálózatként, melynek nincs egyetlen központja, s így azt nem is lehet elfoglalni és kiiktatni, megszakítva ezzel a kommunikációt. Ezáltal azonban maga a kommunikáció is nyílt csatornákon folyik és a résztvevői is visszakövethetők. Az anonim kommunikáció biztosítása érdekében ezért az 1990-es évek közepén az amerikai tengerészgyalogság javasolta, majd a DARPA projekt 1997-ben továbbfejlesztette azt az elvet, hogy kódolt módon lehessen kommunikálni az interneten keresztül is, a hírszerzési információk továbbítására. Ezért dolgozták ki a mai Tor böngésző (Tor browser) elvét. Ha azonban az interneten csak ők kommunikálnának ezen a kódolt csatornán keresztül, mindenki tudná, hogy ők cserélnek információt. 2003-ban (egy évvel a végleges kifejlesztése után) ezért a Tor szoftver forráskódját nyilvánosságra hozták, amivel kialakult az internet anonim használatának a lehetősége és vele az ún. Darknet (fekete világháló, noha a törökök időnként a Tor böngészőt is blokkolják). Ez pedig ideális lehetőséget biztosít arra, hogy a drogkereskedők a virtuális pénzek (Bitcoin, Zcash, BlackCoin, Dash, Litecoin, Ripple stb.) által itt mossák tisztára a pénzeiket (ez teszi ki a darknet legnagyobb részét); az adathalász bűnözők itt árulják az ellopott személyi adatokat és jelszókat; itt lehet venni hamisított és illegális termékeket (Silk Road – kábítószeres, hamis gyógyszerek), itt lehet illegális játékokdalakat látogatni, a pedofilok itt építik ki a világméretű hálózataikat, a terroristák pedig így kerülnek el a lelepleződést (mivel

a szerveket nem lehet lokalizálni, az egyes honlapokat sem lehet visszakövetni). És ezzel a korábbiakhoz képest nemcsak a legális gazdasági szereplők, hanem a pedofil hálózatok, a terroristák és a bűnözők lehetőségei is meghatványozódnak.

Egy eredetileg nyitott hálózat (és maga a [korlátlan] nyitottság elve mindenféle értelemben: a „nyílt társadalomtól” kezdve a szabadkereskedelemig) tehát ahhoz fog vezetni, hogy az ellenőrzés formáinak egyre újabb típusai fognak kialakulni. Mivel a modern (liberális), erkölceit vesztett ember képtelen az önkorlátozásra, a korlátot az állami ellenőrző szervek fogják számára felállítani, ami pedig az olyannyira ajnározott (korlátlan) szabadság csökkenését fogja eredményezni. (Ezt már ma is láthatjuk, amikor az amerikai iskolák nagy részébe csak fém-detektoros kapun keresztül lehet belépni, amikor a korlátlan bevándorlás engedélyezése miatt le kell vennünk a cipőnket, mielőtt repülőre szállunk, amikor már nemcsak az Európába való belépést, de a kilépést is ellenőrzik; amikor nem merünk elmenni a karácsonyi vásárba, mert terrortámadás várható; amikor estefelé egyes nyugat-európai városokban egy magányos nőnek veszélyessé vált egyedül tartózkodni az utcán stb.)

Egy másik, az előbbtől alapvetően különböző korszak beköszöntének új társadalmi, gazdasági, kulturális, politikai stb. következményei, jellemzői is lesznek és vannak. A már korábban is közölt összefoglaló táblázatban⁶ az információs kort jelző alsó sor még üres, de előre vetíti, hogy ennek a korszaknak is ugyanolyan társadalmi rendszerei, államformái és kormányzati rendszerei lesznek, mint a korábbiaknak. (A táblázatban a történelmi korszakok újfajta meghatározását fektettük le: őskor–ókor–középkor–tömegkor–információs kor. Az újkor és a legújabb kor 200-300 év múlva az akkori emberek számára már bizonyára nem lesz legújabb kor [helyette inkább a saját korszakukat fogják a legújabbnak tekinteni és mi sem sajátíthatjuk ezt ki a saját korszakunk részére], ezért ezek számára helyesebb egy másik elnevezést használni. A tömegkor megnevezés mindkét korszakot a megfelelő módon magában foglalja és egyben jól kifejezi ezen korszakok társadalmi jellegét is. Ha ezen korszakokat még nagyobb időegységekre akarjuk osztani, azt is mondhatjuk, hogy az első három korszak, az emberiség létezésének első 200 ezer vagy 10 ezer éve, a *kézművesség korszaka* volt [természetes anyagokból {kő, fa, csont, agyag, fémek stb.} kézi eszközök előállítására és használatára, melyhez a növénytermesztés és a háziipar feltalálása után az állati munkaerő társult], az utóbbi kettő [tömegkor és információs kor] pedig *technikai korszaknak* nevezhető [a kézi és állati munkaerőt kiszorítja a gépi munkaerő, megjelennek a mesterséges anyagok {műanyagok, ipari gyémántok, üveghab, nanocsövek stb.} és az eladásra szánt szellemi termékek]. Talán újabb 200 ezer évet kell várunk arra, hogy ezt egy harmadik nagyobb korszak váltsa fel, mely vélhetőleg valamilyen energetikai vagy virtuális alapon fog állni, amikor egy hosszú fizikai létet esetleg egy virtuális lét is követhet, amikor a tudatunk egyszerűen letölthető lesz egy testen kívüli adathordozóra – miként annak elvi lehetősége már ma is fennáll. A távoli jövő egy újabb lehetséges alternatívájaként tekinthetünk az általános úrkorszak eljövételére is, amikor az emberiség az életterét a naprendszeren túl kiterjeszti a szomszédos csillagok bolygóira is, s ilyen esetben ez a korszak már a Földön kívüli történelmet is magában fogja foglalni.)

Korszak ↓	Társadalmi rendszer ↓	Államforma → Kormányzati rendszer →		KÖZTÁRSASÁG		MONARCHIA	
		demokrácia	diktatúra	demokrácia	diktatúra		
Ókor (Kr. e. 3500 – Kr. u. 476)	Raktári redistributív rendszer (Kr. e. 8000 k. – Kr. u. 476)	Görög polisz (athéni típus)	Tirannisz (Athén)	Római királyság	Római császárság		
Középkor (476–1640)	Feudalizmus (850 k. – 1848)	Örökös helytartóság (Németalföld)	Arisztokratikus köztársaság (Velence)	Nemesi köztársaság (Magyarország, Lengyelország)	Felvilágosult abszolútizmus		
Tömegkor (1640–napjainkig [vagy 1996-ig])	Tömegtársadalom (az 1860-as évektől) / Tömegkultúra (az 1820-as évektől)	Többpártrendszer	Katonai diktatúra	Kétpártrendszer (USA)	Király nélküli királyság (Magyarország 1919–45)		
		Emberarcú szocializmus (Csehszlovákia 1968), Gulyáskommunizmus (Magyarország 1966 után)	Hadikommunizmus, sztilinizmus, egypártrendszer (Szovjetunió)	Bhután (király-sági államszocializmus)	Nepotizmus (Észak-Korea, 1972–), Fasizmus (Olaszország 1922–1943)		
Információs kor	Információs társadalom / kultúra (a közeljövőben [vagy 1996-tól])	Polgári demokrácia	Gazdasági liberalizmus (Szingapúr)	Svéd modell, Nagy-Britannia	Másfélpártrendszer (Japán)		

Az új korszak *társadalmi és kulturális következményei* már ma is egyértelműen megnyilvánulnak. 1996-óta megszületett az első olyan generáció (az első tagjai már a 20-as éveikben járnak), ahol sohasem ismerték az elektromosság és az információs eszközök nélküli világot. Számukra már természetes, hogy mindenféle modern elektronikus berendezést használhatnak, sőt számukra az élet már elképzelhetetlen ezek nélkül. S miközben a mai idősebb, nyugdíjas generáció még a számítógép és az okostelefon használatát is legfeljebb csak nagy nehézségek árán tudja alapszinten elsajátítani, a modern Y- és Z-generáció ezekkel kel és fekszik, jár, ebédel és pihen, minden bennük rejlő lehetőséget teljes mértékben kihasznál. Közülük sokak ezek programozásában is járatosak. A fiatalok tehát a világtörténelem során (bizonyos területeken) először rendelkeznek több ismerettel, mint az idősek. Egy mesterséges internetes világban élnek, a közösségi média felületein kommunikálnak, sokszor akkor is, ha csak néhány helyiség választja el őket egymástól; itt ismerkednek meg másokkal, szereznek új „barátokat”, itt szerzik be és cserélik ki az információikat, itt döntenek el, hogy mit lehet és mit nem lehet kedvelni, mi és ki lesz népszerű.

Ez egyben a családi és a tényleges emberi kapcsolatok háttérbe szorulását is jelenti, amikor egy fiatal (szélsőséges esetben) otthonosabban mozog a kibertérben, mint a valós világban, elveszíti azon képességeket és ismereteket, hogy hogyan kell viselkednie vagy viszonyulnia egy közeli hozzátartozójához (nagyszülők, nagybácsi, nagynénik, unokatestvérek; Amerikában ez már ma sem újdonság, ahol a nagy távolságok miatt a gyermekek gyakran évente csak 2-3 alkalommal találkoznak a nagyszüleikkel). Az előre adott viselkedésformák, melyek a rokonság felé létrehozzák a kölcsönös kapcsolatok rendszerét, egy távoli világgá válik számukra. Az információs korban (hacsak a társadalmi trendek nem változnak) a családi nevelés szerepe egyre jelentéktelenebbé válik, mert a gyermekek a normákat és értékeket a családon kívüli közösségi médiából és az internet világából szerzik be, ahol a saját korosztályukra jellemző normákat és értékeket keresik (azokat, melyeket ők a maguk számára mérvadó normáknak és értékeknek tekintenek, s nem azokat, melyeket a szülei, ha akarnak sem tudnák a gyerekeik felé közvetíteni, mivel ezen normákkal és értékekkel már maguk sem rendelkeznek, hiszen a liberális „nevelés” elveinek megfelelően inkább a gyermekek barátainak, mint útmutatással szolgáló és szolgálni tudó szülőknek tekintik magukat; ezért is látható a fizetős csatornákon sok olyan dokumentumfilm, ahol – a „fejlett” nyugati világban – a gyermekek uralkodnak a szülők fölött, akik tanácstalanok a gyermeknevelés, a fegyelmezés, az útmutatás, a példaadás alapvető vagy bármiféle mikéntjei tekintetében).

A 19. század elejéig (az 1820-as évekig, a tömegkultúra színre lépéséig⁷) még létezett az közfelfogás, hogy az úriember fogalma megegyezik a félistenével. Így például Várad Péter (1455 k. – 1501) kalocsai érsek és Báthori Miklós (1434 k. – 1506) váci püspök humanista szellemi arisztokratizmusában az ember kiemelkedő képességek birtokában képes magát tovább teremteni, megistenülhet. Pápai Páriz Ferenc (és Bod Péter) szótárában (1708, 1801) a *semideus* fogalmának meghatározása: félisten, úri személy. Nagy Frigyes porosz király (1740–1786) véleménye szerint az ember a „szép lélek” birtokában képes félistenné válni. A 20. század végére ettől a szellemi magaslatról eljutottunk Sartre egzisztencialista filozófiájának zsákutcájáig, mely szerint mindenki isten akar lenni, de Isten nem létezik, ezért az ember (valójában az egzisztencialista tömegember) léte értelmetlen.⁸ A liberalizmus átlagolta a szabadságot azzal, hogy kijelentette, az ember azért szabad, mert szabadnak született, mindenféle egyéb szükséges követelmény nélkül is, ami óriási tévedés (hiszen szó szerint véve, csecsemő korában gyámoltásra szorult, nem rendelkezik szabad akarattal, sőt öntudattal sem, és már csak ezen okok mi-

att sem nevezhető szabadnak), hiszen az ember csak akkor szabad, ha *eléri*, megszerzi a szabadságot az olyan szellemi *követelményeknek* köszönhetően, mint a „szép lélek”, a félistenné válás. Ellenkező esetben (a szabad ember) azonos a vademberrel – ahogyan Victor Hugo mondta⁹ –, aki nem rendelkezik semmilyen kiemelkedő képességekkel (a legjobb esetben is csak átlagos képességei vannak), ezért nem is képes „tovább teremteni magát, félistenné válni”. Ehelyett inkább a vademberi állapot egyre mélyebb bugyraiba süllyed vissza. A liberalizmus ajánlata az embereknek tehát egy gyermekes szabadság – a felnőtt korban is. Az *Arábiai Lawrence* (1962) című angol film egyik jelenetében egy brit tiszt azt mondja az arabok vezetőjének, Fejszál hercegnek, hogy Anglia sokkal kisebb ország és a népessége is kisebb, mint az övé, de Anglia mégis sokkal sikeresebb, mert ott van *fegyelem*, az araboknál meg nincs. Nos, aki járt a mai Angliában (különösen estefelé egy tetszőleges angol város valamelyik szórakozóhelyének környékén), tudja, hogy egy ilyen mondat egy mai (angol) filmben már nem hangozhat el, mert 1962 óta a liberalizmusnak sikerült elérnie a fegyelem teljes lebontását, tiltólistára vételét, egy olyan kultúrát teremtett, amely nem alkalmas a saját (nemzeti) érdekképviseletére. Már régen nincs fegyelem az iskolában, a nevelésben, a közember gondolkodásában (és a fejletlen világgal ellentétben már családi és rokonsági támaszok sincsenek), amit a fegyelem hiánya (fog) követ(ni) a közlekedésben, az adófizetésben, a munkaerőpiacban stb., aminek végeredménye az angol (valamint az ehhez hasonló nyugat-európai) kultúra pusztulása és az ország visszasüllyedése lesz a harmadik világba.

Leépülőben van tehát a hagyományos világ, annak magatartásformái, gondolkodásmódja, emberi és rokoni kapcsolatai, nyelvi kifejező eszközei, az általános műveltség ismeretanyaga. És ma még nem tudni, hogy mi lép ezek helyébe. Az is lehetséges azonban, hogy az emberiség visszaretten egy ilyen változás lehetőségétől és visszatér a jól bevált hagyományokhoz. A harmadik lehetőség az, hogy a teljes (erkölcs nélküli) európai civilizáció és információs kor elbukik az iszlám népességi túlsúlya alatt (mely még ma is egy hagyományos, [(de) represszíven] erkölcsi alapú társadalom) és ezzel a sivatagi pásztorok liberalizmustól mentes hagyományos (de) represszív erkölcsisége jut uralomra (amelynek mellesleg semmi tehetsége sincs egy fejlett gazdaság és ezáltal egy fejlett társadalom fenntartására és működtetésére), kérészerűtlenül téve az információs kort.

2003-ban (a Tor böngező véglegesítésének évében) még azt írtam, hogy „... [noha az internetet lehetne] rosszra is használni, ha az interneten mindenféle szélsőséges gondolatot terjesztenének, ez kevéssé valószínű, mert az események nem az utcán fognak zajlani, hanem az emberek fejében, akik eldobható számítógépüket a kezükben tartva fognak új gondolatok után kutatni.”¹⁰

Úgy gondoltam, hogy az információs technológiák, az internet elterjedése jobbá teszi a világot és csak pozitív változást eredményezhet. Ezt a véleményemet mindössze 14 év elteltével alapvető módon kell korigálnom. Figyelmem kívül hagytam, hogy korunk modern tömegembere nem emelkedett fel egy eszményi erkölcsi lény szintjére, sőt az ancien régime úriemberéhez képest erkölcsileg is hatalmasat bukott. Az internetnek ezért a hozzá kapcsolódó erkölcsi normák és ellenőrző mechanizmusok hiányában láthatóan sok negatív következménye is van. A tizenéves kamaszok a közösségi oldalakon, egy korábban elképzelhetetlenül nagy nyilvánosság előtt alázzák meg egymást, töltenek fel egymásról kompromittáló képeket és információt. A pedofilok számára is elképzelhetetlen módon kitágultak a lehetőségek. A terroristák az interneten toboroznak új tagokat, és egyedül itt juttathatják el szabadon, minden korlát nélkül a propagandájukat a célközönséghez (itt számolnak be a sikereikről a szimpatizánsaik számára és itt félemlítik meg, terrorizálják a megtámadott népeket), a barbarizmusukat dokumen-

táló borzalmas videókkal egyetemben. Másrészt azonban az internet az a fórum is, ahol az egyszerű olvasó is le tudja leplezni azt, ha mondjuk a CNN a „politikai korrektség” jegyében sorozatosan manipulálja az eseményeket és ezáltal meghamisítja a valóságot, hogy a saját politikai világméretű megfigyelés alapján a híreket, hogy aztán a tömeg is annak megfelelően (a „politikai korrektség” jegyében) gondolkodjon, úgy, ahogyan a csatorna tulajdonosai akarják.

Ami a *politikai következményeket* illeti, azok ma még beláthatatlanok. Howar Dean 2004-ben és Barack Obama 2007-ben a közösségi médiát használta a fel a kampányához szükséges pénz összegyűjtésére. Az arab tavasz idején (2010–2012), a lázadók nagyrészt a közösségi médián keresztül szervezkedtek és tartották a kapcsolatot. 2011-ben a Facebook és a Twitter segítette az embereket abban, hogy fellázadjanak¹¹ az egyiptomi kormány ellen (egyébként egy szélsőséges iszlamista mozgalom érdekében).

A(z online) média információit nagyban meghatározza a tulajdonosok politikai beállítottsága (Fox News: konzervatív; NBC, CNN, BBC, Facebook: liberális). A híreket aztán általában ennek alapján tolják előtérbe, törlik, szűrik, cenzorálják, manipulálják. (Mint pl. a CNN a Fort Lauderdale repülőtérén 2017. január 6-án történt lövöldözéssel kapcsolatban, ahol elhallgatták, hogy a latin származású elkövető áttért az iszlám hitre, iszlamista propagandát olvasott az interneten, annak a képnek pedig, melyet magáról posztolt a világhálón, levágták az alját, hogy ne látszódjon, hogy kinyújtja a mutatóujját a tawhid [Allah kizárólagossága] jeleként, a képét pedig fekete-fehérben közölték, hogy ne tűnjön ki a sötétebb bőrszíne, tehát hogy azt a látszatot kelthessék, hogy a támadás csak egy pszichikailag labilis ember tette volt, és nincs semmi köze az iszlám terrorizmushoz, hiszen a nézők helyett majd ők eldöntik, hogy mi a valóság és hogyan kell arról gondolkodni. A manipulációra az egyszerű internethasználók jöttek rá és tették közzé a felfedezésüket [akik között a manipulatív amerikai sajtóval kapcsolatban elterjedt az American Pravda megnevezés]. Ez pedig azt is jelenti, hogy senkinek sincs többé információ monopóliuma, és az elkövetett csalások rövid úton lelepleződnek. Egy másik, nem példa nélküli eset 2017 júniusának végén történt, amikor a CNN egyik producere [John Bonifield] és kommentátora [Van Jones] fecsegte ki, hogy az álhírek közlésétől sem riadnak vissza, ha az üzleti érdekeik és a liberális nézőközönségük ízlése azt kívánja meg. Ez történt, amikor a klímaszerződésből való amerikai kihátrálás után mindössze másfél nap elteltével visszatértek Trump elnök és az oroszok állítólagos kapcsolatának folyamatos sulykolásához. Kettős mércéjüket tudatos és szelektív módon alkalmazzák, hiszen ilyesféle durva manipulációkat Obama elnökkel szemben – a saját bevallásuk szerint sem – enged(het)tek meg maguknak.)

Egyes kormányzatok (Kína, Irán, a szegényes internet-infrastruktúrájú Észak-Korea, Kuba, Törökország, Szaúd-Arábia) államilag is arra törekszenek, hogy az interneten folyó szabad információáramlást az ellenőrzésük alá vonják. Norvégiában, Dániában, Finnországban és Svédországban a nagy internetszolgáltatók önként beleegyeztek abba, hogy korlátozzák azon oldalak hozzáférését, melyeket a kormányzat kifogásol. Ezek jegyzéke titkosított, egyedül a gyermekpornográfiát tartalmazó oldalak tiltása nyilvános.

További súlyos gond az információs kor kezdetén a világ mai állapota. Az információk kor nem lehet sikeres mindaddig, amíg a világ egyik része a kor legmagasabb gazdasági, társadalmi, szociális, kulturális fejlettségi szintjén áll, miközben a másik (a területileg nagyobb és a népességileg is egyre jobban túlsúlyba kerülő) része ezt meg sem közelíti. Ennek a folyamatnak pedig a legfőbb mozgató ereje az afrikai és ázsiai népességrobbanás. (Egyébként a történelem legfőbb mozgató ereje szerintem a demográfia:¹² a népességrobbanás, illetve a demográfiai krízis, és nem a gazdaság, a kultúra a hadsereg

vagy a terület.) Egy ilyen népességrobbanás a 15–19. század között Európa is keresztülment, aminek a hatalmas európai gyarmatbirodalmak kiépülése lett az eredménye.

A II. világháború előtt Európában és Amerikában is nagyjából ugyanolyan viszonyok uralkodtak, mint a mai harmadik világban. Itt is volt gyermekmunka, nyomorkegyedek a városokban, éhezés, magas gyermekhalandóság, katasztrofális egészségügyi helyzet, rossz munkakörülmények, súlyos környezetszennyezés, gyenge oktatási színvonal, az átfogó szociális ellátó rendszerek hiánya, az alacsony társadalmi réteg hatalmas népszaporulata, nyomorúságos keresetek ebben a rétegben és így tovább. A társadalom többségét itt is az alacsony réteghez tartozó családok tették ki, ahol a családonkénti átlagos 5–8 gyermek volt a természetes. A háború után azonban megszűnt a klasszikus kapitalizmus marxi formája (a munkások kizsákmányolása, rossz életkörülményei, politikai jogfosztottsága) és kiépült a szociális állam (nyugaton és a kelet-európai szocialista országokban egyaránt: mindenkire kiterjesztették a szociális ellátási formákat, tömeges lakásépítési programok kezdődtek, növekedtek a bérek, a tömegfogyasztáson alapuló gazdasági rendszer alakult ki [mely Keleten csak a hiánygazdaság szintjéig jutott el], teljes lett a közemberek politikai képvisellete [Nyugaton ténylegesen, Keleten látszólag], megszűnt a „fent” és a „lent” kategóriája), amivel nagy tömegek jutottak be az alsó osztályból a középosztályba, a legkisebb népszaporulattal rendelkező társadalmi rétegbe, ahol a családonkénti átlagos gyermekszám szinte sohasem éri el még a saját maga reprodukálásához elengedhetetlenül szükséges családonkénti 2,1-es átlagos gyermekszámot sem. Hosszú távon pedig az a kulturális és földrajzi régió lesz a győztes, amelyik nagyobb népességgel fog rendelkezni (mint a gyarmatosítások idején Európa), noha a gazdasági fejlettsége rendes körülmények között ezt nem tenné lehetővé. A népessége idővel, lassan, de biztosan majd úgyis meghozza számára a gazdasági, katonai, területi és végül kulturális túlsúlyt. (A 20. század végéig a kontinensek közül egyedül Ázsia lakossága volt nagyobb, mint Európáé, az 1970-es évekig Kairó volt Afrika egyetlen milliós városa, Isztambul lakossága pedig 1975-ben a maga 2,14 milliós népességével [a mai 14,6 millióhoz képest] szinte azonos volt, mint ugyanekkor Budapest 2,038 milliós lakossága [a mai 1,757 millióhoz képest]. Ez a nagyjából hétszeres demográfiai növekedés ilyen rövid idő [mintegy 100 év] alatt általánosnak mondható a fejlett és a fejlődő világ országai között.)

Korábban azt is leírtam,¹³ hogy a társadalomban létezik egy hármas tagozódás (az alacsony, közép és magas társadalmi rétegek képében), melyekhez megfelelő kényelmi szintek is tartoznak. Ez többek között egy lehetséges választ ad a demográfiának arra a régi problémájára is, hogy miért sokkal nagyobb a harmadik világ országainak népszaporulata, mint a sokkal jobb anyagi körülmények között élő fejlett országoké, ahol a családok a nagyobb jövedelmükből elvileg sokkal több gyermeket tudnának eltartani, mint a szegény országok családjai. Mivel minden társadalmi rétegnek megvan a maga „kényelmi szintje”, minden réteg ennek kielégítésére törekszik. Az alacsony társadalmi réteg megelégszik kevesebb anyagi jóval (fogyasztási cikkel) is és a sok gyermekben a kényelmi szintje fenntartásának az egyedüli eszközt látja. A középrétegnek már nagyobbak az anyagi (és a fogyasztási cikkek iránti) igényei, amit csak a születésszabályozással tud kielégíteni. Számukra a (kettőnél) több gyermek eltartása annak veszélyével fenyeget, hogy a kényelmi szintjük visszasüllyed az alacsony társadalmi réteg szintjére, míg a kevés gyermek megteremti számukra annak esélyét, hogy ők vagy a gyermekeik (a jobb iskoláztatási lehetőségek és a vagyon öröklése révén) a magas társadalmi rétegbe emelkedjenek.

Mivel a fejlődő országokban az alacsony társadalmi réteg aránya a legnagyobb, ezért sokkal nagyobb ezen országok népszaporulata is. A gyermekeiket nem iskoláztatják,

ezért nincsenek ilyen jellegű kiadásai, és vagyont sem tudnak/kell rájuk hagyni, tehát a kényelmi szintjük mindig ugyanazon alacsony szinten marad (ahonnan lejjebbre már különben sincs hova süllyedni), tehát szabad az út a gyermekek számát illetően, sőt – az állami szociális ellátó rendszerek hiányában – idős korukban egyedül a sok gyermek együttes ereje tud róluk gondoskodni, s ugyanazt az alacsony kényelmi szintet fenntartani számukra, ami azt is jelenti, hogy szükség van a rokoni (családi) összetartozástudat kulturálisan meghatározott erős kötelekeire, erkölcsi rendszerére (szemben a jóléti társadalmak fragmentált családjaival), hogy a gyermekek a *kötelességüknek* érezzék ezt a fajta gondoskodást a szüleikről (a [hagyományos {európai}] keresztény erkölcsiségnek és népzületnek is az egyik alaptétele [volt], hogy „tiszteld apádat és anyádat”), melyben a saját gyermekeik részéről majd ők is részesülni fognak, tehát ezzel a magatartással az ő számukra is példát kell mutatniuk. Ezért egy ilyen szociális és kulturális környezetben erősek a rokoni, vérségi kötelekek, és (az idősek kényelmi szintjének veszélyeztetése miatt) nem is tartják sokra azt a férfit és nőt, akinek kevés gyermeke van vagy egy sincs.

A fejlett országokban ezzel szemben a közép réteg aránya a legnagyobb, azon rétegé, amelyek a legkisebb népszaporulattal (és dezintegrált rokoni kötelekekkel) rendelkeznek. Amikor tehát a második világháború után kialakult a szociális állam és az állami szociális ellátó rendszerek (a nyugati és a kelet-európai országokban egyaránt), a korábban alacsony társadalmi csoporthoz tartozó népesség nagy tömegei jutottak be a középosztályba, a legalacsonyabb szaporulattal rendelkező csoportba. Ezért vannak ma demográfiai problémáink. A megoldás tehát ennek megfelelően az, hogy teljes mértékben kielégítjük ennek a közép rétegnek az anyagi szükségleteit, hogy úgy érezze, esélye van belépni a felső társadalmi csoportba (amit egy irányított erkölcsi és gazdasági rendszerrel is össze kell kapcsolnunk – lásd alább), mégpedig úgy, hogy ezen érdekeiket a családok *csak* úgy elégíthetik ki, ha ezzel együtt a gyermekek számát is a követelményeinknek (az állami *megrendelésnek*) megfelelő (ötgyermekes) szinten teljesítik (aminek fejében gyermekként az éves fizetésük tízszeresének megfelelő anyagi juttatásban részesülnek; ezt az elvet egy korábbi cikkemben – és az előtt – már kifejtettem,¹⁴ mely a CSOK megkomponálására is hatással volt).

Az olyan idealista intézkedések, mint például az, hogy Bill Gates és feleségének alapítványa 1 milliárd dollárt adományoz a malária elleni harcra vagy az, hogy a modern mezőgazdaság egyre több élelmiszert képes előállítani, amivel nincs többé éhínség vagy az, hogy a tudomány egyre több trópusi betegség ellen talál gyógymódot, önmagukban még nem elégségesek, mert ezek mellett egyetlen darab olyan globális intézkedés sincs, amely nemcsak növeli és egyre gyorsítja a népességgrobbanást, mint az előbbieket (ami a közeljövőben nem Amerikának, hanem Európának és a migrációtól sújtott területeknek fog súlyos gondot okozni), hanem képes azt kordában is tartani. Amint láttuk, az egyetlen ilyen hatásos intézkedés a nagy tömegek beemelése a középosztályba, a szociális állam globális kiépítése által, ahol drasztikusan csökken a népszaporulat és megszűnik a migráció. A „fejlődő” országok nagy részében még ma is ismeretlen fogalmak az olyan szociális vívmányok, mint a nyugdíj, az egészségbiztosítás, a szociális biztosítás, a munkavégzési szabályozások, a kötelező és ingyenes általános iskolai oktatás stb. Ezek hiányában az alacsony társadalmi réteg családjai egyedül a sok gyermekkel (és nem az állami szociális ellátó rendszerekkel) tudnak védekezni az éhenhalás ellen.

Mindennek a mi szempontunkból (az információs kor régiójában) háromféle kimenetele lehet: 1. elsöpör minket a harmadik világ népességgrobbanása, amivel véget ér a történelmi szerepünk (és ezzel együtt semmivé lesz az információs kor is), 2. óriási világháborúk jönnek, ahol hatalmas méretű népességirtásokkal leszünk kénytelenek vé-

dekezni, hogy újra az elengedhetetlenül szükséges népességi túlsúlyra kerüljünk, miközben vissza fogunk térni a legsötétebb fasiszta ideológiákhoz, vagy 3. a világ népessége a középréteg szintjén stabilizálódik. (Ennek érdekében egy 4. stratégiára van szükség, a birodalmi szemléletmódra: aktív kül-, hadügyi, kulturális és gazdaságpolitikára, ahol mások alkalmazkodnak a mi politikánkhoz és nem mi a másokéhoz. Arra van tehát szükség, hogy mi határozzuk meg a történelem alakulását, a történelmi, társadalmi, gazdasági, hadügyi, kulturális stb. trendeket, ami manapság Európában egyáltalán nincs így. S ha egy ilyen 4. stratégia nincs, semmi sincs és nem is lesz/lehet.)

Ezért a környezetvédő pártok mintájára itt lenne az ideje egy másik fontos, specifikus témakört szem előtt tartó párttípus, a *népesedési pártok* létrehozásának. A konzervatív, szocialista, liberális és környezetvédő pártok mellett ez lehetne az ötödik fajta párttípus. Ennek elsődleges célja, melynek minden más politikai célt alá kellene rendelnie, a világ országaiban a népesedési viszonyok vizsgálata, alakítása, politikai képviselése lenne. A harmadik világban ez a túl nagy a népszaporulat korlátozását, a fejlett világban meg túl kicsi népszaporulat növelését jelentené. Egy népesedési párt feladata tehát az, hogy ezen kérdést elsődleges szempontként kezelve ennek rendeli alá az összes többi fontos (gazdasági, kulturális, környezetvédelmi, hadügyi, politikai, szociális stb.) kérdést, hogy a világ országaiban helyreállhasson a népesedési egyensúly. Ez ma a legfontosabb kérdés a világon, a környezetvédelemnél is fontosabb. Ha ugyanis túl nagy a népszaporulat, az a környezetet is elpusztítja és egy élhetetlen világot teremt (a népesedés elsődleges a környezetvédelemmel szemben), ha meg túl kicsi, az emberiség idővel kihal és a természet magától is visszaburjánzik (mint pl. Csernobilban: a népesedés itt is elsődleges a környezetvédelemmel szemben). Egy népesedési párt feladata tehát az, hogy képviselje az egyensúlyi népesedés elvének politikáját, felmérje a helyzetet és annak megfelelően avatkozzon be a politika és a szociális rendszer adminisztratív eszközeivel ahhoz, hogy az ember a környezetével összhangban élhessen a Földön.

Olyan intézkedésekre is szükség van tehát, melyek korlátozzák a harmadik világ népességrobbanását. Ehhez az első lépésben arra van szükség, hogy a fejlett világ politikuma kimondja, a világnak ma ez a legfőbb problémája. A (liberális) fejlett világban azonban ez az egyik fő tabutéma, mert a(z) egyébként önhibájukból) „szegény és szerencsétlen” országokat (aminek pozitív ellenpéldája Dél-Korea felemelkedése, saját erejéből, az 1962-es fejenkénti 120 dolláros GDP-szintről) a fejletteknek (az állandóan készenléti állapotban tartott rasszizmus vádja miatt) nem illik kérdőre vonni és korlátozás alá vetni. Nem illik felvetni, hogy a fenntartható fejlődés nemcsak azt jelenti, hogy a fejlett világ visszafogja a fogyasztását és abból egy kis részt a fejlődő világnak is lecsöpögtet, hanem azt is jelenti, hogy a harmadik világnak is vannak ezzel kapcsolatban tennivalói, mégpedig elsősorban a saját népességrobbanásának a visszafogása (egy fenntarthatatlan folyamatnak a megszüntetése). (Mindaddig, amíg Nigéria népességét 2030-ra 262 millióra becsülik [44%-os növekedés], Bangladesét 186 millióra [16%-os növekedés], ez a folyamat nem valósulhat meg.) A harmadik világban csak elvétve találunk születésszabályozási programokat, mint amilyen a kínai egy gyermek, majd két gyermek program, vagy Indiában az anyagi jutalmazás ellenében végzett (főleg-meddig erőszakos) sterilizálások.

Ha tehát nem akarjuk, hogy elsöpörjenek bennünket a népességrobbanási folyamatok, sem egy világméretű népiirtásba nem akarunk belemenni, a nagy tömegeket az egész világon be kell léptetni a középrétegbe és mindenhol ki kell építeni a szociális államot. Ehhez első lépésben a „fejlődő” országokban is be kell vezetni a kötelező és ingyenes általános iskolai oktatást. (Minél iskolázottabb egy nő, annál kevesebb gyermeket szül.)

Ennek érdekében (elsősorban azért, hogy a fejlődő világ népességrobbanását féken tartjuk) akár egészen odáig is el kell mennünk, hogy ennek követelményrendszerét a saját érdekünkben, mégpedig a saját túlélésünk érdekében rákényszerítsük a fejlődő világra. Ha a szociális államot nem hajlandók bevezetni, nem kereskedünk velük és gazdasági szankciókat vezetünk be. Végso esetben pedig a harmadik világ országait fegyveres erővel is meg kell szállni, hogy ott egy számunkra és a fenntartható világ számára megfelelő gazdasági és társadalmi (valamint ezekkel együtt egy kulturális) struktúrát vezessünk be. A mai liberális politikai garnitúrával azonban erre nincs semmilyen lehetőség, ezért egy liberális társadalom (biológiaiilag, erkölcsileg) nem is életképes (és vele együtt mi sem vagyunk azok).

A társadalmi struktúrák efféle oktrojált átalakítása egyébként nem volt példa nélkül a történelem folyamán. A II. világháború után az amerikaiak Japán megszállását (1945–1952) arra is felhasználták, hogy a hagyományos japán militarizmust és a feudális beütésű japán társadalmat nyugati mintájú társadalmi reformokkal szelidítsék meg. Ennek érdekében a megszálló erők 1945-ben lehetővé tették a szakszervezetek megalapítását, a kollektív szerződések megkötését, a munkabeszüntetést. Kiépültek a demokratikus intézmények, felszámolták a nagybirtokot és a parasztok az 1946-os második agrárreform keretében tömegesen jutottak földhöz. 1948-ban az amerikaiak eltörölték a jóvátételi kötelezettségeket és pénzügyi támogatásban részesítették a japán ipart. 1949-ben az amerikai Shoup-csoport javaslatokat tett az adóreformra, Dodge javaslatainak célja pedig a kivitel növelését célozta. Megindult a falusi lakosság városokba áramlása. Az 1951 utáni káprázatos gazdasági fejlődést a koreai háború (1950–1953) hatalmas megrendelése ősztönözték. Mindennek eredménye pedig egy fergeteges japán gazdasági fejlődés lett, mely során a saját tehetségükből új iparágakban tettek szert vezető szerepre, és sokáig a világ második legnagyobb gazdaságát tudhatták a magukénak, miközben a háború előtt Japán még a szegényebb országok közé tartozott.

Ma is valami hasonlóra volna szükség. Ezért az Európai Uniónak meg kellene szállnia és a protektorátusa alá kellene vonnia a minimális lakossággal (kb. fél millió fővel) rendelkező egykori Nyugat-Sahara területét (egy-egy kisebb közigazgatási egységet juttatva minden tagállamnak), melyet 1976 óta Marokkó tart megszállva (s melynek megvásárlását Spanyolországtól az Osztrák–Magyar Monarchia 1899-ben próbálta meg kikényszeríteni). Ezen a területen lehetne Európán kívüli tranzitónákat létrehozni a migránsok számára, akiket a kérelmük elbírálásáig vagy véglegesen itt lehetne elhelyezni, majd innen lehetne repatriálni és a terrorizmus gyanúja miatt megfigyelt elemeket is ide lehetne deportálni.

A kérdés tehát úgy áll, hogy a fejlett világ információs társadalmainak sikerül-e újra népességileg megerősödni és egyúttal erkölcsi alapúvá válnia, vagy végrehajtja az egyes országok (Németország, Svédország, Franciaország, Belgium, Nagy-Britannia stb.) által „sikeresen” elindított népességcserét, majd átadja a terepet egy másik etnikumnak, kultúrának, hagyománynak és erkölcsiségnek. Ahogyan Kertész Imre (1929–2016) írta *A végső kocsmá* (Magvető, 2014) című könyvében, mely a Nobel-díjas író naplófeljegyzéseit, szépirodalmi vázlatait tartalmazza: „Európa, gyerekes és öngyilkos liberalizmusa miatt, hamarosan aláhanyatlik. Európa alkotta meg Hitlert, és Hitler után a kontinensnek nincsenek érvei: a kapuit szélesre tárja az iszlám előtt, nem mernek többé beszélni fajról és vallásról, miközben az iszlám csak az idegen fajokkal és vallásokkal szembeni gyűlölet nyelvét ismeri.” Ezen az úton Európa a saját vesztébe rohan: „Beszélnék arról, hogy a muzulmánok elárasztják, megszállják és elpusztítják Európát, és hogy az európaiak hogyan viszonyulnak mindehhez, az öngyilkos liberalizmussal és

a buta demokráciával. [...] Mindig ugyanúgy végződik: a civilizáció eléri az érettség bizonyos fokát, ahol már nemcsak hogy nem képes megvédeni önmagát, hanem látszólag érthetetlen módon a saját ellenségét imádja.” (Ezzel az öngyilkos stratégiával szemben mindenkor Bethlen Gábor fejedelem végrendeletének útmutatását kell követnünk: „Úgy cselekedjünk, hogy megmaradjunk: erdélyi magyarokul, őseink nyelvében és vallásában, gyermekeink fényes tekintetében és a szülőföldhöz való ragaszkodásban.”)

A visszatérés az erkölcsi alapra nehéz dolog lesz, mert a szocializmus és a liberalizmus (ugyanolyan) vallásellenes, nemzetellenes (és ehelyett inkább internacionalista), (hagyományos) erkölcsellenes és a (liberalizmus esetében hagyományos) gazdaságellenes, mint a kommunizmus volt. A liberalizmus gyermeteg naivitása a gazdaság terén abban mutatkozik meg, hogy a kommunizmus teljes központi gazdasági ellenőrzése helyett a másik szélsőségbe, a korlátlan szabadpiac és -kereskedelem elvének vermébe esik. A liberális elméletgyártók a kapitalizmus kezdetén bizonyára azt gondolták, hogy majd csupa felvilágosult gazdasági szereplő és talpig becsületes bankár fog kereskedni és üzletelni egymással (miközben az erkölcsileg feddhetetlen úriember fogalmának megszűnése éppen a liberalizmus megszületéséhez, az 1812-es spanyol liberális alkotmányhoz köthető). A realitás ezzel szemben az, hogy a megvilágosodott (és nem felvilágosult) gazdasági szereplők szabad gazdasága a szabad rabláshoz (az egoizmus elburjánzásához és az önérdék maximális kiaknázásához) vezetett, ezért született idővel egyre több és részletesebb korlátozó szabályozás pl. a pénzpiacok számára is, hogy a féktelen és természetellenes liberalizmussal szemben helyreállhasson a természetes egyensúlyi állapot.

A tömegkor a fejlett első világban mára elérte érettsége végső fokát, amikor sem népességileg, sem gazdaságilag, sem kulturálisan és lassan már katonailag sem képes megvédeni önmagát. A kérdés az, hogy az információs kor is egy hanyatló állapotból fog-e elindulni, amivel nagyon rövidre szabott lesz a története vagy képessé válik a kulturális, népességi, gazdasági, katonai megújulásra. Az információs kultúrát ugyanis csak azok építhetik fel, akiket (a korlátlan liberálisokat) a többiek katonailag, kulturálisan, gazdaságilag, népességileg (és erkölcsileg) megvédenek (meg tudnak védeni, ha ezt hagyják nekik). A liberálisok hiába hirdetik a nagy (liberális) szabadságot (ahol ez a fajta tautológia egyáltalán nem fölösleges), ha egy ilyen társadalom semmilyen tekintetben sem képes megvédeni és fenntartani önmagát (népességileg a maga 1,2–0 átlagos családonkénti gyermekszámával, kulturálisan az ellenség imádásával és a kulturális visszavonulással, gazdaságilag a korlátlan laissez faire elvével, katonailag az 1 százalékos alatti védelmi kiadásokkal a GDP-hez viszonyítva [szemben pl. 2015-ben a szegény országok, mint Törökország 2,1 vagy Kolumbia 3,4, Namíbia 4,8, Algéria 6,2, Angola 3,5, Omán 14,2, Dél-Szudán 10,9, az arab országok 8,2, a Közel-Kelet és Észak-Afrika 7,7, illetve Oroszország 5, az USA 3,3 és Szaúd-Arábia 13,5 százalékos katonai kiadásaival¹⁵]). Szerencsére azonban a világon nemcsak a liberális szabadság és a sivatagi pásztorok represszív erkölcsisége létezik. Ezért a kisebbség véleménydiktatúrájával (a political correctness elvével) szemben is maradt még némi reményünk, de csak akkor, ha talpra állunk és talpon is maradunk.

Az információs kor *gazdasági következményei* közül a legszembetűnőbbek az internettel kapcsolatos összefüggések. Az internet ma már az asztali gépeken és a hordozható számítógépeken kívül elérhető a mobil eszközökön, táblagépeken, adatkártyákon (elektronikus kártyák, memóriakártyák, azonosító kártyák), játékkonzolokon, modemeken, routereken, műholdas telefonokon, GPS berendezéseken, okos televíziókon, zenelejátszókon stb. keresztül is. Egy olyan közeli jövő felé tartunk, amikor az internet drótnélkü-

li berendezésekkel is elérhető lesz a világ bármely pontján, a tengerektől a szárazföldek lakatlan régiójáig és a közeli világűrüg.

Az autópályák kamerái már össze vannak kapcsolva a forgalomellenőrzéssel, az autópálya-matricák ellenőrző rendszereivel, (Magyarországon) az adóhivatal EKAER rendszerével (a közúti áruforgalom nyomon követése, az áfa-csalások kiszűrése). Ma már az edzéseken a futballisták is helykövető érzékelőket viselnek, az úszók és futók teljesítményét pedig kamerákkal veszik fel és számítógépes programokkal elemzik. Vonalkódok, QR-kódok, csipek kerülnek a ruhákba, az élelmiszerek csomagolására. Napjainkban kezdenek teret nyerni az önvezető autók. A legközelebbi jövőben mindenki és minden kommunikálni fog egymással. Minden és mindenki információt közöl magáról és információt szerez be másról és másról, hogy hatékonyabb (?) és könnyebb legyen az ember élete. A hűtőszekrény felméri, hogy milyen élelmiszerek vannak kifogyóban és üzenetet küld a háziasszony mobiltelefonjára, hogy a vásárláskor ne feledkezzen meg semmiről. A kuka érzékelői jelzik a telítettségi állapotát, az intelligens ház előmelegíti a szobákat, hogy az érkezéskor kellemes hőmérséklet fogadja a lakókat.

Az információknak és a kommunikációnak ez az összessége azonban nemcsak a kényelműnket, hanem az ellenőrzésünket és a befolyásolásunkat is szolgálhatják. A marketinges cégek könnyen felmérhetik a szokásainkat és a megfelelő irányba befolyásolhatnak bennünket, hogy a saját javukra könnyítsenek a pénztárcákon. Akár mesterséges szükségleteket is gerjeszhetnek számunkra, hogy olyasmit is megvegyünk, amire valójában nincs is igényünk (ami az alább részletezendő irányított gazdaság szempontjából nem befolyásolásként, hanem gazdasági szükségszerűségként jelenik meg). A politikai pártok felmérhetik a nézeteinket és ennek megfelelően a mi személyünkre szabhatják az üzeneteiket, a saját, nem pedig a mi politikai, gazdasági, szociális, kulturális érdekeik keresztül vitele érdekében.

A jövőben a harc nem a nyersanyagokért fog folyni, hanem az információért és létrejön a globális falu. A tömegkorra jellemző tömegtermeléssel szemben a tömeges személyreszabás elve fog érvényesülni, amikor egyéni szempontok szerint lehet tömegtermelést folytatni.¹⁶ A másik markáns jelenség a fizikai munka automatizálása lesz, ami hatalmas társadalmi feszültséget is okozhat a munkájukat tömegével elvesztő emberek között, ha a társadalmi struktúrákat nem a megfelelő módon alakítjuk át. Egy felmérés szerint a fizikai munka felét már ma is automatizálni lehetne. (Egyébként a demográfiai problémából adódó gazdasági gondokra sem a bevándorlás a megoldás, hanem az automatizáció.)

Mivel a robotok az emberek munkáját veszik át, ez kevesebb személyi jövedelemadót és nyugdíjjárulékot is jelent az állam részére, ezért olyan intézkedést kellene bevezetni, hogy a termelővállalatokban munkába állított robotok után nyugdíjjárulékot kelljen fizetni. Én ezt az elvet tartom ezen cikk legfontosabb megállapításának. (Robotadót korábban már Bill Gates is javasolt.) A mai demográfiai helyzetben 2030-ra a szlovák költségvetés maximálisan 90 euró nyugdíjat lesz képes garantálni mindenki számára, és bizonyára Magyarországon is ez a helyzet. Ezért a nyugdíjkorhatár emelése és más efféle (negatív) adminisztratív intézkedések helyett új forrásokat kell bevonnunk a nyugdíjrendszerbe. Amennyiben tehát a robotok átveszik az emberek munkáját, amire a jövőben egyre nagyobb mértékben fog sor kerülni, akkor ezt úgy kell kompenzálni, hogy a vállalatoknak minden egyes robot után nyugdíjjárulékot kell fizetni. Ezzel a jelenlegi demográfiai helyzetben megteremtjük a nyugdíjrendszer stabilitását (meg persze ennek másik elemeként az általunk felvázolt demográfiai programot is végre kellene hajtani). Amennyiben a termelésben ötször annyi robot van, mint nyugdíjas, a nyugdíjrendszer

is zavartalanul működhet. Ehhez persze olyan volumenű termelésre van szükség, amely eltartja ezt az ötször több robotot, amit a termelés-fogyasztás alább felvázolt mesterséges felduzzasztásával lehet elérni.

Ennek (is) az érdekében egy új gazdasági fordulatra és új gazdasági szerkezetre is szükség van. Valami olyasmire, mint ami a II. világháború után történt, amikor a hatalmasra felduzzasztott haditermelést, ugyanolyan termelési volumen mellett a békés termelés szolgálatába állították át, és fegyverek helyett tömegesen kezdtek autókat, hűtőszekrényeket és más fogyasztási cikkek gyártani a hadszíntérről visszatérő katonák családjai számára, akik a megnövelt bérek révén, a középosztályba beemelt termelők és fogyasztók lettek. Ezzel kialakult a fogyasztói társadalom és a fentebb említett szociális állam. Ha az elődeink erre egyszer már képesek voltak, ugyanezt mi is meg tudjuk valósítani. Korábban már erről is írtam.¹⁷

Egy olyan szabályozott gazdaságra van tehát szükség, amely a termelés–fogyasztás kapcsolaton alapul, ahol nemcsak a termelést szabályozzuk, hanem a fogyasztást is. Ha ugyanis létre tudunk hozni egy tetszőleges nagyságú termelést, akkor ehhez egy tetszőleges nagyságú fogyasztást is hozzá tudunk rendelni, létre tudunk hozni. Ha pedig a termelés és a fogyasztás is egy nagyobb volumenben történik, az sokkal nagyobb átlagos életszínvonalat is jelent. (A középréteg tagjai így a gyakorlatban is eljuthatnak a felső réteg fogyasztásának szintjére.) A termelés–fogyasztás kapcsolaton alapuló társadalmat és termelést kell tehát létrehozunk.

Egy tetszőleges nagyságú termelést (és ezzel gazdaságot) létrehozni nem gond, de csak akkor, ha az előállított termékekre van (fizetőképes) kereslet, fogyasztói réteg. Ebben a rendszerben tehát nemcsak a termelést kell mesterségesen felduzzasztani, hanem a fogyasztást is, hogy a termelés–fogyasztás kapcsolat működhessen. Ez pedig egy szabályozott piacot igényel.

Először is a felduzzasztott (nagy részt robotokkal végzett) termeléshez szükség van egy megfelelő nagyságú fogyasztói rétegre. Ezt úgy állítjuk elő, hogy mindenkit, aki elérte az 50 éves kort, nyugdíjba küldünk. Egy másik nagy fogyasztói réteg lehet a nagycsaládosok csoportja, ahol az egyik szülő otthon van a gyermekekkel, és amennyiben a család vállalja az egészséges demográfiai folyamatok szempontjából szükséges öt gyermeket, kiemelt pénzügyi támogatásban részesül.¹⁸ És végül, a harmadik csoportot maguk a termelés részvevői, az anyagi és szellemi javakat előállító emberek képezik. Ezen három csoport tagjai a fizetésük mellett bankkártyát is kapnak, amelyre évenként elhelyezzük az éves kereset hússzorosát, illetve annyit, amennyi a megvalósult teljes (esetleg differenciált) termelési volumenből rájuk esik. Ezt a pénzt azonban készpénzben nem tudják felvenni, ezért nem jelenik meg fölösleges, inflációt generáló pénz a piacon, hanem csak az állam által előírt módon és mennyiségben lehet felhasználni.

Ha tehát van egy bizonyos termelési volumen, pl. autókból, televíziókészülékekből, mégpedig olyan (magas) mennyiségben, amely mondjuk évi 10 százalékos gazdasági fejlődést és GDP-növekedést eredményez, akkor ezt a volument úgy helyezzük el a fogyasztóknál, hogy a bankkártyájukra utalt összeg terhére előírjuk, hogy egy családnak mennyi idő alatt *mennyi* autót, televíziót, elektronikus készüléket stb. kell vásárolnia (de nem írjuk elő, hogy *milyen* hazai gyártású terméket kell vennie, amivel a hazai márkák közti verseny fennmarad). Tudjuk tehát, hogy mennyi terméket állítottunk elő, és így azt is tudjuk, hogy mennyit kell elfogyasztatnunk ahhoz, hogy a termelés és ezáltal a fogyasztás körfolyamata (egy folyamatosan növekvő szinten) állandó és zökkenőmentes lehessen. Egy ilyen rendszerben nemcsak a termelés, hanem a fogyasztás is magas szinten tartható, az emberek pedig elégedettebbek lesznek attól, hogy valóban képesek

megszerezni a legújabb, legjobb minőségű és legdrágább fogyasztási cikkeket is. Így egy öngerjesztő folyamat alakul ki: a magas szintű termelés magas szintű fogyasztással jár együtt, miközben folyamatosan emelkedik az általános életszínvonal és ezzel együtt az emberek kulturáltsági szintje, társadalmi státusza, a társadalmi egyensúly. (Ha valóban létezik olyan fogalom, hogy a történelem vége, akkor ez bizonyára az.)

A termelés volumenének olyan nagynak kell lennie, amit az élő munkaerő már nem képes kielégíteni, csak az automatizált termeléssel együtt. Ezért akkor, ha (netalán) gazdasági válság van, egyszerűen csak leállítunk néhány robotot és nem a munkásokat bocsájtjuk el. Ha pedig nagyobb termelésre van szükség, egyszerűen csak újabb robotokat állítunk be. (Az automatizált termelés bevezetése tehát csakis egy ilyen társadalmi, termelési és fogyasztási szerkezet mellett lehet zökkenőmentes.)

Ahhoz azonban, hogy ez a termelés-fogyasztás kapcsolat működjön, egy országnak mindent (a televíziókat, autókat stb. és azok alkatrészeit) saját magának kell előállítania. Ha ugyanis csak a kész termékeket hoznánk be külföldről, akkor lenne ugyan fogyasztás, de csak termelés nélkül és a termelés hasznát külföldi országok fölnéznék le, amivel kiesne a fogyasztói réteg harmadik csoportja, a termékeket előállító emberek, akik a fogyasztói réteg gerincét alkotják. Ezért minden országnak saját elektronikai ipart, autóipart, könnyűipart stb. kell kiépítenie, elsősorban a saját piacára kell támaszkodnia (ahol a termelési-fogyasztási volumen további növelése a termelés és fogyasztás és/vagy a népszaporulat növelésével érhető el). Ez a rendszer bizonyára káros lesz azon néhány nagyvállalkozó számára, akik globális kereskedelemmel, termeléssel és szállítással foglalkoznak, azon mintegy 300 család számára, amelyek a mai világ gazdaságát az ellenőrzésük alatt tartják, de hasznos lesz az egyes országok gazdasága és a nagy tömegek részére is. Az olcsó munkaerőre támaszkodó, külföldre vitt termelés helyett minden országban a magas munkabérekre és magas életszínvonalra épülő hazai termelés (és fogyasztás) elve fog érvényre jutni. Mivel van hazai termelés, mindenkinek otthon is van (magas jövedelmet biztosító) munkája, amiből magas szintű fogyasztást engedhet meg magának, és nem kell a munka után máshova vándorolnia.

Amennyiben tehát mindent mi magunk állítunk elő, egyre újabb iparágak jönnek létre, az embereket pedig a fizikai munkát átvevő robotok helyett a fejlesztésbe kell/lehet átirányítani. Az országnak egyre újabb területeken lesz szüksége a fejlesztésben dolgozókra (a termékek és alkatrészek kifejlesztéséhez), s miközben megnövekszik a fejlesztők iránti szükséglet, a fizikai munka visszaszorul. (Egy ilyen társadalomban a munkahét is mindössze háromnapos lehetne: kedd, szerda, csütörtök – ösztönözve ezzel a turizmust is. Jack Ma, kínai üzletember, az Alibaba alapítója 2017-ben négyórás munkanapot javasolt, hasonló következményekkel számolva a turizmus terén.) Ezzel pedig valóban létrejön a tudásalapú társadalom, nemcsak a szavak és az elméletek, hanem a gyakorlat szintjén is, hiszen ez (a szellemei munka) lesz az emberi munkavégzés alapformája. Egy értelmiségi társadalomra van tehát szükség. Ha a mai helyzettel szemben, ahol a fejlesztés a néhány nagy termelő ország korlátozott számú fejlesztői központjában összpontosul, nagyon sok fejlesztői központ alakul ki, sokkal több új ismeret és eljárás is létre fog jönni, ami a fejlődést még gyorsabbá teszi. Nagyon sok olyan ember lesz, aki manapság legfeljebb csak fizikai munkát végezhet, aki felfedezi magában a kreativitást és ugyanezt a környezete is felismeri. Az érvényesülésnek nem is nagyon lesz más módja, csak a kreativitás.

Valaki ezzel szemben azt vethetné fel, hogy egy ilyen magas szintű termelés és fogyasztás lehetetlen a nagy energia- és nyersanyagigény miatt. Ha azonban az egész világ belép a középosztály társadalmába és mindenhol kiépül a szociális állam, a világ népes-

sége egy fenntartható szinten stabilizálódik, ami mindenki számára magas életszínvonalat tesz lehetővé. Másrészt a növekvő energia-, víz- és nyersanyagigény is kielégíthető az új technológiák és felfedezések (pl. az űrkutatás) által, melyeket eddig az emberiség még mindig képes volt megtalálni. A naprendszerben és a világegyetemben elegendő nyersanyag áll rendelkezésre bármilyen magas szintű termeléshez és fogyasztáshoz. Az energiaszükségletünk fedezéséhez pedig elégséges kihasználni a világegyetem leggyakoribb elemének, a hidrogénnek az energiatartalékát, mely a tengervízben a Földön is korlátlan mennyiségben rendelkezésre áll és (az ugyancsak korlátlanul rendelkezésre álló) oxigénnel együtt újra vízzé alakítható.

Korábban én magam is javasoltam egy ezzel kapcsolatos lehetséges újítást:¹⁹ egy hektár alapterületű, 200 emelet magas épületek növénytermesztés céljával; a tetőn öszszegyűjtjük az esővizet, melyet több lépcsőben vízturbinákon vezetünk át energiatermelés céljával; a földszinten a vizet elektrolízissel elemeire bontjuk, ahonnan a hidrogén önmagától felszáll a legfelső emeletre, ahol energiatermelés mellett újra vízzé alakítjuk és egy újabb energiatermelő ciklusban hasznosítjuk. Az olyan globális katasztrófák esetén, mint amilyen egy szupervulkán kitörése, amikor évekre elsötétülhet az ég, hatékony élelmiszertermelést csak az ilyen zárt, energetikailag önálló épületekben lehetne folytatni. Ilyen energiatermelő tornyok önállóan is létesíthetők elektromos áram előállítására, szennyvíztisztításra és a tengervíz sótalanítására. (A tengerparton felállított torony, melynek aljába szabadon betódul a tengervíz, ahol azt elektrolízissel felbontjuk. A hidrogén felszáll a torony tetejébe, ahol energiatermelés mellett újra vízzé alakítjuk át és több lépcsőben vízturbinákon vezetjük keresztül, majd az édesvíz a torony alja fölött kifolyik a szabadba a további hasznosítás céljával, miközben a torony aljában a tengervizet folyamatosan elektrolizáljuk. Emiatt a jövőben azon országok szerepe is felértékelődhet, melyeknek van tengerpartjuk. Ezért lakatlan területek bérlése, vásárlása vagy/és területcseréje útján [pl. Finnországgal, Észtországgal, Horvátországgal, Albániával, Montenegróval, Lengyelországgal; bérléssel/vásárlással Afrikában (pl. Mauritániában az Iouik és El Mamghar közti partszakaszon; vagy Szokotra szigetének megszerzésével, melynek megvásárlására a Brit Kelet-Indiai Társaságtól a Habsburg birodalom 1857–58-ban tett kísérletet), Latin-Amerikában, Ázsiában vagy az Antarktiszon, illetve a Svalbardi Egyezményhez való 1927-es csatlakozásunk életbe léptetése vagy a Jan Mayen-sziget hovatartozásának felvetése által] Magyarországnak sem ártana tengerhez jutni.²⁰)

JEGYZETEK

- 1 Szegedi László: Tömegkor. I–III. *Valóság*, 2010/3. 70–87., 2010/4. 82–112., 2010/5. 25–57.
- 2 Tim Berners-Lee: *The WorldWideWeb browser*. World Wide Web Consortium. <https://www.w3.org/People/Berners-Lee/WorldWideWeb.html> (internetes elérés 2016. december); *The document that officially put the World Wide Web into the public domain on 30 April 1993*. CERN <http://cds.cern.ch/record/1164399> (internetes elérés 2016. december)
- 3 *A Telecommunications Act of 1996* aláírása 1996. február 8-án, Al Gore és Bill Clinton beszédével: <https://www.c-span.org/video/?69814-1/> telecommunications-bill-signing; Clinton októberi beszédéről: Norman J. Medoff – Barbara K. Kaye: *Electronic Media Then, Now, and Later*. Focal Press, Burlington – Oxford, 2011. (2. kiadás) (oldalszámozás nélkül) fejezetcím: *FYI: A Radio in Every Home, the Internet in Every Hut*; feljegyzés Bill Clinton és Al Gore 1996. október 10-i beszédéről az információs szupersztrádát illetően, Knoxville városában, 1996. október 10.: *Remarks by the President and the Vice President to the People of Knoxville*. Knoxville Auditorium Coliseum, Knoxville. The White

- House. Office of the Press Secretary (Knoxville, Tennessee): <https://www.ntia.doc.gov/legacy/ntiahome/101096clinton.htm>
- 4 A közösségi alapítványokra lásd Szegedi László: A harmadik szektor. *Valóság*, 2006/9. 33–49.
- 5 Julia Murphy – Max Roser: *Internet. OurWorldInData.org.* (2016) <https://ourworldindata.org/internet>
- 6 Sz. L.: Nemesi köztársaság. *Valóság*, 1993/8. 55.; Allen Armac: *Mass Society and Mass Culture.* Charleston, 2005. I. 76.; Sz. L.: Tömegkor. I. rész. *Valóság*, 2015/3. 78.; Sz. L.: Általános genealógia. Budapest, 2015. 308. (DVD)
- 7 Sz. L.: Tömegkor. III. rész. *Valóság*, 2010/5. 25–57.
- 8 Sz. L.: Tömegkor. II. rész. *Valóság*, 2010/4. 88.
- 9 Sz. L.: Az időzített bombák hatástalanítása. *Valóság*. 2016/1. 13.
- 10 Sz. L.: Az ingyenes jobb. *Valóság*, 2003/1. 34.
- 11 David D. Kirkpatrick: Wired and Shrewd, Young Egyptians Guide Revolt. *The New York Times*, 2011. február 9.
- 12 Sz. L.: Szaporodási verseny. I. rész. *Valóság*, 2015/5. 24.
- 13 Uo. III. rész. *Valóság*, 2015/7. 82. skk.; Sz. L.: Az időzített bombák hatástalanítása. *Valóság*, 2016/1. 6. skk.
- 14 Szegedi László: Az időzített bombák hatástalanítása. *Valóság*, 2016/1. 11. sk.
- 15 The World Bank, Military Expenditure (of % GDP): <http://data.worldbank.org/indicator/MS.MIL.XPND.GD.ZS>
- 16 Sz. L.: Tömegkor. II. rész. *Valóság*, 2010/4. 103. skk.
- 17 Sz. L.: Az időzített bombák hatástalanítása. *Valóság*, 2016/1. 3–4.
- 18 Sz. L.: Szaporodási verseny. III. rész. *Valóság*, 2015/7. 89. skk.; Sz. L.: Az időzített... *Valóság*, 2016/1. 11. skk.
- 19 Sz. L.: Szaporodási verseny. II. rész. *Valóság*, 2015/6. 28. (Ha egy ilyen energiatermelő ciklust egy kisebb dobozba zárunk, hidromotort kapunk, melynek üzemanyaga sohasem fogy el: az alsó tartályban tárolt vizet elemeire bontjuk, ahonnan a hidrogén a doboz felső részébe száll, és itt energia-termelés mellett újra vízzé alakítjuk, miközben a hidrogén felrobbanása egy dugattyús motort vagy generátort hajt meg. Mindössze a hidrogén felrobbantásához van szükség (külső) energiabevitelre. Egy ilyen motor felhasználható személyautók, harci járművek, sőt műholdak vagy űrjárművek meghajtására, és személyi, intézményi stb. energiaforrásként is. Ahhoz, hogy az űrben is használható legyen (pl. az ionmotorok ionjainak forrásaként), az elektromos áramot mikrohullámok formájában is továbbítani lehet hozzá. Ennek ugyanaz a hatása, mint a mikrosütőben, ami a földön gond, de az űrben nem az. Amennyiben tehát a földről vagy a holdról folyamatosan sugározzuk az energiát és az űrbe bizonyos távolságonként átjátszó parabolaantennákat telepítünk, majd a telepítési távolságokat egyre jobban megnöveljük, az energia ezen antennákon keresztül eljuttatható a műholdakhoz, ami lehetővé teszi, hogy az űrjárműveinkkel olyan távolabbi régiókat is felfedezhetünk, ahol a napelemes energiaellátás már nem működik. A rejtélyes távolbhatás pedig a közeljövőben talán az egyidejű, tetszőleges távolságú, a fénynél gyorsabb kommunikációt, sőt talán még távoli képalkotó, letapogató eszközök létrehozását is lehetővé teheti egy adott helyszínen, a helyben található vagy a mitőlünk oda kivetített atomokból, miáltal műholdak nélkül tekinthetnénk be egy tetszőleges távolságban és felszínen létező világba.)
- 20 Szegedi László: Az időzített bombák hatástalanítása. *Valóság*, 2016/4. 3.

A Wilhelmstrasse és Magyarország. Válság és kiút (1930–1934) (2. rész)

(*Bethlen István berlini látogatása – 1930. november 22–24.*) Julius Curtius (1877–1948) német birodalmi külügyminiszter 1930. szeptember 11-én Genfben novemberi látogatásra hívta meg Bethlent. A látogatás előkészítésébe aktívan bekapcsolódó Hans von Schoen (1876–?) budapesti német követ 1930. november 3-án Köpke főosztályvezetőhöz írt leveleiben mutatott rá a Bethlen látogatás igazi értelmére, s egyúttal a német vezetésnek a magyar politikusok számára jól hangzó tézisek és törekvések elfogadását javasolta. Kifejtette: „Tekintettel arra, hogy Bethlen meghívásának célja a megromlott légkör megjavítása és Magyarország további elcsúszásának megakadályozása a németbarát orientációtól, szeretném teljes általánosságban javasolni, hogy Bethlennel lehetőleg barátságosan – s miként ez a birodalmi elnök és Horthy, illetve a két hadvezetés között történt – a régi szövetség és a tényleges sorsközösség szellemében beszéljünk.” Majd hozzáfűzte: „Miótán már nemcsak Mussolini és Rothermere a revíziós gondolat védelmezője, hanem Franciaországból is hangok hallatszanak a béke megőrzése érdekében a revízió szükségességéről, számomra úgy tűnik, részünkről is szimpátiával és érdeklődéssel kellene viseltetnünk a Bethlennel folyó beszélgetés során a magyar revíziós kívánságok iránt.”¹

Német részről a magyar–német politikai kapcsolatokat hagyományosan barátinak ítélték, mivel komolyabb politikai súrlódások nem fordultak elő, s az első világháború után valamennyi nagyobb kérdésben – revízió és leszerelés – egyetértés mutatkozott; véleményük szerint a szoros német–magyar politikai viszony „szilárd fundamentumát” nem rázták meg az utóbbi évek átmeneti keserűségei. Berlinben úgy vélekedtek, hogy a magyar–német kapcsolatokat ugyan megterheli a magyar bírálat a német revíziós politika lassú tempója, a német baloldali sajtó magyar kormányellenes beállítottsága és a magyarországi német kisebbség német támogatása miatt, de mindez valójában nem veszélyezteti a két ország kapcsolatait. Szerintük a kapcsolatok megromlása, illetve a két ország politikai viszonyainak jelentősebb megterhelése akkor következne be, ha állandósulna a gazdasági kapcsolatok jelenlegi barátságtalan állapota. Miközben továbbra sem tervezték engedélyezni Magyarországra számára az élőállat, marhahús és szalámi bevitelét, a sertéshús behozatalát pedig a német–lengyel szerződés hatályba lépésétől tették függővé, a preferencia-vám bázisán regionális szerződéskötés lehetőségét vetették fel gabonára, ezáltal megkönnyítendő a magyar búza és kukorica németországi exportját.²

A Külügyi Hivatalnak a tárgyalásokhoz készített feljegyzése az élőállat, valamint a friss marhahús behozatalának kérdésében így továbbra is elutasító volt; nem engedélyezték a szalámi behozatalát sem, mivel ebben az esetben más országokkal szemben a kolbászra és húskonzervre érvényes német állategészségügyi behozatali tilalmat sem tudnák tovább fenntartani. Kedvezőbb gazdasági helyzetben – ígérték – engedélyezik majd a magyar kormánynak a friss sertéshús behozatalát, amelyből Németországban szalámit állítanak elő.

Kedvezőbbnek ítélték a helyzetet a gabonát illetően: a gabona-preferenciavámról folyó nemzetközi tárgyalásokkal összefüggésben elképzelhetőbbnek tartották a kedvezőbb feltételek közötti gabonabehozatalt, különösen a búzáét, amelyet összekötöttek a délkelet-európai agrárállamok egyenértékű koncesszióival.³

A kereskedelmi forgalom magyar részről történő vontatott kezelése és az azonnali fizetések elmaradása jó néhány német céget ingerült hangú levelek írására késztetett. Ezekben magyar partnereiket „balkáninak”, „a nyugati kultúra számára alkalmatlannak” nevezték, sőt leveleikben a „csalás” és „jogtalan elsajátítás” kifejezések is gyakorta előfordultak. Magyar részről ezen eljárást sértőnek tartották és zsarolásnak minősítették. 1930. október közepén a budapesti német követség ezért – jogosnak tűnő magyar panaszok alapján – kérte a Külügyi Hivatalt, járjon közben a magyar–német külkereskedelmi kapcsolatokat zavaró jelenségek megszüntetésében.⁴

Bethlen István magyar miniszterelnök 1930. november 22-i berlini tárgyalásán a gazdasági kérdések megvitatására a politikai tárgyalásokat követően került sor, jóllehet mindkét fél számára nyilvánvaló volt, hogy a német–magyar kapcsolatok legnagyobb teherterét a gazdasági problémák jelentik. Bethlen azonnal megkérdezte, milyenek a kilátások a kereskedelmi szerződések ügyében indítandó tárgyalások újrafelvételét illetően. Ritter külügyi főosztályvezető kifejtette, hogy Németország hajlandó Magyarország részére búzára szóló vámkedvezményt nyújtani. Németország az első állam, amely a délkelet-európai országok ilyen értelmű kívánságával szemben Genfben megértést tanúsított, s így messzemenő lehetőségek kínálkoznak Magyarországnak és a többi délkelet-európai agrárország számára. Megvalósítására több szakaszos tervet javasolt, amelyben Romániával és Jugoszláviával együtt Magyarország is a kedvezményezettek egyike lehet. Bethlen válaszában méltányolta a német kezdeményezést, rámutatott azonban arra, hogy e terv hosszú távú programot jelentene, Magyarországnak viszont jelenlegi nehéz helyzetében sürgős segítségre van szüksége, s a gabonánál fontosabb számára a szarvasmarha és a sertés kivitele. Azzal is előhozakodott, hogy a magyar hízott marha a német–osztrák állategészségügyi egyezmény következtében Ausztrián keresztül osztrák állatként jut Németországba. Ebből arra következtetett, hogy nem állnak valódi akadályok az állatbehozatal útjába; így módon Ausztriáé az üzleti haszon és a magyar paraszt csak gyenge árat tud elérni. Kifejezte értetlenségét amiatt, hogy Németország beleegyezett lengyel sertéskontingens – ugyan még életbe nem léptetett – átvételébe, miközben Magyarországgal szemben még mindig negatív álláspontot foglal el.

Ritter szerint teljesen megváltoztak a körülmények: a 17 millió német sertésállomány 23 millióra nőtt, míg az akkori 80–90 márkás árak 50–55 RM-re csökkentek, s a szakemberek véleménye szerint még 38 RM-re való áresés sem tartható kizártnak. Ezért felvetette: Magyarországon talán az is segítene, ha a sertés helyett a kukoricának biztosítanának vámkedvezményt, hiszen végső soron mindegy, hogy a magyar paraszt sertést ad-e el, vagy a kukoricát. Bethlen e javaslatot azzal hárította el, hogy a magyar sertés-tenyésztést nem lehet hirtelen tisztán mezőgazdasági termelésre átállítani. A tárgyalás végén Bethlen meglehetősen elégedetlen volt Ritternek a szarvasmarha és sertésügyben elfoglalt negatív álláspontja miatt. Végül Bethlen kérdésére Ritter – elhárítva a végleges válaszadást – úgy vélekedett, hogy 1931. február végén vagy március elején megkezdődhetnek a kereskedelmi szerződést előkészítő tárgyalások.⁵

Bethlen november 26-án nyilatkozott látogatása eredményéről. Kiemelte, hogy látogatásának nem volt célja a szerződéskötés, mert ezt a két ország törekvéseinek teljes harmóniája feleslegessé teszi. Látogatásának első célját a két kormány a nemzetközi kérdésekről folytatott kölcsönös informálásában jelölte meg, s e vonatkozásban „a felfogások teljes harmóniáját” állapította meg. Második helyen említette a gazdasági kérdéseket, Németország agrárpolitikai elzárkózását, amelynek következtében Magyarország egyáltalán nem tud Németországba exportálni, miközben a magyar ipari koncessziók miatt napról-napra emelkedett a németek magyarországi exportja. Tárgyalásainak ered-

ményéről kijelentette, hogy megállapodás történt a tarifaszerződés-kötés elvi pontjaiban. A tárgyalások 1931. február–márciusban megkezdődnek, amelyeknek nem feltétele a német–lengyel szerződés életbelépése. Nagy reményeket fűzött a küszöbönálló tárgyalások eredményességéhez, bár nem hagyta figyelmen kívül, hogy az agrárválság, illetve az általános gazdasági válság nehezíti azok sikerét.

A nemzeti irányzat egyre erőteljesebb térhódítása, a leszerelési tárgyalások elhúzódása miatt a Franciaországgal szembeni ellenséges indulatok fokozódása kedvező légkört teremtett Németországban a hasonló politikai célokat követő államokkal szemben. 1930 folyamán kifejezett javulást lehetett érzékelni a Magyarországhoz való viszonyt illetően, amely legszembeötlőbben Bethlen és kísérete fenntartás nélküli fogadtatásában nyilvánult meg. A német liberális sajtó is fokozott megértést tanúsított Magyarország iránt. A birodalmi kormány pedig – egyes gazdasági körök ellenzésének dacára – állást foglalt a preferenciális vámrendszer mellett, s nagyobb hajlandóságot mutatott a békeszerződés katonai határozataival szembeni együttműködésre is.⁶

Bethlen István 1930. novemberi berlini tárgyalásai nem eredményeztek jelentősebb változást a két ország kapcsolatában, s nem került sor szövetségi rendszer kiépítésére. A kapcsolatfelvétel azonban diplomáciai sikerek tekinthető, jelentős lépésnek a két ország közeledésében, amelynek során német részről is közeledési szándék nyilvánult meg.

(Az 1931. július 18-i német–magyar kereskedelmi szerződés) A német–magyar kereskedelmi tárgyalások 1931. május 27-én Berlinben kezdődtek meg, majd Genfben folytatódtak, s aláírására 1931. július 18-án is itt került sor. A tárgyalások legfontosabb magyar kívánságai – mint évek óta annyiszor – a sertés- és szarvasmarha bevitelének engedélyezésére (állategészségügyi egyezmény kötésével), illetve a többi mezőgazdasági exportcikk – közöttük kiemelten a búza – vámmérséklésekkel történő átvételére vonatkoztak. A szerződés mindkét állam részére tarifális kedvezményeket biztosított. Magyar részről a szerződés leglényegesebb eredményének a magyar búzaszállítások kontingentálás nélküli, a mindenkor német vámból 25%-os vámengedményt tartalmazó megállapítását tartották (jóllehet a magyar fél eredetileg 50%-os vámengedményt kért). Mindez azt jelentette, hogy a magyar búza tonnáját a 25 márkás mázsánkénti vámtétel helyett 18,75 márkáért helyezheti el a német piacon. A szerződés kimondta ugyan, hogy a Bulgáriának, Romániának és Jugoszláviának német részről nyújtandó esetleges további előnyöket Magyarország is megkapja, a 25%-os vámkedvezmény életbe lépése azonban a Németországban legnagyobb kedvezményt élvező államok egyetértésétől függött, amelyek közül német részről különösen Argentína és az Egyesült Államok véleményével számoltak.

Magyarország – a Svédországnak biztosított kontingens mértékében – évi 6000 darab szarvasmarha németországi exportjára kapott kontingenst, azzal a kiegészítéssel, hogy amennyiben ki tudja használni e kontingens 90%-át, azt a következő évben 7000 darabra emelheti. A kedvezményesnek jelzett vám mázsánként 16 márkát tett ki. A megállapodás szerint a szállítás Csehszlovákián keresztül történik; a cseh kormány ehhez csak akkor járult hozzá, ha Németország kötelezettséget vállalt: akkor is átveszi a szállítmányt, ha a német határra érkezéskor az állatorvos járványos megbetegedést, vagy annak gyanúját észleli. Magyarország ezért pótlólagos megegyezés formájában „feltétel nélküli átvételi nyilatkozatot” kért.

Magyarország évi 80 000 darab vágott zsírsertés német húszemekben történő feldolgozására kapott lehetőséget átvételi garancia nélkül és teljes vámtétel mellett. Mivel a friss húsról vonatkozó 45 RM-es német vám az alacsony húsárak mellett prohibítív (tiltó)

hatást gyakorolt, így gyakorlatilag kevés remény maradt Magyarország számára, hogy a biztosított kontingens ellenére sertést szállíthasson Németországba. A német kormány elutasította számos mezőgazdasági termék vámkedvezményére vagy vámkötésére vonatkozó magyar kívánságokat is. Engedményeket csak a kevésbé fontos áruk esetében tettek.⁷ A szerződés titkos záradékába felvették, hogy a 100 000 tonna gabona átvétele sajnos nem lehetséges, s a két kormány értesíti gabonakereskedelmi vállalatait, hogy eddigi megbeszéléseik nem járnak további következménnyel.⁸

A szerződés aláírását főleg az AA sürgette, mert – különösen Bethlen látogatása után – pontosan tudatában voltak annak, hogy „egy kielégítő német közeledés” a magyar kívánságokhoz mezőgazdasági termékek németországi felvételére döntő jelentőségű volna a német–magyar kapcsolatokra, ellenkező esetben viszont veszélybe kerülhet Bethlen politikájának továbbvitele. A német külügyi tisztviselők ugyanis pontosan érzékelték a francia törekvéseket, amelyek Németország pénzügyi, kereskedelmi és politikai kiszorítását célozták Délkelet-Európából. A német követ azt is megtudta a magyar külügyminisztériumban, hogy Franciaország nemcsak jelentős mértékben vállalt részt az 1931. augusztusi magyar kölcsönben, de a francia–magyar tárgyalásokon bizonyos mértékben hajlandónak mutatkozott a németekkel megíúsult 100 000 tonnás gabonaügylet megvalósítására is. Sőt: 1931. június végén – még a magyar–német gabonaügylet megíúsulása előtt – a németek értesültek arról, hogy Franciaország 30%-os vámenedménnyel ajánlatot tett Magyarországnak és Jugoszláviának, de valószínű Romániának is az évi francia gabona-behozatal 10%-t kitevő kontingensre. Sőt Ritter még azt a feltevést is megkockáztatta, hogy összefüggés van a német–magyar kereskedelmi szerződési tárgyalások lefolyását követő magyar kiábrándultság, a Bethlen-kabinet visszalépése s az új kabinet Franciaország iránti kedvező beállítottsága között, jóllehet a magyar biztosítékok ellene szóltak.⁹

Az AA végül is 1931. december 31-én értesítette Kányát: megadják Csehszlovákiának a biztosítékot azon állatok átvételére is, amelyekről a német határ állatorvosa megállapítja, hogy fertőző megbetegedésben szenvednek, vagy annak gyanúja áll fenn.¹⁰ A megállapodások eredményeképpen a birodalmi kormány elrendelte, hogy a Genfben 1931. július 18-án aláírt kereskedelmi szerződés a Német Birodalom és Magyar Királyság között a hozzátartozó záró-jegyzőkönyvvel és jegyzékváltással együtt 1931. december 28-tól előzetesen hatályba lép.¹¹

A német–magyar kereskedelmi egyezmény aláírásának időpontja azonban egybeesett a nemzetközi pénz- és hitelválság kirobbanásával, amely rövidesen megbénította a nemzetközi külkereskedelmi forgalom rendszerét. 1931-ben Németországból 5,25 milliárd RM áramlott ki elsősorban a külföldi hitelek visszafizetésére, s ez felemésztette az ország arany- és devizakészletét. Az egyre súlyosbodó devizaválság következtében ezért 1931 közepétől részleges devizagazdálkodást vezettek be, majd 50%-ra redukálták a deviza-kifizetés ellenében történő behozatalt.¹²

Az ország egyre súlyosabbá váló pénzügyi helyzete miatt 1931. augusztus elején a magyar kormány is rendeleti úton szabályozta az ország fizetési forgalmát. A gazdasági körökben élénk bírálatot kiváltó rendelet különösen a külkereskedelmi forgalmat bénította meg. Mindennemű árukölcsön igénybevételét is a Nemzeti Bank engedélyéhez köthették. A Nemzeti Bank elsődleges feladatául a valutavédelmet tekintette, s kezdetben nem rögzítették pontosan a beérkező áruk listáját valamint a devizaengedélyeket. A budapesti német követség szerint csak az abszolút létfontosságú áruk behozatalt engedélyezik és devizát csak ezekre bocsájtanak rendelkezésre. A rendelkezések enyhítésére csak a francia kölcsönről folyó tárgyalások sikere esetén lehetett számítani.¹³

A kötött devizagazdálkodás bevezetése miatt a német Külügyi Hivatalba egymás után érkeztek a különböző német cégek közbenjárást sürgető panaszos levelei, amelyekben kifogásolták, hogy magyarországi követeléseik befagyasztása, a diszpozíciós lehetőségek hiánya súlyos pénzügyi nehézségeket okozott számukra. Másrészt magyar részről tovább folytatták a hazai áruk támogatását, s ezzel összefüggésben a külföldi – közöttük jelentős részben német – árucikkek használatának betiltását.¹⁴

A magyar kormány az 5210. ME/1931. október 1-jén kiadott rendeletében különleges engedélytől tette függővé a kőszén, a barnaszén, a brikett és a koksiz behozatalát. Mivel az intézkedés német érdeket is sújtott¹⁵, 1931 januárja és szeptembere között az előző évhez képest tovább csökkent Németország és Magyarország mezőgazdasági termékeinek külkereskedelmi forgalma.

(*Magyar transzfer-moratórium – 1931. december 23.*) 1931 során a pénzügyi válság már érzékenyen érintette a magyar gazdaság valamennyi területét. A rövid lejáratú betétek erőteljes kivonása előbb általános bankzárlathoz, majd szigorú deviza-kényszerszabályozáshoz vezetett. Schoen 1931. október közepén bizalmas forrásból megtudta, hogy a pénzügyi válság miatt rövidesen transzfer-moratórium kibocsátása várható valamennyi külföldi köz- és magánadósságra, mivel a szakértői bizottság kizártnak tartotta új tőke behozatalát Magyarországra. A 4,3 milliárd pengő külföldi adósság (ebből 1,5 milliárd állami, a fennmaradó pedig magán- és kommunális adósság) mérséklésére a költségvetést 920 millió pengőről 800 millió pengőre csökkentik, szabályozzák a licencké behozatalát, s likvidálnak, illetve magánkézbe adnak állami üzemeket és pénzügyi tanácsadót alkalmaznak.¹⁶

A magyar kormány a vállalkozások megmentése érdekében 1931. december 23-án valóban transzfermoratóriumot rendelt el, s megtiltotta a régi pénzügyi vagy árutartozások valutában történő fizetését. A két ország kereskedelmi forgalmát megbénító intézkedés a Magyarország árutartozásai között legnagyobb súllyal szereplő német áruhitelzők kb. 50–70 millió pengős követeléseit fagyasztotta be.¹⁷

(*Az 1932. április 13-i magyar–német klíring-egyezmény*) A magyar devizamoratórium miatt a német–magyar fizetési forgalom teljesen megrekedt, ezért a németek gyors cselekvésre szánták el magukat. A fizetési forgalom új alapokra helyezésének a kölcsönös beszámítás (klíringrendszer) látszott a legalkalmasabbnak, amely a külkereskedelmi elszámolásokat a kereskedő országok Nemzeti Bankjába koncentrálna, s így megszüntette a közvetlen valuta-elszámolást, s az üzletben nem fordult meg a valuta. Az importőr a behozott áruk ellenértékét saját valutában országába bankjához fizette be, az exportőr pedig szintén saját valutában kapta meg árujának ellenértékét. A kereskedő országok nemzeti bankjai nem folyósítottak közvetlen fizetéseket, hanem az év végén csupán a klíring-számlákon vezetett export és import szállítások esetleg fennmaradó különbözetét fizették ki. Mivel a klíring-elszámolás a kereskedő országok kereskedelmi mérlegének viszonylagos egyensúlyát kívánta meg, szorosan kapcsolódott a kereskedő országok behozatali kontingensének rendszeréhez, amely lényegében kiegyenlítő kontingensek alapján zajlott.¹⁸

Waldeck titkos tanácsos 1932. január végén érkezett Budapestre, hogy informálódjon a devizaklíring-egyezmény kérdéséről. A MNB képviselői közölték vele, hogy a magyar kormány hajlandó egyezményt kötni, s tárgyalási alapul Ferenczi államtitkár 80%-os magyar devizaklíring kvótát nevezett meg; a magyar márka-deviza 20%-a így az MNB szabad rendelkezésére állnak. Német részről ezzel szemben a 100%-os klíring szükségességét hangsúlyozták.

1932. február 20-án már készen állt a 10 cikkelyből álló, a német–magyar áruforgalom fizetését szabályozó egyezménytervezet,¹⁹ s az igazságügy- és belügyminisztériumnak szóló „nagyon sürgős” feljegyzés a budapesti tárgyalások azonnali megkezdését sürgette.

Március elején a tárgyaló felek megállapodtak abban, hogy a kétoldalú áruforgalom követeléseinek elszámolását a jövőben a két ország jegybankja intézi. Waldeck hajlandónak mutatkozott olyan nyilatkozat aláírására, miszerint az MNB szabadon rendelkezik a Deutsche Reichsbanknál befizetett összeg 20%-ával – elkerülendő a más országokkal folyó tárgyalások esetleges nehézségeit –, hozzáfűzte azonban, hogy a titkos jegyzékváltásban az MNB-nek valójában csak 10%-os szabadrendelkezési összeget bocsájtanak rendelkezésére.²⁰

1932. március első napjaiban lezárultak a magyar–német klíring-egyezmény tárgyalásai, amelyek mindkét részről közeledő formában zajlottak. Az egyezmény gyors létrejöttéhez az MNB és a Reichsbank baráti viszonya is hozzájárult. A két bank megállapodott a régi paritásos kurzus – mint elszámolási kurzus – fenntartásában, hogy a klíringbe bevonható legyenek harmadik pénznemben számlázott követelések és Magyarország számára létfontosságú behozatali cikkek esetében előnyös fizetési feltételek jöjjenek létre; itt mindenekelőtt az IG Farben következtetéseire voltak tekintettel. Megállapodtak abban, hogy 10%-os szabadkvóta-megállapodást titkos jegyzékváltásban rögzítik, mivel a magyar fél a Prágában március 7-én kezdődő kereskedelmi és klíring-tárgyalások során a német klíring szabadkvótáját 20%-ban akarta megadni. Aláírták és parafálták a klíring-egyezmény dokumentumait: a jegyzőkönyvet, a jegyzékváltás tervezetét, a titkos jegyzékváltás tervezetét és a két jegybank közötti megállapodás tervezetét. A jelenlegi megfogalmazás rögzíti és érintetlenül hagyja a valóságos adóviszonyt, nem valósult meg a magyar fél részéről a német követelések – aranypengő követeléssé alakításának – óhaja sem – jelentette Schoen Berlinbe. A devizakényszer-gazdálkodás bevezetése óta az MNB-nél devizában követelt német árukövetelések 58 millió RM-et tettek ki. Ebből az MNB 12 millió RM-et devizában kiutalt, így hozzávetőlegesen 45 millió RM-es régi árukövetelés maradt. A régi német árukövetelések kiegyenlítésére a rendelkezésre álló összeg 25%-át irányozták elő. Az MNB szívesen látott volna magasabb százalékarányt, de a Reichsbank képviselője nem engedett. Mivel néhány német cég magas összegű követeléseinek erőteljesebb figyelembevételre német érdeke volt, ennek ígértét titkos jegyzékváltásban rögzítették.²¹

Hindenburg birodalmi elnök 1932. április közepén rendelte el Budapesten 1932. április 13-án Walko Lajos külügyminiszter és Hans von Schoen budapesti német követ által aláírt, nemzetközi viszonylatban is első klíring-egyezmény 1932. április 20-tól történő alkalmazását a magyar–német áruforgalom fizetéseiben.²²

A német kormány még 1932. márciusában – a francia Tardieu-tervet visszautasítva és a fenyegető francia beavatkozást semlegesítendő – „gyorssegélyt” helyezett kilátásba Ausztriának és Magyarországnak; Schiele személyesen tett ígéretet Kányának bizonyos mennyiségű magyar búza vásárlására.²³ A HPA 1932. április 16-i ülésén megállapodtak 20 000 t magyar takarmánygabona vásárlásáról azzal a feltétellel, hogy a behozatalnak a szabad kereskedelem révén kell lezajlania; a birodalmi kormány hajlandó volt latba vetni befolyását az ügylet létrejöttében. Egyúttal tárgyalási készséget mutatott a magyar kormánnyal szemben bizonyos mennyiségű, 1932-es terméű gabona vételére.²⁴ Végül a német kormány 20 000 t gabonát vásárolt, s további 30 000 tonnára Magyarországnak elővételi jogot ígértek. A 20 000 t gabona ellenértékét (1,5 millió RM) 1932. augusztus elején kifizették. A német kormány kb. 15%-os veszteséggel adta tovább a magyar gabonát, de a magyar kormány ellenszolgáltatásként bizonyos vámpolitikai kedvezményeket tett a német ipari behozatal számára.²⁵

Más vonatkozásban ugyanakkor éppenséggel barátságtalan lépésre került sor: a magyar kormány 1932. július 1-i hatállyal elrendelte, hogy a Magyarországra irányuló vasúti küldeményeknél a magyar határig a feladónak kell viselnie a szállítási költségeket. Mivel ezen összeget készpénzben kellett megelőlegezni, az elszámolás pedig lassan zajlott, az intézkedés nehezítette a német exportőrök helyzetét. A *Reichsverband der deutschen Industrie (RdI)* 1932 augusztusában arról panaszkodott a gazdasági miniszternek, hogy a magyar rendelkezések ellentmondanak a klíring-egyezménynek, sőt a megállapodás szellemének is. Kérték a minisztert, járjon el a magyar kormánynál a kereskedelmet akadályozó rendszabályok feloldása érdekében.²⁶

A Magyarországon érdekelt legnagyobb német cég, az IG Farben a súlyos gazdasági kényszerhelyzetben gazdasági befolyásának további megőrzése érdekében kompenzációs üzletekkel próbálkozott, s magyarországi áruvásárlásainak németországi értékesítési hasznából finanszírozta Magyarországra irányuló exportjának egy részét. Az IG Farben 1932 augusztusában jelentős gyümölcskompenzációs üzletet kötött, amelynek keretében kb. 1,5 millió pengő értékben ősz- és sárgabarackot, szilvát stb. vitt ki Németországba. Szeptemberben – „német illetékes helyek” támogatását élvezve – végül is 1 millió pengő értékű magyar lóheremag kivitelére kapott engedélyt áruforgalmi pengő ellenében. Mivel az IG Farbennek az üzlet jelentős előnyöket kínált, a magyarországi német követség közbenjárását kérték a hivatalos magyar ellenállás leküzdésében. Schoen követ némi büszkeséggel jelentette Berlinbe az ügylet kedvező elrendeződését, miszerint a jövőre nézve biztosított az IG Farben „nagyon jelentős magyarországi exportjának finanszírozása”.²⁷

A kompenzációs üzletek egyre nagyobb szerepet kaptak a német–magyar gazdasági forgalomban. Novemberben 1000 vagon német kokszt, illetve hízott liba – klíring-egyezményen kívüli – szállításáról állapodtak meg, amelyhez a két ország jegybankja is hozzájárult. E jelentős széntétel Magyarország egész szezonális igényét fedezte.²⁸ Decemberben a magyar kormány ismét két kompenzációs üzletet engedélyezett: az IG Farben textil- és bőrkikészítési vegyi anyagok, illetve gyógyszerek szállítása ellenében 750 000 P értékben lucernavetőmagot és vadhúst vásárolt; a darmstadti Merck cég pedig gyógyszerekért szintén lucernamagot vásárolt 250 000 P értékben.²⁹

Mindezek ellenére a magyar–német kereskedelmi forgalom tovább vékonyodott; a Központi Statisztikai Hivatal adatai szerint 1932. január–novembere között a Németországból történő behozatal 67,3 millió pengőt, az oda irányuló kivitel pedig 44,2 millió pengőt tett ki.³⁰

Kánya Kálmán berlini magyar nagykövet 1932. november közepén ezért Köpkének ismét a német–magyar kereskedelem gondjait ecsetelte. Először a Németországba irányuló kereskedelem egyre csökkenő értékére, az élőállat, a sertés- és frisshús bevitel, majd – a német gabona- és lisztvámok prohibítív emelése miatt – a magyar gabonakivitel meghiúsulására mutatott rá. Kánya a klíring-egyezményre emlékeztette Köpkét, aki válasz helyett ígéretet tett, hogy haladéktalanul továbbítja Kánya megjegyzéseit az arra illetékes reszortnak.³¹

(*A magyar–német kapcsolatok általános vonásai a Gömbös-kormány elején*) Gömbös Gyula, az 1932. október 1-től hivatalban lévő magyar miniszterelnök november végén fogadta a budapesti német követet. Biztosította Schoent: miként Bethlennek, neki is szívéen fekszik a magyar–német kapcsolatok elmélyítése, s végcélja a politikai és gazdasági együttműködés kialakítása Németország, Olaszország, Ausztria és Magyarország között.³²

Schoen a következő napon Berlinbe küldött jelentésében aggodalmát fejezte ki az Olaszország felé irányuló magyar figyelem miatt; megállapításait a német – elsősorban gazdasági – érdekek más országok javára történő háttérbe szorítására alapozta. Fontosnak tartotta, „hogy ne érdektelenedjünk el és megegyezésre jussunk Magyarországgal” a magyar–cseh tárgyalások előtt. Javaslatai így hangzottak: „1. Meg kell mondanunk a magyaroknak, hogy védősáncnak tekintjük őket az északi és déli szlávok összefogásával szemben és ezért politikai kalkulációinkban barátságos faktorként számolunk velük. A békés revízióra, természetes határaink visszanyerésére és a magyarság erősítésére vonatkozó kívánságuk támogatásunkra talál. 2. A lehetőségek megvizsgálásával hajlandók vagyunk a gazdasági kapcsolatok elmélyítésére. 3. A magyarországi német kisebbség vonatkozásában érdekünk semmiféle centrifugális tendenciát nem követ, hanem éppen ellenkezőleg, centripetálisan hat, s a magyar revíziós törekvések támasza. Örülnék, ha az elszakított területek visszaszerzésével németek százezrei kerülnének Magyarországra. Mivel ők a Magyarországgal való egyesülést kívánják, Magyarországnak megértést kell mutatnia a magyarországi németek kulturális kívánságai iránt.”³³

A német Külügyi Hivatal gyorsan reagált Schoen felvetésére. 1932. december 1-jén politikai, gazdasági és kulturális osztálya – Schoen jelenlétében – megbeszélések sorozatán alakította ki álláspontját a Magyarországhoz fűződő politikai, gazdasági és kisebbségpolitikai kérdésben, amely egyúttal utasításul szolgált Schoen „szavainak irányítására”. A külpolitikát illetően leszögezték, hogy Magyarország Németország természetes szövetségese a leszerelési kérdésben és a békeszerződés határrevíziójának kérdésében. A leszerelési kérdésben teljes érdekközösség áll fenn a két ország között, a határrevíziót illetően azonban csak általános közös érdek van („valahol el kell kezdeni a békeszerződések határ-megállapításainak fellazítását”), a konkrét célok azonban teljesen eltérnek egymástól. Ezért Németország és Magyarország e területen nem tud közösen fellépni, nem várhatja el a másik fél aktív támogatását sem, s mindkettőnek olyan politikai kombinációkhoz kell csatlakoznia, amelyet saját revíziós céljai elérése érdekében jónak lát. „Nem követelhetjük meg Magyarországtól, hogy oly módon szálljon síkra Keleten a német céloktól, amely öt politikailag eltávolítaná Lengyelországtól, ugyanúgy Magyarország sem várhatja el tőlünk, hogy a magyar revíziós célok aktív támogatásával Csehszlovákiát a lengyel táborba üzzük.”

Magyarország politikai szerepével Délkelet-Európában – mint ék az északi és déli szlávok között – a jövőben is kétségtelenül számolnak, de mindez jelenleg és várhatóan még hosszabb ideig szemben áll a német politika aktuális céljaival, mivel egyelőre nem óhajtanak Délkelet-Európában politikai tevékenységet kifejteni. Emiatt a kisantant alakzata csak annyiban érdekli a német külpolitikát – állapították meg –, amennyiben annak államai politikai és katonai függőségben állnak Franciaországtól, s ellenséges beállítottságukkal számolniuk kell, amennyiben Németország és Franciaország között a hatalmi kérdés megoldására sor kerül. Hatalompolitikailag ugyan kívánatosnak tartották a kisantant gyengítését, Németországnak e három államhoz fűződő gazdasági érdekei miatt azonban csak olyan hatalompolitikai gyengítéssel értettek egyet, amely nem okoz gazdasági káoszt Délkeleten.

A Magyarország iránti különleges német gazdaságpolitikai érdek abból adódik – szolt az összefoglaló gazdaságpolitikai része –, hogy az ország Délkelet-Európa szívében, abban a térségben fekszik, ahol Németország – földrajzi helyzeténél fogva – a jövőben ipari termékei különleges értékesítési lehetőségeit reméli. „Magyarország Ausztria közvetlen szomszédságában és a Délkeletre irányuló gazdasági offenzívánk természetes útjában fekszik, s minden gazdaságpolitikai kombináció megvalósulása e térségben rész-

vételétől függ. Ezen okból kétségtelenül nagy érdekünk, hogy a Magyarországhoz fűződő gazdasági kapcsolatainkat lehetőség szerint elmélyítsük.” Az abnormalis gazdasági helyzet következményeként Németország pillanatnyilag nincs abban a helyzetben, hogy e célkitűzést a kívánt mértékben megvalósítsa; rövidlátás lenne azonban Magyarország részéről, ha a „pillanatnyilag nem kívánatos állapotot érdekünk mértékének kritériumául és gazdaságpolitikánk irányaként szemlélné”. A gazdasági prosperitás visszatérése Németországba kétségtelenül nagy lehetőséget jelentene a magyar termékek értékesítésének még abban az esetben is, ha tovább folya a német mezőgazdaság intenzívebbé tételének folyamata.

A német–magyar árucserre mielőbbi – a nehézségek ellenére történő – megélénkítését elérendő, a Külügyi Hivatal javasolta a gazdasági minisztériumnak: 1933. január végén küldje Budapestre az AA titkos tanácsosát, Waldecket, hogy részletesen informálódjon a magyar kívánságokról. Megvizsgálják – ígérték –, ajánlatos-e kisebb, magánjellegű magyar–német gazdasági bizottság felállítása. Üdvözölték a Magyarország és a szomszéd államok közötti sokrétű gazdasági akadályok leépítését, bár jelenleg Németország nincs abban a helyzetben, hogy megegyezést kössön Magyarországgal a legnagyobb kedvezmény elvének nyilvános megsértésével.³⁴

Gömbös 1932. december elején levélben gratulált Schleicher tábornok kancellári ki nevezéséhez. Közös világháborús emlékeik felelevenítése után sajnálkozását fejezte ki, hogy országaik gazdasági kapcsolatai nem olyan szorosak, mint az a két ország érdekében kívánatos lenne.³⁵

Gömbös a Reichswehrministerium T-3 osztályát vezető Fischer ezredes budapesti látogatását is felhasználta a Schleicherhez intézett üzenetének küldésére. Schleicher szóbeli válaszában kifejtette: nagy megértést tanúsít a magyar gazdasági helyzet súlyosságá iránt, s elismeri a mezőgazdasági termékek kivitelének fontosságát. Németországban való elhelyezésüket illetően biztosította Gömböst: készséggel hajlandó a kérdést „különös figyelemmel kísérni és tőle telhetően hathatósan támogatni, mert a kölcsönös magyar–német vonatkozások kifejlődését kívánatosnak tartja”.³⁶

Néhány nappal később Gömbös ismét fogadta Schoen követet, s kifejtette előtte: nagy súlyt fektet a Németország és Magyarország közötti baráti viszony elmélyítésére, mert „Németország remélt felemelkedése Magyarország boldogabb jövőjének is feltétele”. Egyúttal üdvözölte Waldeck titkos tanácsos küldetését, amelytől az árucserre megélénkülését várta.³⁷

Schleicher kancellár 1932. december végén válaszolt Gömbös levelére,³⁸ amely általánosságokban mozgott, udvariassági formulákat tartalmazott. Szóbeli üzenetével el lentétben nem reagált Gömbösnek a gazdasági kapcsolatokat szorgalmazó felvetéseire, aki pedig a levelet átadó német követ kedvéért a minisztertanácsot is félbeszakította, s „látható elégedettséggel olvasta a levelet”. Gömbös kifejezte reményét Schoennek, hogy – Olaszországhoz és Ausztriához hasonlóan – Németországgal is sikerül majd szorosabbra fűzni a gazdasági kapcsolatokat. Egyúttal készséget mutatott a német ipari export megfelelő engedményben részesítésére a cseh ipar rovására.³⁹

1932-ben német–magyar vonatkozásban a gabonapreferencia a korábbi reményekkel ellentétben az Egyesült Államok óvása következtében nem léphetett érvénybe. A nagy gabonaszereződési megállapodás eredményeként 1932. augusztus 10-én magyar részről életbe léptették az engedmények kis részét. A hazai termelés védelme érdekében 1932-ben ismételt vámemelésekre került sor, amely a német áruk közül legfőképpen a papír-árúkat, vegyipari-, gyapot-, filc-, üveg-, nyersvas- és vasipari termékeket, alumínium-árúkat, kábelt, láncot, sokszorosító berendezéseket, fényképezőgépeket és gramofonokat érintette.

1932 során a magyar–német gazdasági kapcsolatok – nagyrészt a gabonaegyezményeknek és kompenzációs ügyleteknek köszönhetően – némileg kimozdultak ugyan a korábbi évek mélypontjáról, de Magyarország számára megnyugtató rendezésük majd további, visszaesésekkel is tarkított folyamatban valósult meg.

(Kísérletek a magyar–német gazdasági kapcsolatok normalizálására: 1933. január–szeptember) Adolf Hitler 1933. január 30-i birodalmi kancellári kinevezését követően a magyar diplomácia azonnal élénk mozgásba lendült, s az éveken keresztül szorgalmazott gazdasági együttműködés szorosabbá tételét sürgette. Felzárkózott hozzá a politikai együttműködés szorosabbá tételének kívánsága, illetve Magyarország megkülönböztett kezelésének követelése is.

A magyar–német gazdasági és politikai együttműködés legfőbb szószólója a Berlin elhagyására és a külügyminiszteri poszt betöltésére készülődő Kánya Kálmán követ volt. A Német–Magyar Munkaközösség elnökével, Draegerrel folyó megbeszélésén – amikor is főleg a békeszerződés revíziójáról esett szó – Kánya kijelentette: Németország feladata Európa elégedetlen népeinek összegyűjtése (Németországra, Olaszországra és a Szovjetunióra gondolt), de ha nem is tud szövetségben egyesülni velük, legalább e különböző országok iránti politikájában egységes vonalat kövessen. Szerinte Magyarországnak jó kapcsolatokra van szüksége a Szovjetunióval, hogy védelmet találjon Romániával szemben, Olaszországban védelmet kell találnia Jugoszlávia ellen, Csehszlovákia ellen pedig baráti politikai kapcsolatra van szüksége Németországgal.⁴⁰

Kánya Ritternél tett búcsúlátogatása során a Tardieu-terv újjáélesztéséről keringő híreket is szóba hozta, miszerint a birodalmi kormány Lausanne-ban a jóvátételi fizetések eltörlése ellenében beleegyezett a Tardieu-terv megvalósításába. Ritter élénken tiltakozott ez ellen és francia kollégájára hivatkozott, aki ünnepélyesen kijelentette, hogy „a Tardieu-terv véglegesen el van temetve, s az többé nem kel életre”. Mindebből a magyar követség azt a következtetést vonta le, hogy az AA még mindig élénken reagál minden olyan eseményre, amely a délkelet-európai érdekszférából való kikapcsolásával összefügg, pedig Németország valójában önmagát érdeksolja ki a dunai államok gazdaságából a következetesen végrehajtott, s a túlzásoktól sem visszariadó agrár-protekcionista kereskedelmi politikájával.

Kánya von Neurath külügyminiszternél tett búcsúlátogatása során a magyar–német gazdasági kapcsolatokra is rákérdezett. Neurath biztosította a magyar követet, hogy – Hitler nézeteihez hasonlóan – ő is „a legnagyobb súlyt helyezi a két ország közötti kapcsolatok elmélyítésére”, amelyet azonban nehezít, hogy az erősen megcsappant belső szükségletet nagyrészt fedezi a jó mezőgazdasági termés. Mielőbb szabadulni akarnak a szerződéses kötöttségektől; folyamatban van a birodalom valamennyi gazdasági szerződésének felmondása. Amint gazdasági téren biztosított lesz a Birodalom teljes rendelkezési szabadsága, a magyar mezőgazdasági kivitel azon termékeinek, amelyekben a Birodalom még mindig behozatalra szorul, Németország „preferenciális elbánás révén” megfelelő piacot biztosít – fejezte ki reményét Neurath.⁴¹

Hasonló értelemben, bár némiképpen óvatosabban nyilatkozott tíz nappal később Karl Ritter Wettstein János követségi tanácsosnak az új német kabinet agrárpolitikai programjáról. Megerősítette, hogy a német kormány következetes fellépéssel mielőbb szabadulni óhajt a különböző agrárvám-követelésektől, jóllehet még nem dolgozott ki részletes vám- és agrárpolitikai programot.⁴²

Gömbös 1933. február 6-án Hitlerhez intézett üzenetében a – Scheubner Richter közvetítésével ápolta – tíz évre visszatekintő eszmecsereire hivatkozva kérte Hitlert a hivatalos érintkezés fenntartására. Meggyőződését fejezte ki, hogy a két ország a külpo-

litika – különösen a leszerelés – kérdésében együttműködik. Sajnálataát fejezte ki a gazdasági kapcsolatok alacsony szintje miatt és kérte a Schleicher kancellár által kilátásba helyezett bizottság felállítását a két ország gazdasági kapcsolatainak megvizsgálására. Nagyon örülnék – írta –, ha a közeljövőben élénk kereskedelmi forgalom alakulna ki a két állam között. Reményének adott kifejezést, hogy az utódállamokban szoros együttműködés alakul ki a magyar és a német kisebbség között. Végül kérte Hitlert, hogy a két ország között felmerülő véleménykülönbségeket teljes nyíltsággal „és a kétoldalú népi beállítottságnak megfelelő őszinteséggel” tisztázzák.⁴³

1933 februárjában egyre erőteljesebben kiütköztek a klíringegyezmény nehézségei. A Népszövetség pénzügyi bizottságának ajánlásai alapján a magyar kormány utasította a berlini követét: kezdjen tárgyalásokat a német kormánnyal, hogyan lehetne továbbra is fenntartani a magyar–német klíringegyezményt, s milyen változások szükségesek a felmerülő nehézségek leküzdésére.⁴⁴A magyar kormány specializálni szándékozta a klíring-egyezménybe vont árukat, s minden országra egyfajta választékot kívánt alkalmazni. A Németországgal kötött szerződés nagyrészt megfelelt a magyar kívánalmaknak, a változtatás szándéka ezért csak részletekre korlátozódott.⁴⁵

A német–magyar klíring-egyezmény gyakorlatában felmerült nehézségek tisztázására, valamint a kétoldalú áruforgalom fellendítésének és a régi német követelések ügyének megbeszélésére Berlinbe érkezett Barth azt javasolta a Reichsbank igazgatójának, hogy a hivatalos klíring-egyezmény mellett a kereskedelmi forgalom egy része a két jegybank ellenőrzése alatt álló kompenzációs forgalom keretében, külön számlán bonyolódjon. Magyar részről már létrehozta egy kompenzációs irodát az MNB ellenőrzése alatt, ahol a magyar exportőrök bejelentik kívánságukat. Az export ellenértékét a német importőr RM-ben fizeti be az MNB-nek a berlini Reichsbanknál nyitott „kompenzációs számlájára”.

A külön-számla megállapodás azonban nehezen vált mindennapi elszámolási gyakorlattá. A német ipari és kereskedelmi szövetség, az *Industrie und Handel* egyre gyakrabban panaszkodott arról, hogy az 1932. április 20-án életbe léptetett német–magyar klíring-egyezmény sem általában, sem részleteiben nem tudta megoldani a régi német követelések felszámolását, sőt hat hónap alatt 3,72 millió RM új magyar klíring-adósság keletkezett Németország viszonylatában. A klíring csütörtököt mondott, a magán kompenzáció elégtelennek, az aranypengő pedig fikciónak bizonyult – vélekedtek. A kompenzációs ügyleteket csak tőkeerős nagyvállalkozók tudják megvalósítani, akiknek elég kintlévőségeik vannak (RM-ben vagy más pénzben) magyar vevőiknél.⁴⁶

Az IG Farben 1933 márciusában Magyarországra küldte megbízottját annak tanulmányozására, milyen lehetőségei vannak magyar mezőgazdasági cikkek németországi bevitelére kompenzációs ügylet keretében, mivel az IG Farben ezúton remélte magyarországi kereskedelmének fenntartását és követeléseit folyósítását.⁴⁷

A további német agrárvédelmi intézkedések és a fiktív aranyparitáshoz való ragaszkodás következtében 1933 márciusában a Németországba irányuló magyar export a minimumra zsugorodott. A magyar közvéleményben éles kormányellenes hangok halatszottak; a német áruk rovására inkább olasz és svájci áruk behozatalát követelték, s a klíring-egyezmény, valamint a kompenzációs forgalom változásait sürgették. A Magyar Külkereskedelmi Hivatal az export támogatására, s a pénzügyi politika következtében emelkedett árak kiegyenlítésére a nem exportképes termékeknél a pengő ár 20%-áig terjedő exportprémiumot adott, hogy helyreállítsa azok versenyképességét a küpiacon. Német részről az ellátási miniszter 1933 januárja óta elutasította a kompenzációs ügyletekhez szükséges devizaengedményeket.⁴⁸

1933. április 22-én Gömbös magánlevélben fordult Hitlerhez. „Mivel az agrárexport kérdése nálam nemcsak gazdasági kérdést, hanem politikai megfontolások kérdését is jelenti” – írta –, a német gazdaságpolitikának a magyar–német politikai viszonyhoz való szorosabb illeszkedésére kérte Hitlert, s ennek megfelelően a német piac megnyitására a magyar agrárexport számára. Németország gazdaságpolitikája egyre nehezebbé teszi számára az általa követett németbarát magyar politika fenntartását, s ha kérése német részről megértésre találna, – folytatta –, az mindenképpen erősítené politikai vonalvezetésemet... Reményét fejezte ki, hogy „mi régi fajvédő bajtársak, akik ugyanabban a világnézetben élünk, gazdasági vonalon is megértjük és kölcsönösen támogatjuk majd egymást”.⁴⁹

Hitler 1933. április 28-án rövid levélben válaszolt Gömbösnek, akit biztosított arról, hogy „a nemzeti kormány tagjainak nincs hőbb óhajuk, mint az, hogy mindkét fél politikai vezetésében meglévő eszmei egyetértést tényleges politikai egyetértéssé mélyítsék. Amennyiben gazdasági nehézségek e viszony megzavarását okozhatnák, semmit sem fogunk elmulasztani, hogy keressük és megtaláljuk az eszközöket és utakat annak tisztázására és megjavítására”. Emlékeztette Gömböst „a német mezőgazdaság... rettenetesen szorult” helyzetére; „ennek ellenére elhatároztuk, hogy e kérdést nem pusztán gazdasági kérdésnek tekintjük, hanem megítélésénél a politikai szempontokat fogjuk döntőnek tartani. Ebben az értelemben fogom excellenciád levelét a birodalmi gazdasági miniszter és birodalmi külügyminiszter tudomására hozni. Bízvást remélem, hogy sikerül mindkét országot kielégítő megoldást találjunk.”⁵⁰

Ugyanezen a napon Gömbös magához kérette Schoent és Kánya külügyminiszter jelenlétében hangsúlyozottan közölte vele Hitlernek szóló üzenetét: a német védőintézkedések miatt teljesen megszakadt a magyar agrártermékek németországi bevitel, miközben Franciaország és a kisantant (különösen Csehszlovákia) hangsúlyozottan közeledik Magyarország felé. A magyar kormány azt kívánja, hogy legalább korai zöldséget és gyümölcsöt küldhessen Németországba. Gömbös kijelentette, hogy e kívánások megvalósulása esetén nem tud ellenállni a Németország elleni nyomásnak, bár személy szerint el szeretné kerülni az ellenintézkedéseket. Ritter államtitkár miniszteréhez intézett feljegyzésében kérte „megkérdezni a kancellárt, mi a felfogása a magyar agrárkivánások iránti közeledésről”, amely természetesen csak az ellátásügyi miniszter ellenére valósítható meg. „Amennyiben a kancellár közeledni óhajt a magyar kivánások irányában, pozitív értelemben mielőbb fel fogjuk venni a tárgyalásokat Magyarországgal.”⁵¹

Wettstein követségi tanácsos Papen alkancellárral folytatott megbeszélése során a magyar mezőgazdaság rendkívül kritikus helyzetét egyenesen „a fokozódó német autarchikus törekvések” számlájára írta, s rámutatott arra, hogy az adott körülmények között a magyar közvélemény minden kérdést főképp gazdasági szempontból lát, és ennek következtében „a hangulat Magyarországon Németországgal szemben... nem alakul kedvezően, ... a gazdasági kérdések szükségképpen átjártsanak a politikába is”. A magyar kormány „a két ország hagyományos jó viszonya érdekében” okvetlenül szükségesnek tartja a gazdasági kérdések valamiféle modus vivendijét. Kérte Papent, járjon közbe a hónapok óta ígért tárgyalások megindulásához.⁵²

1933. május első napjaiban a magyar agrártermékek előtti folyamatos elzárkózásra válaszul magyar részről – leplezetlen németellenes céllal – rendeletileg tovább szélesítették a behozatali engedélyhez kötött áruk körét, amely főleg az eddig Németországból beszerzett árukat érintette. A budapesti német követség közbenjárása csak néhány esetben bizonyult sikeresnek.

Az egyre erőteljesebb magyar nyomásra a HPA 1933. május 10-i zárt ülésén foglalkozott a magyar–német kereskedelmi kapcsolatok helyzetével. Tárgyalási alapul a

Waldeck tanácsos által összeállított lista szolgált, amely azonban csak a kompenzációs ügyletek engedélyezésének eddigi javaslatait tartalmazta. Walter ellátásügyi miniszteriumi tanácsos ígéretet tett, hogy a Hugenbergnél küszöbönálló megbeszélésen síkra száll a kompenzációs forgalomnak nemcsak a listán szereplő, hanem valamennyi magyar mezőgazdasági termékre való mennyiségi korlátozás nélküli kiterjesztéséért.

A magyar kormány 1933. május közepén megelégtelt az év elején kilátásba helyezett gazdasági megbeszélések állandó elodázását és a Németországba irányuló magyar agrárexportnak a német intézkedések miatti folyamatos csökkenését. Május 13-án a berlini magyar követség jegyzéket nyújtott át az AA-nak, amelyben a magyar kormány kijelentette: ilyen körülmények között nem biztosított a magyar–német klíring normális működése, ezért 1933. május 31-i hatállyal felmondja a Német Birodalommal 1932. április 13-án kötött klíring-szerződést.⁵³

1933. május végén az NSDAP kereskedelempolitikai céljainak ismertetésére Budapestre érkezett Werner Daitz, az NSDAP külkereskedelmi kapcsolatainak felelőse, a birodalmi gazdasági minisztérium megbízásából pedig báró von Gregory és von Obwurzer. Daitz nagylélegzetű előadásában⁵⁴ az Adolf Hitler vezette *Új Németország* beállítottóságának alapvető változását ígérte Magyarországgal szemben. Az NSDAP külkereskedelmi alapelvei között első helyen az autarchiát említette meg, amelyet „minden nép és minden nemzet első életjogának” tartott, hogy az országot ne lehessen kizárni, s egzisztenciájának függetlenségét átfogó intézkedések révén mindenáron megőrizze. A biztonság elsődleges kezeléséből (*safety first*) adódóan a nemzetiszocialista külkereskedelmi politika második elvének „a nadrágszij lazítást” jelölte meg, amely értelmezése szerint azt jelentette, hogy „a nép kulturális és földi szükségleteit lehetőleg a tartós politikai szövetség és barátság által biztosított lételetről fedezi”. Az autarchia tehát gazdasági vonatkozásban nem jelenti a határok lezárását, hanem „a nép szükségleteinek kiválasztását a védpolitikai szempontok közepette”.

A jövőben a német értékesítést biztosítandó szükségesnek tartotta Németország, valamint a délkeleti Duna-térség és az északkeleti területek a *safety first* és a *fair play* elvén nyugvó intenzív, természetes gazdasági szövetséget, amelynek újjárendezésével a térség népgazdaságainak kereskedelmi forgalmát nem is sejtett módon ismét bővíteni lehet. „A térségen belüli intenzív áru- és devizaklíring lehetővé teszi a népgazdaságok termelésének és kereskedelmének pótlólagos kibővítését, anélkül, hogy veszélyeztetné nemzeti sajátosságukat és stabilitásukat, vagy kárt okozna egyéb nagytér-gazdaságoknak” – fejtette ki itt Daitz először a nemzetiszocialista „nagytér-gazdaság” koncepcióját.

„A közép-európai gazdasági kapcsolatok újjárendezésének első lépéseként... a nemzetiszocialista Németország elhatározta – és pedig nem csak az ipari körök, hanem a gazdasági minisztériummal kapcsolatba lépve a mezőgazdasági körök is –, hogy a német mezőgazdasági autarchia-törekvések figyelembevételével... mezőgazdasági importszükségeit és tranzitját lehetőleg a délkeleti térségben rögzíti.” Ez az új gazdasági orientáció természetesen magával hozza a német és a közép-európai közlekedési hálózat átalakítását is, különös tekintettel annak tarifális megállapodásaira. „Ezáltal például az is lehetővé válik, hogy az északkeleti térség pótlólagos gabonaszükségletét Magyarországról és a Duna-térség egyéb országaiból fedezzék.” Lehetőség kínálkozik, és rendkívül kívánatos lenne továbbá olajos-növények természetéről szóló szerződések kötése, amelyeket Németország a tengerentúlról vásárol. További részletekbe nem bocsátkozott, hanem megemlítette, hogy a német kormány ezen új orientáció keretében megbizta Waldeck titkos tanácsost a gazdasági tárgyalások felvételével.⁵⁵

Május végén Waldeck vezetésével Budapestre érkeztek a német kormány képviselői és 1933. május 31-én megállapodtak a klíring-egyezmény további hatályban tartásáról.⁵⁶ A magyar követség ugyanezen a napon hatálytalanította a felmondást.⁵⁷ A két kormány tárgyalásai 1933. június 2-án jegyzőkönyv aláírásával zárultak le. A birodalmi kormány kijelentette, hogy a klíring-szerződésen kívül kompenzációs ügyletek engedélyezését a fennálló deviza-előírások keretében intézi és a kölcsönös árucseré érdekében félreteszi addigi fenntartásait. A magyar kormány külön jegyzékben visszavonta a klíring-szerződés felmondását; a két jegybank megállapodott, hogy a kompenzációs forgalmat a megváltozott viszonyokhoz illeszti. A két jegybanknak a kompenzációs forgalomról parafált szerződése 1933. június 10-én lépett érvénybe.

A megállapodás gyakorlati érvényesítése érdekében kompenzációs ügyleteket határoztak el: a német fél 5 millió RM értékben átveszi az 1933. évi szezonális cikkeket (zöldség, gyümölcs), amelynek pengő kompenzációs járadékát a német fél viseli. A gyümölcs- és zöldségkompenzációs üzletre nagy konszernek – IG Farben, Bosch, Siemens, Stöhr-Kammgarn stb. – részvételével konzorcium alakult. A németek 1 millió holland forint értékben vállalták magyar kukorica azonnali átvételét, s elővételi jogot kaptak további 3 millió holland Ft értékű kukoricára azzal a feltétellel, hogy a belföldi és világgpiaci ár közötti árkülönbözet nem lépheti át a jelenlegi árkülönbözetet. Az elővételt 1933. augusztus 5-ig kellett lebonyolítani. A kukorica-üzletet német részről a *Getreide-Industrie und Commission AG* bonyolította az IG Farben és a Reichsbank érdekeltségével, amelyről a magyarokat nem tájékoztatták.

A magyar kormány 3 millió holland Ft értékben elővételi jogot kapott a gabonaszállításra két magánüzlet révén; a német kormány az elővételi jog feltételül szabta, hogy a belföldi ár és világgpiaci ár közötti árkülönbözet nem haladhatja meg a kukoricavásárlásnál jelentkező összeget. Amennyiben pedig a magyar kormány ki tudja használni a kétmillió holland Ft értékű kukoricaszállítási keretet, a német érdekcsoportok további két millió holland Ft értékű gabonamennyiséget vesznek át – rögzítették a jegyzőkönyvben. A német kormány a kukoricát és a gabonát a világgpiacon szándékozta értékesíteni, s ígéretet tett, hogy az ügylet lebonyolításakor nem érintik a magyarokat érdeklő francia, olasz, svájci és Duna-térségi piacokat. Kötelezettséget vállaltak továbbá, hogy „a belföldi és világgpiaci ár közötti árkülönbözetet a német érdekoldalak viselik”.

A magyar kormány ezzel szemben hajlandónak mutatkozott a sószállítási szerződés megújítására, amely évi 6500 vagonos tételt jelentett, s további 1000 vagonos elővételi jogot jelentett be. A magyar kormány egyetértett a Németországba irányuló lókvitel korlátozásával és a további tárgyalásokig beleegyezett az 1932. június 1. – 1933. május 31. közötti 4271 db-os kontingentálásba. Jegyzékváltásban rögzítették a magyar kormány készségét a fogas vámszabadságának korlátozására, s egyetértését az évi 300 q-s kontingenssel, azzal a kiegészítéssel, hogy a kontingens kimerítése esetén tárgyalásokat kezdenek. A magyar fél egyetértett azzal is, hogy a zöldségmagok vámnélküliségét a természetszerű szerződésben szereplő tételekre korlátozzák. A magyarok a szerződésben rögzített mennyiség felett még 10%-ot akarnak Németországba szállítani, kb. 60 000 pengő értékben. Ha elutasítjuk, a magyarok elállnak e követeléstől – jegyezte meg Waldeck. A német kormány az ármegállapítási tárgyalások eredményes lezárása esetén hajlandónak mutatkozott vámkedvezményt adni pontykontingensre. Rögzítették azt is, hogy a magyar kormány kívánságára a vaj, tojás, szárnyas és egyéb termékek szállításának megkönnyítése további tárgyalások témáját képezi. „Nem hagytam kétséget afelől, hogy nincs kilátás eredményre – jegyezte fel Waldeck –, de a magyarok taktikai okból ragaszkodtak e pont felvételéhez.”

A jegyzőkönyv utolsó részében a magyar kormány ígéretet tett a beviteli engedmény-kényszer „közeledő kezelésére”, ha a birodalmi kormány „a jelen egyezmény értelmének szellemében támogatja a kölcsönös árucserét”. A magánbeszélgetéseken a magyarok nyíltan elmondták – írta Waldeck – hogy beviteli nehézségek támasztásával akarták tárgyalóasztalhoz kényszeríteni a németeket, s „a tárgyalások sikeres lezárulása esetén nagy közeledést ígértek”.⁵⁸

A kormányjegyzőkönyv aláírásával egyidejűleg a felek bankegyezményt is kötöttek a kompenzációs forgalom lebonyolításáról. A Reichsbank és az MNB megállapodott abban, hogy a jövőben az áruforgalom fizetési elszámolásainak egy részét a két jegybank ellenőrzése alatt álló kompenzációs forgalom révén egyenlítik ki. A magyar áruexportból Németországra jutó minden RM nyereséget a német importőrök az MNB-nek a Reichsbanknál lévő ún. gyűjtőszámlára (*Sammelkonto*) fizetik be. Ezen összeg 10%-át átutalják az MNB ún. rendes számlájára (*Konto Ordinario*), amellyel az MNB szabadon rendelkezhet. A fennmaradó RM befizetések 90%-a a már meglévő klíring-különszámla (*Sonderkonto*) és az új nyitású I. sz., illetve II. sz. kompenzációs számlára oszlott.

A klíring-különszámla az e számlán jóváírt összegek rendezésére szolgált, s az alábbi magyar exportárukra terjedt ki: lovak, libamáj, lőtt vad, élő vad, állati szőr (gyapjún kívül), enyves bőr, lencse, ásványvíz, zöldség- és gyümölcskonzerv, dohány, bauxit, borkő, vérliszt, kész- és félkész orvosságok, műselyemanyag, cement, vezeték nélküli hangtovábbító berendezések, távíró készülékek, égők.

Az I. sz. kompenzációs számla a régi német követelések kiegyenlítésére szolgált, amelyhez a német hitelező kompenzációs támogatást adott. A magyar adós tartozásának ellenértékét az MNB által felügyelt pénzügyintézethez fizeti be pengőben a hivatalos klíring-árfolyamon. A pénzügyintézet a kompenzációs iroda rendelkezésére bocsátja a német hitelező kompenzációs támogatásának megfelelő pengő összegét. E számlán az alábbi árukat számolták el: élő ponty, kukorica, alma, körte, őszi- és sárgabarack, meggy, szilva, ribizke, egres, eper, fekete áfonya, görög- és sárgadinnye, uborka, paradicsom, friss paprika, zöldbab, hagyma, bors.

A II. sz. kompenzációs számla Németország új magyar importjának kiegyenlítésére szolgált: ennél az RM részesedésnél a magyar importőr viseli a kompenzációs támogatást, amelyet a kompenzációs forgalomba bekapcsolt magyar pénzügyintézetek egyikéhez fizet be. Ezen a számlán került elszámolásra: élő- és vágott szárnyas, vaj, (szárnyas) tojás, méz, mosatlan juhgyapjú, ágytoll, őrölt paprika, köles, szárazbab, napraforgómag, tökmag, olajos magvak, lucernamag, vörös lóheremag, egyéb lóheremagok, zöldség- és virágmagvak, fokhagyma, száraz főzelék és zöldségféle, ipari fa, kender, kenderkóc, cirokszalma, nád, tölgyfakéreg, gyógynövény, samott-kő, enyv, cirokseprű, kenderfonal, zsinég, felsőbőr, kikészített szőrme.

A Reichsbank és az MNB megegyezése 1933. június 10-én lépett életbe.⁵⁹

A II. sz. kompenzációs számlán (Magyarország németországi új importja) az alábbi áruk szerepeltek: gázzsén, ipari koks, mosatlan gyapjú, gyapothulladék, nyersbőr, cserzőanyagok, bárányszőrme és egyéb szőrmék, kátrányszínező anyagok, nyers prémhbőrök, nyersfém, ólomhulladék, redőtlen műselyem, fésűs gyapjúszalag, benzol, nyersgumi, faggyú, ricinusolaj, gyanta, illóolaj, calciumclorat, szulfát és szulfátrágya, anilinolaj- és só, szezámolaj, ultramarin, nitrobenzol, terpentinolaj, celluloid, pyretrumkivonat, kakaóbab, hydroszulfid, nyerskávé, nátrium hyposzulfid, nátron, aromásított széndioxid, ipari zsír, elektroszén, steatit, krómnikkel, huzal, nikkelhuzal, mangánhuzal, vízüveg, vulkánfiber, feldolgozott nemes szőrme.⁶⁰ Schoen a következő napon táviratban jelentette a bankegyezmény és a kormányjegyzőkönyv aláírásának lezárulását.⁶¹

Gyors intézkedést követően 1933. június 9-én már készen állt az IG Farben és az MNB 5 millió RM értékű kompenzációs szerződése zöldség- és gyümölcs kiviteléről, sőt június 12-én pótmegállapodás keretében ezen összeget 5,6 millió RM-re emelték. Az MNB ugyanis 600 000 RM devizát bocsájtott rendelkezésre a német határig történő szállításra. A korábbi megállapodásoknak megfelelően az MNB mindenkor hivatalos árfolyamon kifizette a magyar exportőröknek a pengő ellenértékét, az IG Farben pedig a teljes összeg 90%-át RM-ben (136,20 P = 100 RM) befizette a magyar exportőröknek, hozzászámítva a 25%-os maximális kompenzációs támogatást. A zöldség- és gyümölcs-üzletet lebonyolító konzorciumhoz ezúttal a nagy német cégeken kívül jelentős számban kis- és középvállalatok is csatlakoztak, amelyeket a Német–Magyar Kereskedelmi Kamara berlini képviselője fogott össze.⁶²

Az IG Farben a zöldség- és gyümölcsüzlet lebonyolítására különmegbízottat küldött Magyarországra; ugyanebben az időpontban készült el másik megbízottja, von Flügge is jelentésével, amelyben a magyar agrártermékek németországi exportlehetőségeit taglalta. Von Flügge feladata azon lehetőségek feltérképezése volt, hogyan lehet felkutatni a német iparcikkexport ellentételeként számba jöhető magyar árukat. Von Függe részletes jelentése szerint főleg mezőgazdasági termékek jöhetnek számításba, közvetlen árucseré keretében. Az IG Farben természetesen megküldte Ritternek von Flügge Magyarországról szóló jelentését, sőt később *Az osztrák népgazdaság pozíciói a magyar–német kereskedelmi kapcsolatban* című jelentését is.⁶³

Az IG Farben kompenzációs zöldség- és gyümölcsüzletéről értesülve a *Reichsverband des deutschen Gartenbaues e. V.* is jelentkezett az ellátási miniszternél magyarországi kompenzációs üzletkötésre. Különösen a szövetség szászországi szervezete óhajtotta főleg rózsatövek és gyümölcsfák korábbi magyar értékesítésű piacának újbóli megnyitását.⁶⁴

Az 1933. június 17–18-i Hitler–Gömbös találkozóra a külügyminisztérium által Gömbös számára összeállított beszélgetés-tervezet a magyar–német gazdasági viszony „ismét egészen egészséges alapra” hozását a két ország viszonyában döntőnek jelölte meg. Waldeck tárgyalásai örömdetes enyhülést eredményeztek – fejtegették –, valójában azonban a két ország közötti nagyarányú árucseré kibontakoztatására lenne szükség, amelyet a „két ország földrajzi helyzete és egymást kiegészítő gazdasági és politikai érdekei indokolnak.” Miután az új német kormány nem függ többé „szélsőséges agrárpártok jóindulatától”, Gömbös nem látta akadályát annak, hogy „a két ország gazdasági viszonya kizárólag gazdasági és külpolitikai érdek szempontjából ítéltessek meg”. Magyar részről döntő fontosságot tulajdonított a mezőgazdasági cikkek németországi elhelyezésének, német részről pedig az iparcikkek magyarországi exportját említette meg, s kérte Hitlert, vesse latba minden befolyását a német–magyar viszony javítása érdekében.⁶⁵

Gömbös a találkozón ígéretet kapott Hitlertől, hogy kivételes bánásmódban részesíti a magyar kivittelt olyan módon, hogy a politikai barátság kihasson a gazdasági kérdésekre is.⁶⁶

Gömbös a berlini megbeszélések után optimista hangvételű nyilvános kijelentéseket tett, amelyek pozitív irányú változást sejtettek a magyar–német gazdasági kapcsolatokban. „Magyarország bekapcsolódik” – írta a német népiség lapja, a *Rundschau*, s egyúttal üdvözölte Románia és Jugoszlávia közeledését is. „Németország sohasem veti be kereskedelempolitikáját imperialista fegyverként a délkelet-európai államok ellen, de természetesen nagyobb előnyökben részesíti azokat az országokat, amelyek nem vesznek részt kimondottan németellenes konstellációkban” – szölkáltak a gazdasági és politikai megfontolások közelítésére utaló ígéretek.⁶⁷

A köztudatban elterjedt félreértések elkerülése végett azonban 1933. július elején Gömbös arról informálta a berlini magyar követet, hogy Hitlerrel folytatott megbeszélés-

lései csak általánosságban mozogtak. Szükségesnek tartotta, hogy a követ a magyar kormány céljainak megvalósítását „szisztematikus munkával az illetékes faktorok útján állandóan szorgalmazza”. Gazdasági vonatkozásban csupán annyi közölnivalója volt Masirevich számára, hogy „Daitz úrral egyetértésben, aki nekünk igaz barátunk, forszírozza a magyar agrárexport előnyös fejlődését nem csupán kompenzációs alapon, hanem bizonyos preferenciák biztosítása mellett is”.⁶⁸

Az 1931. július 18-i kereskedelmi szerződés kiegészítésére szolgáló 1. sz. kereskedelmi pótmegállapodást 1933. július 22-én írta alá Berlinben Waldeck és Mayer tanácsos. A pótmegállapodás aláírását követő napokban Masirevich „Daitz barátunk” kapcsán szigorúan bizalmasan jelentette Apor Gábor bárónak, a külügyminisztérium politikai osztálya vezetőjének: „a birodalmi gazdasági minisztériumban hangsúlyozták, hogy a jelenlegi helyzetben nincs is már szükség közvetítőkre, mert maguk a hivatalos helyek (Schmidt, Darré, Ritter, Waldeck és Kepler, utóbbi a gazdasági ügyek intézője a birodalmi cancellárián) legfőbb képviselői és pártolói a magyar–német gazdasági jó viszonynak”.⁶⁹

(*A Schnurre-émlékirat – 1933. szeptember*) A magyar–német gazdasági kapcsolatok „rendbetételére” a budapesti német követségre telepített Karl Schnurre tanácsos (később az 1939. augusztusi német–szovjet gazdasági szerződés „atyja”) 1933 szeptemberében húszoldalas, nagylegzetű emlékiratban foglalta össze a német–magyar gazdasági kapcsolatok kiépítésének szükségességét. A Hitler utasítására 1933 májusában megkezdett és júliusban folytatott magyar–német tárgyalásokon elhatározott kompenzációs forgalom kiépítésével megszűnt a gazdasági kapcsolatok stagnálása. A két fél magánérdekeltségei között létrejött kompenzációs üzletek csak úgy valósulhattak meg, hogy a magyar pengő-árak és a német, illetve világpiaci árak közötti árfeszültséget segélykonstrukciókkal hidalták át. A magyar árukat gyakorta nem Németországban, hanem a világpiacon értékesítették; a búzát és a kukoricát Hollandiában, a tojást és a vágott állatot Olaszországban és Svájcban.

A kompenzációs üzletek német finanszírozása révén Magyarország kijutott a nyugat-európai piacokra; a német gazdaság előnye pedig a Magyarországon befagyaszott pengő mobilításában és a német exportügyleteknek a magyar áruk árbevételéből történő finanszírozásában rejlett. Német részről ugyan hátrányt jelentett, hogy a tranzakciók nem jelentek meg a magyar–német kereskedelmi mérlegben, amely így a korábbihoz hasonlóan erősen passzív maradt Magyarország számára. A külpiacon értékesített magyar áruk tranzakcióiban pedig német részről csak nagyobb, tőkeerős konszernek vehettek részt, amelyek képesek voltak az árfeszültségek áthidalására. A kis és közepes német exportcégeknek meg kellett elégedniük a soványabb klíring- és kompenzációs forgalommal.

Schnurre a német–magyar együttműködés politikai szükségszerűségéből indult ki. A magyar külpolitika irányát elemezve rámutatott, hogy Gömbös törekvéseinek középpontjában a revíziós kérdés szerepel, amelynek megoldásában Olaszországra és Németországra támaszkodik. Gazdasági szükségszerűségéből és az olasz kívánságokat követve emellett lehetőség szerint az Ausztriához fűződő kapcsolatai kiépítésére is törekszik. Magyarország így a Róma–Berlin–Bécs–Budapest erőterétől politikai és gazdasági támogatást remél. E célt szolgálják az 1932-ben életbe lépett háromhatalmi preferenciaszerződések (Brocchi-szerződések) Olaszország, Magyarország és Ausztria között. Emellett döntő súllyal esik latba a Németországhoz fűződő gazdasági és politikai kapcsolatok teljessé tétele. A magyar külpolitika ezen beállítottsága a kisantant országokkal (különösen Csehszlovákiával), valamint az őket védő Franciaországgal szembeni ellenérzésből származik.

Gömbös politikai beállítottságából következett a dunai konföderáció minden módozatának elutasítása, mivel akadályozná a magyar revíziós politikát; elutasította továbbá az Ausztriával való együttélés minden formáját is. E magyar politikai vonal minden tekintetben megfelel a német politikai szükségleteknek. Az osztrák kérdésben tanúsított magyar állásfoglalás garanciát jelent számunkra – fejtegette –, hogy Délkeleten semmiféle kombináció nem valósítható meg nélkülünk, legyen az francia–cseh lobogó alatti Duna-konföderáció, vagy olasz–osztrák–magyar és esetleg román befolyási szféra ellenünk irányuló, kizáró jelleggel. Ha nem támogatjuk a Gömbös-kormány érzelmileg is Németországra orientálódó politikáját a Magyarországnak szükséges mértékben, elveszítjük e számunkra szükséges garanciát, s elkerülhetetlenül erőteljesen növekedne az olasz befolyás nemcsak Magyarországon, hanem a hármas szerződés révén Ausztriában is. Ha Magyarországot átengedjük Mussolini befolyási törekvésének, akkor elveszne a magyar külpolitika önállósága és a jelenleginél erőteljesebb olasz színezetet nyerne – írta. „Ezzel jelentősen romlanának Olaszországgal szembeni pozícióink az ausztriai és a délkelet-európai kérdésben. S ha esetleg valamiféle ausztriai események következtében egyetértés jönne létre Olaszország és Franciaország között a dél-tiroli kérdésben, Magyarország nem tudna ilyen nyomásnak ellenállni, valamint Ausztriával és szomszédjaival együtt minden olyan kombinációhoz alkalmazkodna, amely minden erőteljes német támogatást elutasít.”

Magyarországnak Németország ellen irányuló esetleges tervekben való részvétele ellen csak akkor kapunk garanciát – írta Schnurre –, ha Magyarországot szorosabban magunkhoz kötjük, amely jelenleg egyedül gazdasági területen lehetséges. A két népgazdaság összekapcsolását a fontos magyar áruk kielégítő mértékű németországi értékesítése révén lehet elérni, Olaszországhoz és Ausztriához hasonlóan.

A Német Birodalom vezetése felismerte Magyarország szorosabbra fűzésének politikai szükségességét; Schnurre azonban nem tartotta elégségesnek az eddigi megállapodásokat. A két népgazdaság szervezeti kapcsolódását kétféleképpen látta megvalósíthatónak: a magyar termelés átállítása a tényleges német szükségletekre és a magyar áruk preferenciális kezelése a német piacon versenyképességük helyreállítására. Mivel a magyar mezőgazdasági termékek (búza, liszt, vágott marha stb.) kivitele a német mezőgazdasági termelés védekezése miatt csak korlátozott mértékben érvényesül, Magyarországnak át kell állítania termelését a tényleges német szükségletek egy részének fedezésére. Németország a tengerentúlról behozott nyersanyagainak egy részét Magyarországtól vásárolhatná, s ez érdekében is állna. Messzemenő lehetőségek kínálóknak az olajos magvak (len, repce, ricinus, szója) és egyéb ipari növények (lenrost, kender) termelésében és szállításában is. A lentermelés kibővítéséről és az 1934. évi 25–30 000 t próbavásárlásáról folyó tárgyalások sikeres lezárulása esetén 1935-re az éves német lenmagszükséglet egynegyedét kitevő 100 000 tonnás kontingens szállítását helyezték kilátásba. A nem olajtartalmú vetőmagvak exportjánál a lóhere- és a lucernamagok foglalták el a legnagyobb helyet. Még a zsírárak is szóba jöttek, amelyeket eddig a németek kizárólag a tengerentúlról hoztak be.

E magyar termékek értékesítése a német piacon csak preferenciális kezeléssel volt lehetséges, mivel Magyarország nem versenyképes a prohibítív (tiltó) német védelem, illetve a formális, aranystandardhoz ragaszkodás következtében megemelt pengő-árak miatt. A német–magyar kereskedelmi szerződésben rögzített nyílt preferenciák sem léphettek életbe a legnagyobb kedvezményrel rendelkező országok (főleg az Egyesült Államok) hozzájárulása nélkül. A gazdaság segédeszköze az abnormális valutahelyzet kihasználása volt, amely lehetővé tette, hogy a német érdekeltek 15–45% pengő-fel-

arat fizessenek a magyar exportőröknek, amely végeredményben preferenciával ért fel. Német részről e hozzájárulás nem jelentett különösebb áldozatot, csupán az exportügyletekben kialakult százalékos pengő-leértékelés fejeződött ki. Magyarország kívánsága az volt, hogy Ausztriához és Olaszországhoz hasonlóan kölcsönös preferáláshoz jusson.

A német–magyar külkereskedelmi forgalom jelenleg csökkenő tendenciát mutat – írta Schnurre – az osztrák és olasz áruk preferálása, illetve a magyar ipari protekcionizmus miatt a német áruk kiszorulnak a magyar piacról. A kölcsönös áruforgalom nagyvonalú preferenciális szabályozásakor a magyar miniszterelnök ígérete szerint a német ellenkövetelések a magyar ipari protekcionizmus leépítésére vonatkozhatnak, s így ez kibővíthetné a piacot a német készáruk előtt. Az osztrák és olasz preferenciák miatt hátrányban lévő német árukra (autó, textil, acél- és papíráruk stb.) hasonló preferenciális kezelést lehetne alkalmazni bizonyos kontingentálás keretében. A Németországba irányuló magyar áruforgalom megélénkülésével automatikusan jelentős transzferlehetőségek adódnanának, amelyek jelenleg rendkívül hiányoznak. A német export így a jelenleginél sokkal erőteljesebben uralná a magyar piacot.

Schnurre a Brocchi-szerződésekkel⁷⁰ ellentétben a preferálás egyszerűbb technikai lebonyolítását javasolta. Új javaslatként felvetette: a magyar kormány által bizonyos mennyiségű és fajtájú árura fizetett exportprémiumból a német fél a vámtételekből befolyt összegből meghatározott összeget térítsen vissza. Mivel Magyarországnak a visszatérítés pengőben történe, esetleg lehetővé válna a befagyasztott 60 millió pengős német követelés kedvező finanszírozása. Az export-premizálás és a visszatérítés hasonló rendszerét lehetne alkalmazni bizonyos német áruk magyarországi exportjánál, de természetesen a magyar kormány által visszatérített összegnek kisebbnek kellene lennie, s le lehetne vonni a német visszatérítésből. Mivel a német exportot már most is zárolt márkával, dollár-bonddal és conversionscripts-el premizálják, ezáltal könnyebben lehetne elrejteti a magyarországi exportkedvezményezést.

A jövőre vonatkozóan mindkét fél számos árúja vámmentességet élvezne; a nem versenyképes áruk (német részről a kősó, kocsz, kőszén, káli; magyar részről: olajos-magvak) támogatására azonban ún. tartalék-alapot (*Reservefond*) kell létrehozni, amely a szállítási költségekhez vagy a termelési költségekhez járul hozzá, s így versenyképessé teszi e termékeket. Mivel elsődleges cél a Németországba irányuló magyar export biztosítása, a visszatérítendő összegeket erőteljesen Magyarország javára kell megállapítani, s preferenciát nyújtani az olajos magvak termesztésének. A politikai célt azzal érhetnénk el – folytatta Schnurre –, ha növekedne Németország részesedése a magyar kivitelben, mivel azt jelenleg Ausztria, Olaszország és majdnem Csehszlovákia is megelőzi. Lehetőség nyílna a preferálás lépcsőzetes megvalósítására, amely a német mezőgazdasági körök érdekét is szolgálná. Német részről azon ipari készáruk preferálása jöhetne számításba, amelyek a külföldi konkurencia térnyerése és a magyar ipari fejlődés következtében háttérbe szorultak: háztartási iparcikkek, textil- és elektro-ipar, papíráruk, alpakka készletek, orvosságok, lakkok és firniszek. A készáruk magas magyar védővámjai és az önkényes behozatali engedélyrendszer semlegesítésére Schnurre azt javasolta, hogy a magyar kontingentálási eljárás keretében néhány fontosabb iparcikkre preferencia nélküli rögzített kontingenst kellene szerezni, amely így kivonná magát a kereskedelmi minisztérium önkényes előírásai alól.

Schnurre már előzetesen megbeszélte javaslatait Winckler Istvánnal, az 1932 végén felállított Külkereskedelmi Kamara elnökével; a német–magyar árucserre új irányainak kiépítését és a Németország részéről Magyarországnak nyújtandó preferenciák kérdését

teljesen titkosan kezelték; Winchkleren kívül csak Gömbös és néhány miniszter tudott róla, s a további tárgyalásokat Winchkler tartotta kézben.⁷¹

A rövidesen elkészített német–magyar preferencia-szerződésben a birodalmi kormány egyetértett azzal, hogy kiviteli prémiumokkal lehetővé teszi bizonyos mennyiségű magyar áru Németországba szállítását, Magyarország pedig ellenszolgáltatásként export-prémiumot nyújt. Megállapodtak a vámtételekből származó tartalékalap képzésében, amelyből a vámmentes, de árfeszültségeket okozó árukat (kőszó, kőszén, koks, káli, illetve olajos magvak) dotálják. Az exportkedvezmények lebonyolítására és a kétoldalú elszámolásra a felek privátjogilag szervezett társaságot hoztak létre a preferált áruforgalom felügyeletére, amely kifelé csak a kétoldalú kompenzációs forgalom megkönynyítésére szolgáló társaságként szerepelt. A preferenciaszerződés tételes rögzítésekor 46 265 000 RM kontingensben állapodtak meg, a visszatérítés összege pedig 18 407 700 RM-et tett ki.⁷²

Winchkler István – Gömbös megbízásából – londoni útjáról visszatérőben kívánta Berlinben véglegesíteni a megállapodásokat. Mivel Gömbös nagy jelentőséget tulajdonított az ügy előrehaladásának, s az adott pillanatban hajlandó lett volna a magyar részről szükséges rendelkezések (a magyar mezőgazdaság és ipari termelés esetleges átállítása) önkényes megvalósítására is, Ritternek nem volt kifogása egynapos találkozó vagy egy későbbi konkrét megbeszélés ellen. Az AA-ban és a gazdasági minisztériumban pozitívan viszonyulnak e tervekhez – írta Schnurrénak –, a pénzügyminiszter azonban vonakodik az anyagi kihatások miatt, s véleménykülönbség van a kabinetben is.⁷³

(Franz von Papen alkancellár magyarországi megbeszélései) Gömbös Gyula 1933. szeptember közepén magyarországi vadászatra hívta meg Franz von Papen alkancellárt, aki szerint e feltűnés nélküli látogatást nagyon jól ki tudnák használni a „közösen szívünkön fekvő” dolgok megbeszélésére.⁷⁴ A megbeszéléseken Gömbös hangsúlyozta szilárd elhatározását: nem enged a Duna-konföderációra vagy Ausztria–Magyarország restaurációjára irányuló terveknek. Behatóan megvizsgálták a magyar–német gazdasági kapcsolatokat, amelynek során Gömbös gazdasági vegyes-bizottság létrehozását sürgette.

A Horthyval folyó négy szemközti beszélgetésen a kormányzó melegen beszélt Németországhoz fűződő barátságáról, s átadta Papennek az I. osztályú szolgálati keresztet. Papen Bethlennel és Kányával együtt meglátogatta a német kolóniát, ahol „a birodalmi németek egyesületének elnöke és az NSDAP helyi vezetőjének üdvözlő szavai után hosszú beszédet tartott az új Németországról”.⁷⁵

A magyarországi látogatásával rendkívül elégedett alkancellár szeptember 21-én teljesen titkos táviratot küldött Budapestről Hitlernek. A kormányzó és Gömbös miniszterelnök felkért – írta Papen – „juttassam kifejezésre csodálatukat államférfiúi teljesítménye miatt”; látogatása során „sok figyelmességgel”, „őszinte barátsággal”, a „szoros szövetség” jeleivel találkozott Magyarország részéről, s kérte Hitlert, küszöbönálló hannoveri előadásában tegyen „gyümölcsöző kijelentéseket bizonyos kérdésekről”.⁷⁶

(Német gazdasági körök a gazdasági kapcsolatok kiépítéséért) Időközben a *Berliner Tageblatt* Szívügyünk e barátság ápolása című cikkében megszelleztette a Schnurre-féle emlékirat azon fő elképzelését, miszerint Magyarország csökkenti gabonatermesztését és a Németországnak szükséges árucikkek (elsősorban olajos magvak és szójabab) termelésére tér át.⁷⁷

Közben Hitler kancellár 1933. szeptember 20-án bemutatkozó látogatáson fogadta Masirevich Szilárd berlini magyar követet. Bernhard Wilhelm von Bülow (1885–1936)

külgügyi államtitkár jelenlétében mintegy félórás megbeszélésre kerül sor, amelyen kezdetben Kánya párizsi útjáról, majd legnagyobb terjedelemben az utódállamok és a magyarországi német kisebbség helyzetéről esett szó. Utóbbit Masirevich a magyar–német barátság legkényesebb pontjaként jellemezte.⁷⁸ Ugyanakkor Nemeshegyi tanácsos a Papen–Gömbös megbeszélésre hivatkozva már 1933. szeptember 24-én kérte az AA-t, alakítsák meg a német–magyar gazdasági vegyes-bizottságot.⁷⁹

A Külügyi Hivatalhoz egyre-másra érkeztek javaslatok a német gazdasági köröktől a Magyarországgal kiépítendő gazdasági kapcsolatokat illetően. Ezek rámutattak arra, hogy a nemzetiszocialista Németországot az elsők között üdvözlő Magyarországgal gazdaságilag is alá kell támasztani a barátságot, mert csak a 16–18. helyen szerepel Németország kereskedelempolitikájában. Magyarország számára a viszonylag kis engedmények is nagy szerepet játszanak; mindenesetre ezen engedményeket nem a legnagyobb kedvezmény keretében kell érvényesíteni, mert akkor azt a többi, legnagyobb kedvezményt élvező országra is ki kell terjeszteni. Magyarország Németországba irányuló kivitelénél ők is főleg mezőgazdasági termékekkel számoltak. Mivel Németország immáron saját termeléséből is fedezi kenyérgabonáját, a szóba jöhető magyar exportot elsősorban a repce, lenmag, napraforgómag, zsír és ágytoll szállítására szűkítették le. A Hollandiával, Belgiummal, Dániával stb. kötött legnagyobb kedvezményű szerződések miatt pedig kizártnak tartották a szerintük már egyébként is jelentős magyar szárnyas-, tojás-, vaj- és ló-kivitel további támogatását. Ellenszolgáltatásként Magyarországnak természetesen megfelelő mennyiségű iparcikket (elsősorban elektro-ipari termékeket, textilárukat és gépeket) kell átvennie – hangzottak javaslataik.⁸⁰

(Az 1934. február 21-i második magyar–német kereskedelmi pótegyezmény és hatása) Schnurre 1933. november végén említette először Nickl Alfrédnek szeptemberben kidolgozott tervezetét, amely az exportok saját eszközökkel történő premizálásán alapult. A magyar fél többet, a németek kevesebbet premizálnának és a németek – saját prémiumaik levonása után – készpénzben visszatérítenék a magyar prémiumokat. A vámmentes áruk premizálására külön alap létesítését javasolta. Schnurre nem rejtette véka alá azon német feltételt, hogy cserébe „véget kell vetni az előnyben részesített osztrák, olasz és francia kontingenseknek is”.⁸¹

A kereskedelmi kapcsolatok normalizálásának és kiépítésének mindkét országban jelentkező igénye a második magyar–német kereskedelmi pótegyezmény formájában öltött testet. Az előzetes tárgyalások Winckler István és Karl Ritter között már 1933 decemberében megindultak. A leendő egyezmény alaki részét illetően Ritter nehézkessé tartotta az olasz Brocchi nevéhez fűződő rejtett preferenciális vámrendszert, ezért a magyar–német viszonylatban nem kívánta alkalmazni. A Schnurre által előterjesztett megoldásban kifogásolta, hogy Németországban az ipari kivitel nyílt állami támogatása népszerűtlen feladat és belpolitikai nehézségekhez vezetne. Ezért megfontolandónak tartotta Winckler István korábbi javaslatát, amelynek értelmében a két ország áruforgalmát magyar és német központi kereskedelmi szerv intézné, amely feltűnés nélkül, könnyen elszámolhatná a kölcsönös vámvisszatérítéseket.

A magyar törekvések arra irányultak, hogy a kölcsönös könnyítések elsősorban ne a vámokat érintsék, hanem az egyéb kereskedelempolitikai akadályokat szüntessék meg. Hiszen a vámok, ahol nem prohibítívek – érvelt Winckler – másodrendű fontosságúak; a magyar vámvédelem egyébként is mérsékelt, s egy cikk esetében sem áthághatatlan. Ellentétben a német gyakorlattal, ahol több fontos magyar exportcikk 100–200%-os értékvémmel találja szemben magát. Ritter elfogadta érvelését, s megállapodtak abban,

hogy vámvisszatérítéseket csak ott alkalmaznak, ahol az export érdekében feltétlenül szükséges.

Az egyezménnyel német részről egyenlő versenyfeltételeket kívántak szerezni a magyar piacon az olasz és osztrák árukkal szemben. Winckler kertelés nélkül Ritter tudomására hozta, hogy e törekvést „az elképzelhető legszerencsétlenebb startnak” tekintené. Kifejtette azt a magyar álláspontot, hogy „a német viszonylatot a másik két viszonylat mellé, kiegészítésül, nem pedig ellene, versenytársul gondoltak kiépítendőnek”. Ritter megértést mutatott ezen érvekkel szemben. Együttáll megállapodtak, hogy kívánságaikat kölcsönösen három csoportba sorolják: az elsőbe olyan exportcikkek kerülnek, amelyekre a másik félnek szüksége van, tehát csak harmadik államok versenyével szemben támasztanak előnyre igényt. Az olasz vagy osztrák érdekekbe ütköző cikkeket e listára német részről nem veszik fel. A második csoport magyar listáján a német belső termelést érintő cikkek, a német listán az olasz vagy osztrák érdekekbe ütköző cikkek, a harmadik csoport csak német listáján magyar termelési érdekeket érintő cikkek szerepelnek.⁸²

A küszöbönálló tárgyalásokon magyar részről taktikailag helyesebbnek tartották, ha azok a magyar kiviteli lehetőségek megvizsgálásával kezdődnek. Az osztrák és olasz politikusoknak egyelőre csak annyit említettek, hogy német kivánságra 1934. január 16-án kereskedelempolitikai tárgyalások indulnak Németországgal. A magyar delegációt Nickl Alfréd, a külügyminisztérium gazdaságpolitikai osztály vezetőjének távollétében Péteri Ödön vezette; tagjai voltak Péchy Tibor miniszteri tanácsos és Fabinyi István miniszteri osztálytanácsos (földművelésügyi minisztérium), Ferenczi Izsó államtitkár-helyettes és Schlick István miniszteri tanácsos (kereskedelmi minisztérium), Nemeshegyi Tibor miniszteri tanácsos (pénzügyminisztérium), Lähne, a külügyminisztérium gazdaságpolitikai osztályának referense, valamint Nemeshegyi Oszkár a berlini magyar követségről és Winckler István, a Külkereskedelmi Hivatal elnöke. A német delegációt Waldeck titkos tanácsos, a birodalmi gazdasági minisztérium miniszteriális igazgatója vezette; tagjai voltak Seidel pénzügyminisztériumi miniszteri tanácsos, Müller élelmezésügyi miniszteri tanácsos, Benzler, a Külügyi Hivatal követségi tanácsosa és Rheinhardt, a gazdasági minisztérium kormánytanácsosa.⁸³ Winckler diplomáciai csatornákon megkísérelte elérni von Flügge részvételét a kereskedelmi tárgyalásokon, akit „káprázatosan nagy felkészültségű” agrónomusnak, „nyílt fejű europäernek” tartott, aki „a magyar leckét jelesre megtanulta”, s tőle jótékony hatást várt a német bürokrátákra.⁸⁴

Az 1934. január közepén⁸⁵ megkezdődött magyar–német gazdasági tárgyalások eredményeképpen 1934. február 21-én német részről Hans Georg von Mackensen követ és Max Waldeck titkos tanácsos, magyar részről pedig Fabinyi Tihámér Budapesten aláírta az 1931. július 18-i kereskedelmi szerződés második pótegyezményét, valamint egy bizalmas megállapodást a német–magyar kereskedelmi forgalom támogatásáról.⁸⁶ Nyilvánosságra csupán a pótmegállapodás és a záró-jegyzék került. A pótegyezmény keretszerződéses jellege az áruforgalom támogatására vonatkozó bizalmas megállapodásokat segítette. A német kormány kötelezte magát a magyar termékek németországi bevitelének kompenzációs- és kliringegyezmények keretében történő – lehetőség szerint – támogatására, a magyar kormány pedig a német áruk magyarországi bevitelének méltányos kezelését ígérte meg. A negyedik cikkely kilátásba helyezte továbbá, hogy Németország számára kedvezően életbe léptetnek bizonyos, az 1931-es kereskedelmi szerződésben kellőképpen még nem rögzített vámkedvezményeket. A pótegyezmény kormánybizottság felállítását irányozta elő, amelyek közvetlen érintkezés révén szabályozzák a felmerülő kérdéseket.

A magyar–német áruforgalom támogatásáról szóló bizalmas megállapodásban Németország egyetértett azzal, hogy évente 22 millió pengő kiviteli támogatással a lehető legnagyobb mértékben előmozdítja az „A” mellékletben szereplő magyar árucikkek németországi kivitelét. Ezen összegben belül 6,5 millió P-t a búza, takarmányárpa, köles és kukorica, 2 millió P-t az olajos magvak, 8,5 millió P-t a sertésszalonna és zsír, 5 millió P-t pedig a mellékletben szereplő egyéb áruk (búza, takarmányárpa, köles, kukorica, bab, lencse, lenmag, vörös lóheremag, dohánylevél, szilva, vágómarha, nyersszalonna, liba, nyúl, fácán, sertésszár, vaj, túró, sajt, tyúktojás, méz, bor, lecsó) kivitelének támogatására irányoztak elő.

Különösen titkos megállapodásban rögzítették, hogy Németország ezen összeget a Magyarországon befagyasztott német árukövetelésekből bocsátja a magyar kormány rendelkezésére. Az „A” mellékletben rögzített árumennyiség az 1933-as kvótán felül jelentős pótlólagos kivitel tett lehetővé Magyarország számára. E kiviteli támogatással Magyarország kiváltságos helyzetbe került áruival a német piacon, mert nemcsak megkerülte a német vámokat, hanem kiegyenlítőddött az árfeszültség is az alacsony világpiacon áruk és a magas magyar belföldi áruk között. A kiviteli támogatás az ún. Brocchi-szerződés hitelkedvezményeihez hasonlóan hatott, de azokkal szemben jelentősen egyszerűsödött a kiviteli támogatás visszatérítési eljárása. A Brocchi-szerződésekkel ellentétben – ahol kölcsönös hitelkedvezményeket rögzítettek – az új magyar–német megállapodásokban Németország egyoldalú kedvezményeket nyújtott, amely adott esetben megkönnyíthette a szerződések kereskedelempolitikai védelmét.

A megállapodások értelmében Németország a vámkedvezmények életbeléptetésén kívül jelentős gazdasági ellenszolgáltatásokat kapott. A nyolcoldalas „B” mellékletben Németország szilárd beviteli kontingenst kapott árucikkeinek magyarországi bevitelére, amely a német külkereskedelemnek nem lebecsülendő biztosítékokat nyújtott a magyarországi bevétel engedélyezési eljárásának önkényes kezelését német részről nem teljesen alaptalanul kifogásoló addigi gyakorlattal szemben. A német szállítások az alábbi fontosabb árucikkekre terjedtek ki: káli, koks, papíráruk, fésűsfonalak, gyapjú, cipők, üvegárúk, szerszám- és nemesacél, mechanikai alkatrészek, ólomlemez, konyhai berendezések, lepárló készülékek, szivattyúk, festékmalmok, varrógépek, nyomdagépek, mosógépek, személygépkocsik, elektromos fűtőberendezések, távirókészülékek, gyűjtőgyertyák, gramfonok, játékok, fotópapír.

A megállapodásoktól német részről a Magyarországon befagyasztott kb. 65-70 millió RM árukövetelés és kb. 40 millió RM pénzügyi hitel felszabadítását remélték, s azzal számoltak, hogy áruforgalom-követeléseiket három-négy éven belül fel lehet számolni. Úgy vélték, a Magyarországra irányuló német kivitel megszabadíthatják a devizafelártól is, amelyet a pengő-diszagió kiegyenlítésére a magyar beviteli kereskedelemnek vagy a német kiviteli kereskedelemnek kellett viselni. A devizafelártól való szabadulás pedig preferenciaként hat a magyarországi német kivitelre és a Brocchi-szerződésben Magyarország részéről Olaszországnak és Ausztriának nyújtott vámkedvezmények bizonyos tartalcát képezi. Kedvezőnek tartották a Németország számára elfogadott 150 000 tonna kőszén és bizonyos műszálas termékek pótlólagos kiviteli lehetőségét is.

Az áruforgalom támogatásáról aláírt megállapodást 1937. április 1-ig tartó érvényességgel kötötték, s a felek kijelentették: előzetesen három hónappal korábban jelezni kell, ha a szerződés feltételeinek alapjaiban történő változtatására irányuló körülmények lépnek fel. A magyar kormánnyal folyó tárgyalások során Németország nem hagyott kétséget afelől, hogy egy magyar–osztrák, vagy magyar–olasz vámuniót ilyen körülménynek tekintene. „Még várni kell annak megítélésével – írta Ritter –, hogy a megállapodás

megkötésével mennyire sikerült elérni Magyarország politikai függetlenségének erősítését nem csak a kisantanttal, hanem Olaszországgal szemben is. A német delegációnak az a benyomása, hogy – a Németország által a megállapodásban nyújtott előnyökkel – erősödött Magyarország ellenállása Olaszország egyidejű nagyon erős politikai nyomásával szemben. Azzal lehet számolni – vélekedtek német részről –, hogy Magyarország politikai és gazdasági cselekedeteiben figyelembe veszi a Németország részéről nyújtott nagyon jelentős gazdasági előnyöket. Becsléseik szerint a kedvezményben részesített németországi magyar kivétel a szerződés kiteljesedésével 1936-ra eléri az akkori áron számított 60 millió P-s évi összeget. Az 1933. évi kivétel ezzel szemben kb. 45 millió P, amelynél figyelembe kell venni, hogy a magyar összkivételnek csupán egyharmada esik az új egyezmény előzetes szabályozása alá.⁸⁷

A megegyezés olyan értelmű záradékot is tartalmazott, hogy a két kormány a megállapított legnagyobb mennyiség kihasználását nem csökkenti harmadik országgal kötött megállapodás esetében. E kitévelt nyilvánvalóan német nyomásra rögzítették, hogy védelmet nyújtson a Brocchi-szerződések Németország hátrányára történő további kiépítése ellen. A német követségek egyúttal titkos felszólítást kaptak: kísérik különös figyelemmel a Magyarország és harmadik ország közötti gazdasági megállapodásokat.⁸⁷

A szerződésben rögzített árucserén kívül további áruszállítási megállapodások születtek. Waldeck titkos jegyzékváltásban értesítette Péteri Ödönt, a magyar delegáció vezetőjét, hogy tekintettel a magyar kormányra a német bevétel támogató különleges engedményeire – a német kormány további vaj, sajt, túró és tojás mennyiséget vesz át. E többletkontingens fenntartását 1935. január 1-től is kilátásba helyezték. Ígéretet tettek további füstötlen szalonna, nyúl, fácán, fogoly, sertésszír és 6000 db vámkedvezményes vágómarha-kontingens átvételére.⁸⁸ Még ugyanezen a napon Waldeck levélben értesítette a magyar delegáció vezetőjét, hogy német magánérdekeltségek kidolgozták egy zsírfeldolgozó üzem (*Kettlerenderlard*) tervét, a megállapodásaik értelmében a kormányok latba vetik befolyásukat a tárgyalások 1934. április 1-ig történő sikeres lezárulása érdekében. Az üzembe helyezést 1934. szeptember 1-re tervezték, s a német kormány hajlandó volt hozzájárulni évi 100 000 q sertésszír vásárlásához, ezzel 70 000 q-val megtoldva a szerződésben szereplő mennyiséget. Az üzembe helyezés elhúzódása esetére többféle megoldást dolgoztak ki a zsírszállítások biztosítására.⁸⁹

Közvetlenül a második pótegyezmény aláírása előtti napokban pedig titkos egyetértés született a két kormány között arról, hogy német részről elismerik a Németországba irányuló magyar gyümölcskivétel egészségügyi állapotát, az ellenőrzés csupán szűrőpróbaszerű vizsgálatokra korlátozódik, s a technikai részleteket közvetlenül tárgyalják meg.⁹⁰ A külügyminiszter pedig az EDEKA kereskedelmi hálózat központjának kérdésére válaszolva kifejtette, hogy „*élénken üdvözlé*” a német–magyar gazdasági kapcsolatok támogatása érdekében álló, minél jelentősebb mennyiségű magyar mezőgazdasági termék beszerzését.⁹¹ Márciusban a magyar nád kapott vámkontingenst.⁹² Május elején az ellátásügyi, a gazdasági, a külügy- és a pénzügyminisztérium és a *Reichsstelle für Milcherzeugnisse, Öle und Fette* közötti reszort-megállapodás jött létre a Magyarországról behozandó szalonna és zsír ügyében. Kimondták, hogy a Reichsstelle és a magyar küldöttség május 4-én kezdődő tárgyalásán „politikai okokból pozitív megállapodásra kell jutni” 50 vagon magyar szalonna és zsír május végéig történő szállításáról. A német kormánybizottság eladási veszteség esetén kártérítést, s az ügylet lebonyolításához esetleg szükséges tőkekiegészítést helyezett kilátásba.⁹³ Az 1934. évi gyümölcs- és zöldségkompenzációs üzletre a május 17-i német kormánybizottsági határozat értelmében 2 millió RM állt rendelkezésre, amelyben az IG Farben bonyolítóként vett részt.⁹⁴

A magyar–német kereskedelmi forgalom kilátásainak javulásával egyidejűleg 1934. március közepén a magyar–német konzultációs paktum meghíusulása és Gömbös közzelgő római látogatása ismét némi idegességet vitt a két ország kapcsolataiba. Március 9-én Masirevich berlini magyar követi kormány megbízásából a római konferenciáról tájékoztatta az AA-t: az olasz kormány arra a gondolatra jutotta, hogy politikai területen demonstratív jelleget kölcsönöz a találkozóknak, s azt kívánja, hogy Olaszország, Magyarország és Ausztria között fennálló szerződéseket valamilyen formában összekösse egymással. Magyarország szilárd elhatározása: nem lép be semmiféle exkluzív megegyezésbe, sokkal inkább azon fáradozik, hogy Németország számára nyitva hagyja a lehetőséget a megfelelő időpontban történő csatlakozáshoz.

Május 16-án Masirevich nagykövet ismét felvetette Bülownak a konzultatív szerződés szóbeli megegyezésére vonatkozó korábbi javaslatát. „Nyilvánvalóan még csak arra ment a játék, hogy alibit biztosítsanak a már fennálló római megállapodásra” – vélekedett Köpke.⁹⁵ Bülow az egész ügyet „rosszszíűnek és alibikeresés-jellegűnek” tartotta, s úgy vélekedett: „ha mi szóbeli konzultatív szerződést kötünk, a magyarok Olaszország szoros kíséretében védve vannak a német szemrehányások elöl”, ezért – minisztere engedélyével – a magyar követ látogatásakor ismételt elutasította a „szóbeli garancia-paktumot”.⁹⁶ Három nap múlva Bülow a budapesti német követnek küldött információ-jában meglehetősen ingerült hangot ütött meg. A Magyarország és Olaszország közötti konzultatív paktum ellen semmi kifogásunk nem lenne – írta –, de nem felel meg a Magyarország és Németország közötti szoros baráti viszonyoknak, ha most Magyarország, Olaszország és Ausztria olyan egyezményben találkozik, amelynek félreismerhetetlenül Németország-ellenes éle van. A magyar kormány a konzultatív szerződés kötéséről szóló, Németországnak tett javaslatát nem a német–magyar viszony megszilárdításának lépéseként értékelte, hanem alibikeresésnek a római konzultatív szerződésben való szándékozott részvételére. Ne csináljon titkot abból – szólította fel Mackensent –, hogy a német–magyar viszony jövőbeni alakulását jelentősen befolyásolják majd a római konzultatív paktum gyakorlati kihatásai.⁹⁷

Ugyanebben az értelemben nyilatkozott Neurath külügyminiszter az öt felkereső Masirevichnek, miközben üdvözölte a követ optimista felfogását, hogy a római szerződés után Gömbös megőrizte cselekvési szabadságát.⁹⁸

Köpke az ügyről készített összefoglalójában leszögezte, hogy a Magyarországgal szembeni német politika csak általános irányvonallal rendelkezik, amely nem kötelezi őket minden egyes konkrét esetben pontos, precíz magatartásra. Mivel e kapcsolat a két nép érdekközösségének és szövetségének természetes kifejezője, kihatásai nem elsősorban Magyarország magatartásától is függenek. Magyarország nem követelheti érdekeinek tekintetbe vételét Németországtól, ha ő figyelmen kívül hagyja a német érdekeket. A magyaroknak tisztában kell lenniük azzal, hogy ha mi nem is szándékozunk politikai kombinációkba bonyolódni a kisantant országaival, ezen államokkal szemben álláspontunk nem azonos Magyarországgal és a német kereskedelempolitikát nem irányítják politikai szempontok, jóllehet – mint a Magyarországgal kötött legutóbbi gazdasági egyezmény mutatja – hajlandók vagyunk barátainknak jelentős áldozatot hozni.⁹⁹

Az 1934. február 21-i magyar–német gazdasági megegyezésen nyugvó azonnali magyar tojás, búza, árpa és vajszállítások eredményeképpen már az első negyedévben – magyar statisztikák szerint – 1 436 000 millió pengő magyar aktívum keletkezett a két ország kereskedelmében. A német statisztikák pedig – amelyek a tranzitárukat nem számolták – 3 millió RM német passzívzaldót állapítottak meg. Mackensen követ június közepén készített jelentésében aggódva állapította meg, hogy a német behozatal

rovására jelentősen emelkedett a Magyarországra irányuló olasz és osztrák behozatal (1934 első három hónapjában 6,5 millió P-ről 10,8 millió P-re, illetve 13 millióról 14 millióra az előző év hasonló időszakához képest. A német behozatal pedig 15 660 000 P-ről 13 091 000 P-re csökkent).

A magyar kereskedelmi minisztériumban Mackensen kifejtette Péteri és Ferenczi államtitkároknak, hogy ilyen, a Németország rovására irányuló tendenciát nem tudnak elfogadni, s az osztrák és olasz kontingensek bővítésének megfelelően a német szállításokat is bővíteni kell. Ferenczi azt válaszolta, hogy az ilyen irányú áruforgalom még a gazdasági tárgyalások életbe léptetése előtt indult meg, s az áprilisi forgalom már kiegyensúlyozott forgalmat mutat. Egyúttal visszautasította Mackensennek az Olaszország és Ausztria részére újlag engedélyezett kontingensek részleteire irányuló kérdéseit. Péteri államtitkár, akivel Mackensen bizalmasabb viszonyban állt, később négy szemközti beszélgetésükön elmondta a nagykövetnek, hogy a német kontingensek eddigi kihasználása kapcsán meg kell vizsgálni emelésük lehetőségeit. Ígéretet tett arra, hogy megküldi Mackensennek a kormánybizottság legutóbbi ülésén kilátásba helyezett kimutatást a német behozatali kontingensek eddigi kihasználásáról.¹⁰⁰

A fizetési forgalom folyamatosága egyúttal a Magyarország és Németország között már régóta tervezett utazási forgalom szabályozását is eredményezte. Az 1934. december 15-én életbe magyar–német utazási egyezmény értelmében a Magyarországról Németországba utazók havonta és személyenként 500 RM-re jogosultak, illetve ellenkező esetben 500 RM-nek megfelelő pengő értékben.

A magyar kereskedelmi mérleg Németország viszonylatában 1934-ben döntően megváltozott az előző évihez képest: passzív szaldója 1934-ben Magyarország számára jelentős aktívummal zárult. 1933 első kilenc hónapjának 44 220 000 pengős behozatala és 28 571 000 pengős kivitele 1934 hasonló időszakára 44 835 000 pengős behozatalra és 56 669 000 pengős kivitelre váltott át. A Magyarország és Németország közötti árucseré már 1934 első kilenc hónapjában elérte az 1933. évi összértéket, tehát volumene jelentősen emelkedett.

A magyar kereskedelempolitika másik jelentős eseménye az 1934. május 14-én Rómában aláírt gazdasági egyezmény volt Magyarország és Olaszország, illetve Magyarország és Ausztria között, amelyet strukturálisan az Olaszország és Ausztria közötti megállapodás egészített ki. Az év során azonban már az is világossá vált, hogy a rendkívüli reményeket tápláló egyezmények kevésbé kielégítőek Magyarország számára. Még ha Olaszország a későbbi megállapodásokban hajlandónak is mutatkozott a májusi egyezményben megállapított búzaár mázsánként további 1 pengővel történő emelésére, a rendkívül magas magyar belföldi árak miatt mindez nem vezetett a magyar búza olaszországi exportjának jelentős növekedéséhez. Az olasz vámpolitika miatt az Olaszországba irányuló magyar szarvasmarhaexport sem tudott kibontakozni; a körülmények végül is a Magyarországra irányuló olasz kivitel kelleténél nagyobb növekedéséhez és az olasz árukövetelések magyarországi befagyasztásához vezettek. E nehézség miatt az olasz exportőröknek hónapokat kellett várniuk követeléseik kielégítésére.

A magyar–osztrák áruforgalom is elmaradt a várakozásoktól. Ausztriát elriasztották a magas búza- és lisztárak, ezért egyéb készleteket halmozott fel. Így a kereskedelmi mérleg Magyarország számára kedvezőtlenül alakult; nem lehetett fenntartani a kétoldalú áruforgalomnak a római egyezményben rögzített 1:1,5 arányt Magyarország előnyére. 1934 harmadik negyedévére a kétoldalú kivitel aránya 1:1,1-re csökkent, miközben 1933-ban ugyanezen arány 1:1,9-et tett ki.

1934-ben a hatalmi vákuum következtében az olasz gazdaság még jelentős mértékben beavatkozhatott a délkelet-európai országok – közöttük Magyarország – gazdasági

fejlődésébe, elsősorban politikai ereje következtében. Mihelyt azonban „Németország politikai súlya helyrebillent – s a dolgok logikája szerint az idő Németországnak dolgozott –, máris a gazdasági erőviszonyok logikája érvényesült... Az 1934. február 21-i egyezménytől a németek joggal várhatták, hogy kellően ellensúlyozza az olasz gazdasági tényerést, és a német külpolitika vezetőinek volt annyi józan ítéletük, hogy belássák: Magyarország külpolitikai érdekei miatt sem kíván Németországgal szembefordulni. Sőt a magyar politikusok számos nyilatkozatukban s külpolitikai gesztusokban fejezték ki, hogy mi sem áll tőlük távolabb, mint valamiféle németellenes politika.”¹⁰¹

(Összegzés) Bethlen István 1930. novemberi berlini tárgyalásai nem eredményeztek ugyan kereskedelmi szerződéskötést és jelentősebb változásokat a két ország kapcsolatában, a személyes kapcsolatfelvétel azonban mindenképpen diplomáciai siker volt, s német részről is közeledési szándék nyilvánult meg.

A két kormány 1931. július 18-án Genfben kereskedelmi szerződést írt alá, amelyet főleg a Külügyi Hivatal sürgetett, érzékelve, hogy nélküle veszélybe kerülhet Bethlen politikája. Általa a francia befolyást is ellensúlyozni kívánták, amelyek Németország pénzügyi, kereskedelmi és politikai kiszorítását célozták Délkelet-Európából. A szerződésben német elmozdulás történt a búzán túlmenően a magyar szarvasmarha és zsírserítés exportja irányába.

A német–magyar kereskedelmi egyezmény aláírása azonban egybeesett a nemzetközi pénz- és hitelválság kirobbanásával, amely rövidesen megbénította a nemzetközi külkereskedelmi forgalom rendszerét. Előbb Németország vezetett be részleges devizagazdálkodást, majd 50%-ra redukálta a deviza-kifizetés ellenében történő behozatalt; 1931. augusztus elején pedig Magyarország is kötött devizagazdálkodásról rendelkezett. A Nemzeti Bank elsődleges feladatának a valutavédelmet tekintette. A magyar kormány a vállalkozások megmentése érdekében 1931. december 23-án transferratoriumot rendelt el, s megtiltotta a régi pénzügyi vagy árutartozások valutában történő fizetését. A két ország kereskedelmi forgalmát megbénító intézkedés a Magyarország árutartozásai között legnagyobb súllyal szereplő német áruhitelezők kb. 50–70 millió pengős követeléseit fagyasztotta be.

A magyar devizamoratórium miatt a német–magyar fizetési forgalom teljesen megrekedt, ezért a németek gyors cselekvésre szánták el magukat. A fizetési forgalom új alapokra helyezésének a kölcsönös beszámítás (klíringrendszer) látszott a legalkalmasabbnak. Az 1932. április 13-án aláírt magyar–német klíring-egyezmény értelmében a kétoldalú áruforgalom követeléseinek elszámolását a jövőben a két ország jegybankja intézi. A nemzetközi viszonylatban is első klíring-egyezmény 1932. április 20-tól lépett életbe.

Gömbös Gyula, az 1932. október 1-től hivatalban lévő magyar miniszterelnök november végén biztosította Schoent: miként Bethlennek, neki is szíven fekszik a magyar–német kapcsolatok elmélyítése, s végcélja a politikai és gazdasági együttműködés kialakítása Németország, Olaszország, Ausztria és Magyarország között. Olaszországot említő kijelentése azonban riadóztatta a német külpolitikusok „térsgéi érzékenységét”, és Schoen jelentését követően több osztály képviselőinek részvételével azonnal értekezletet hívtak össze a Magyarország iránti politikai vonal kidolgozására és Schoen „szavainak irányítására”. 1932. december 1-jei összefoglalójuk – a Tardieu-terv eltemetése után és az új jelentkező, Olaszország ellenében – már tartalmazta a térségbe történő aktívabb német gazdaságpolitikai behatolás tervét: a Magyarország iránti különleges német gazdaságpolitikai érdek abból adódik – írták –, hogy az ország Délkelet-Európa szívében, abban a térségben fekszik, ahol Németország – földrajzi helyzeténél fogva – a

jövőben ipari termékei különleges értékesítési lehetőségeit reméli. S konkrét lépést is tettek: a német–magyar árucseré mielőbbi megélénkítésére a Külügyi Hivatal javasolta a gazdasági minisztériumnak, hogy 1933. január végén küldje Budapestre az AA titkos tanácsosát, Waldecket, hogy részletesen informálódjon a magyar kívánságokról.

1932 során a magyar–német gazdasági kapcsolatok – nagyrészt a gabonaegyezményeknek és a kompenzációs ügyleteknek köszönhetően – némileg kimozdultak ugyan a korábbi évek mélypontjáról, de Magyarország számára megnyugtató rendezésük majd további, visszaesésekkel is tarkított folyamatban valósult meg.

Adolf Hitler 1933. január 30-i birodalmi kancellári kinevezését követően a magyar diplomácia azonnal élénk mozgásba lendült, s az éveken keresztül szorgalmazott gazdasági együttműködés szorosabbá tételének követeléséhez felzárkózott a politikai együttműködés szorosabbá tételének kívánsága, illetve Magyarország megkülönböztetett kezelésének követelése is.

1933. január–szeptember között számos kísérlet történt a magyar–német gazdasági kapcsolatok normalizálására. A magyar–német gazdasági és politikai együttműködés legfőbb szószólója a Berlin elhagyására és a külügyminiszteri poszt betöltésére készülő Kánya Kálmán követ volt, aki Ritter külügyminiszteri főosztályvezetőnél és von Neurath külügyminiszternél tett búcsúlátogatása során is a kereskedelmi kapcsolatok élénkítését szorgalmazta. 1933. február 6-án Gömbös Gyula miniszterelnök Hitlerhez intézett levelében kérte a német kancellárt a hivatalos érintkezés, s a két ország a külpolitikai együttműködésének fenntartására. Sajnálatát fejezte ki a gazdasági kapcsolatok alacsony szintje miatt.

Mivel 1933 februárjára egyre erőteljesebben kiütköztek a klíringegyezmény nehézségei, a Népszövetség pénzügyi bizottságának ajánlásai alapján a magyar kormány utasította a berlini követét: kezdjen tárgyalásokat a német kormánnyal, hogyan lehetne továbbra is fenntartani a magyar–német klíringegyezményt, s milyen változások szükségesek a felmerülő nehézségek leküzdésére.

1933 márciusára azonban a további német agrárvédelmi intézkedések és a fiktív aranyparitáshoz való ragaszkodás következtében a Németországba irányuló magyar export a minimumra zsugorodott. A magyar közvéleményben éles kormányellenes hangok hallatszottak; a német áruk rovására inkább olasz és svájci áruk behozatalát követelték, s a klíring-egyezmény, valamint a kompenzációs forgalom változásait sürgették.

A magyar kormány 1933. május közepén megelégtelt az év elején kilátásba helyezett gazdasági megbeszélések állandó elodázását és a Németországba irányuló magyar agrárexport folyamatos csökkenését. Ezért május 31-i hatállyal felmondta az 1932. április 20-án életbe léptetett magyar–német klíring-szerződést. Május végén – gyors intézkedést követően – Waldeck vezetésével Budapestre érkeztek a német kormány képviselői és 1933. május 31-én megállapodtak a klíring-egyezmény további hatályban tartásáról.

1933. május végén Werner Daitz, az NSDAP külkereskedelmi kapcsolatainak felelőse Budapesten először ismertette a nemzetiszocialista „nagyter-gazdaság” koncepcióját: „a térségen belüli intenzív áru- és devizaklíring lehetővé teszi a népgazdaságok termelésének és kereskedelmének pótlólagos kibővítését, anélkül, hogy veszélyeztetné nemzeti sajátosságukat és stabilitásukat, vagy kárt okozna egyéb nagyter-gazdaságoknak”.

Az 1933. június 17–18-i Hitler–Gömbös találkozóra a Gömbös számára összeállított beszélgetés-tervezetben döntőnek jelölték meg a magyar–német gazdasági kapcsolatok „ismét egészen egészséges alapra” hozását. Gömbös a találkozón ígéretet kapott Hitlertől, hogy kivételes bánásmódban részesíti a magyar kivitelt oly módon, hogy a politikai barátság kihasson a gazdasági kérdésekre is.

A magyar–német gazdasági kapcsolatok „rendbetételére” a budapesti német követésre küldött Karl Schnurre tanácsos 1933 szeptemberében húszoldalas, nagylélegzetű emlékiratban foglalta össze a német–magyar gazdasági kapcsolatok kiépítésének szükségességét, s egyúttal a német–magyar együttműködés politikai szükségességéből indult ki.

A Hitler utasítására 1933 májusában megkezdett és júliusban folytatott magyar–német tárgyalásokon elhatározott kompenzációs forgalom kiépítésével megszűnt a gazdasági kapcsolatok teljes stagnálása. A két fél magánérdekeltségei között létrejött kompenzációs üzletekben a magyar pengő-árak és a német, illetve világpiaci árak közötti árfeszültséget segélykonstrukciókkal hidalták át. A magyar árukat gyakorlatilag nem Németországban, hanem a világpiacon értékesítették; a búzát és a kukoricát Hollandiában, a tojást és a vágott állatot Olaszországban és Svájcban. Schnurre a két népgazdaság szervezeti összekapcsolását tervezte: a magyar termelés átállítását a tényleges német szükségletekre és a magyar áruk preferenciális kezelését a német piacon versenyképességük helyreállítására. Az osztrák és olasz áruk preferálása, illetve a magyar ipari protekcionizmus miatt a német áruk kiszorulnak a magyar piacról, ezért a német árukra (autó, textil, acél- és papírárak stb.) hasonló preferenciális kezelést lehetne alkalmazni bizonyos kontingentálás keretében.

Új javaslatként felvetette: a magyar kormány által bizonyos mennyiségű és fajtájú árura fizetett exportprémiumból a német fél a vámtételekből befolyt összegből meghatározott összeget térítsen vissza. Mivel Magyarországnak a visszatérítés pengőben történne, esetleg lehetővé válna a befagyasztott 60 millió pengős német követelés kedvező finanszírozása. Az export-premizálás és a visszatérítés hasonló rendszerét lehetne alkalmazni bizonyos német áruk magyarországi exportjánál, de természetesen a magyar kormány által visszatérített összegnek kisebbnek kellene lennie, s le lehetne vonni a német visszatérítésből.

Schnurre november végén említette először Nickl Alfrédnek a szeptemberben kidolgozott tervezetét, amely az exportok saját eszközökkel történő premizálásán alapult. A magyar fél többet, a németek kevesebbet premizálnának és a németek – saját prémiumaik levonása után – készpénzben visszatérítenék a magyar prémiumokat. A vámmentes áruk premizálására külön alap létesítését javasolta. Schnurre nem rejtette véka alá azon német feltételt, hogy cserébe „véget kell vetni az előnyben részesített osztrák, olasz és francia kontingenseknek is”.

Az olasz–osztrák–magyar gazdasági megállapodás veszélye mozgósította a hagyományosan térségi politikában gondolkodó német kormány vészreakcióit, s régi befolyási övezete visszaszerzése érdekében vonzó gazdasági konstrukciókat dolgozott ki a dunai országok, elsősorban Magyarország számára. Az 1934. február 21-én aláírt magyar–német kereskedelmi szerződés második pótegyezményében és bizalmas megállapodásában a német kormány kötelezte magát a magyar termékek németországi bevitelének kompenzációs és klíring-egyezmények keretében történő támogatására. E kiviteli támogatással a magyar áruk előnyös helyzetbe kerültek a német piacon, mert nemcsak megkerülték a német vámokat, hanem kiegyenlítődt az árfeszültség is az alacsony világpiaci árak és a magas magyar belföldi árak között. Németország pedig szilárd beviteli kontingenst kapott Magyarországra. A rövidesen dinamikusan meginduló kétoldalú kereskedelmi forgalom a második világháború kitöréséig kölcsönös előnyöket biztosított a két ország számára, mert mindegyik fél azt kapta, amire szüksége volt.

JEGYZETEK

- 1 PA AA (B), Pol. Abt. II. Ungarn, Pol. 2-A. Bd. 1. Schoen levele Köpkének Bethlen látogatása kapcsán (1930. október 29.)
- 2 PA AA (B), Pol. Abt. 2. Ungarn, Pol. 2-A Bd. 1. Államférfiak látogatásai: a Bethlen látogatás.
- 3 PA AA (B), Pol. Abt. II. Ungarn-A, Pol. 2. Bd. 1. Szig. biz. feljegyzés Bethlen küszöbönálló berlini látogatására (1930. november 14.)
- 4 Uo. Schoen 1930. február 11-i jelentése.
- 5 Uo. Schnurre 1930. október 20-i feljegyzése.
- 6 PA AA (B), Pol. Abt. II. Ungarn, Pol. 1. Bd. 2. (1930. január 5.), illetve uo. 1930. augusztus 20. Kivonat a „Délkelet-európai politikai helyzet” című feljegyzésből.
- 7 PA AA (B), Ha–Pol. Ritter, Ungarn, Bd. 2. Ritter feljegyzése a német–magyar kereskedelmi szerződési tárgyalásról (1931. augusztus 25.)
- 8 PA AA (B), Geheimakten, Ungarn, Handel 13. (1931. július 27.)
- 9 PA AA (B), Ha–Pol. Ritter, Ungarn, Bd. 2. Ritter feljegyzése a német–magyar kereskedelmi szerződési tárgyalásról (1931. augusztus 25.)
- 10 PA AA (B), Ha–Pol. Ritter, Ungarn, Bd. 2.
- 11 *Reichsgesetzblatt*, Teil II. Nr. 29. 1931. december 24. 636.
- 12 Berend Iván – Ránki György: *Magyarország a fasiszta Németország „életterében”*. p. 59.
- 13 ZStA, 09. 01. AA, Länderabt. II. Nr. 40 000 Schlimpert 1931. augusztus 12-i levele a Külügyi Hivatalnak Magyarország és a külföld fizetési forgalmának szabályozásáról
- 14 Uo. Schoen 1931. január 28-i jelentése a kesztyűk kizárólag hazai bőrből történő előállításáról; 1931. május 13. jelentése a hazai hőszigetelő anyag alkalmazásáról; a Vereinigte Grosshändler in Damenkonfektion e. V. 1931. szeptember 18-i levele a Külügyi Hivatalnak a külföldi könyvek kizárólag magyar könyvkereskedések révén történő megrendeléséről; Schoen 1931. november 24-i levele a magyar gyártmányú inzulin használatáról.
- 15 PA AA (B), Ha–Pol. Ritter, Ungarn, Bd. 3. A HPA 1931. október 12-i ülése
- 16 PA AA (B), BRM, 35. Bd. 3. Schoen távirata (1931. október 15.)
- 17 OL. Küm. Gazd. pol. o. Német dosszié 645 II/a. 581/4 adm. res. 1932. Idézi Berend Iván – Ránki György: *Magyarország a fasiszta Németország „életterében”*. p. 60.
- 18 Uo. p. 61.
- 19 Uo. 1932. február 20.
- 20 Uo. Ulrich feljegyzése (1932. március 4.)
- 21 Uo. Schoen jelentése a német–magyar klíring-egyezmény tárgyalásainak lezárásáról (1932. március 5.)
- 22 *Reichsgesetzblatt*, Teil II. 1932. április 19. No. 11. 129–130.
- 23 OL Küm. Pol. res. 157. 21/7. 731/1932 Kánya 1932. március 16-i bizalmas jelentései. Idézi: Berend Iván – Ránki György: *Magyarország a fasiszta Németország „életterében”*. p. 63. Az 1932. március 5-én előterjesztett ún. Tardieuterv öt dunai állam – Ausztria, Magyarország, Csehszlovákia, Románia, Jugoszlávia – regionális együttműködését sürgette a kölcsönös preferenciák bázisán. Nyilvánvalóan téves volt a francia feltételezés, hogy a szinte azonos termelési struktúrával rendelkező öt ország egymás közötti megoldást talál gazdasági problémájára.
- 24 PA AA (B), Ha–Pol. Ritter, Ungarn, Bd. 2. A HPA 1932. április 16-i ülése
- 25 *Deutsche Allgemeine Zeitung*, 1932. augusztus 3.
- 26 PA AA (B), Sonderreferat Wirtschaft, Finanzwesen 16-Ungarn, Bd. 1. Az RDI levele a gazdasági miniszterhez (1932. augusztus 10.)
- 27 Uo. Schoen bizalmas feljegyzése az IG-Farben magyarországi vetőmag- és gyümölcsexport üzeméről (1932. szeptember 22.)
- 28 PA AA (B), Sonderreferat Wirtschaft, Handel 11, 3-Ungarn, Bd. 1. Schoen jelentése (1932. november 25.)
- 29 Uo. Schoen jelentése a német–magyar kompenzációs üzletről (1932. december 7.)
- 30 ZStA.09.01. Länderabteilung II. Nr. 40000 Schoen 1932. évi összefoglaló jelentése Magyarországról (1933. január 16.)
- 31 PA AA (B), Ha–Pol. Ritter, Ungarn, Bd. 2. Köpke feljegyzése Kánya látogatásáról (1932. november 17.), illetve ZStA, 09.01. Länderabteilung II. Ungarn.
- 32 PA AA (B), Pol. Abt. II. Ungarn, Pol. 2. Bd. 4. Schoen bizalmas jelentése Gömbös római útjáról (1932. november 25.)
- 33 PA AA (B), Pol. Abt. II. Ungarn, Pol. 2. Bd. 4. Schoen jelentése Magyarországról (1932. november 26.) *A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1918–1934. 2. kötet. Válság és radikalizálódás.* Összeállította és sajtó alá rendezte: NÉMETH ISTVÁN. Magánkiadás, Budapest, 2016. p. 265–266.
- 34 PA AA (B), Pol. Abt. II. Ungarn, Pol. 2. Bd. 4. Aktaészrevétel. (1932. december 1.)
- 35 BA, R 43 I/157. Gömbös 1932. december 6-i levele Schleicher kancellárhoz, ill. OL Küm. Pol. res. 1932-21/7-2818
- 36 HL HM. 1932. Eln. VI-2. 123563. Sztojákovic 1932. december 3-i titkos jelentése.
- 37 PA AA (B), Pol. Abt. II. Ungarn, Pol. 2. Bd. 4. Schoen jelentése Gömbössel folytatott beszélgetéséről (1932. december 10.)
- 38 PA AA (B), Pol. Abt. II. Ungarn, Pol. 2. Bd. 4. (1932. december 30.)

- 39 PA AA (B), Ha–Pol. Ritter, Ungarn, Bd. 3. Schoen jelentése (1933. január 7.)
- 40 PA AA (B), Pol. Abt. II. Ungarn, Pol. 2. Bd. 4. Draeger feljegyzése Kányánál tett látogatásáról (1933. február 2.)
- 41 OL Küm. K 83. Berlini követség, Kánya jelentése Gömbösnek (1933. február 8.)
- 42 OL Küm. K 83. Berlini követség, Wettstein jelentése Kánya külügyminiszternek (1933. február 18.)
- 43 ZStA, 09.01. Länderabteilung II. Ungarn (1933. február 6.)
- 44 PA AA (B), Sonderreferat Wirtschaft, Finanzwesen 16-Ungarn, Bd. 1. Schoen jelentése (1933. február 4.)
- 45 Uo. Schoen jelentése (1933. február 7.)
- 46 PA AA (B), Sonderreferat Wirtschaft, Finanzwesen 16-Ungarn, Bd. 1. Industrie und Handel. Bizalmas napi tudósítás (1933. március 13.)
- 47 PA AA (B), Ha–Pol. Ritter, Ungarn, Bd. 3. Ritter ajánlólevelei (1933. március 17.)
- 48 PA AA (B), Ha–Pol. Ritter, Ungarn, Bd. 3. Ritter feljegyzése (1933. április 5.)
- 49 BA, R 43, II/1501; OL K 63 Küm. Pol. res. 1933-21/7-306; ZStA, AA. Abt.-II. 41288. A német nyelvű levél teljes szövegét közli: *A Wilhelmstrasse és Magyarország 1933–1944*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1968. p. 45., illetve Berend Iván – Ránki György: *Magyarország a fasiszta Németország „életterében”*. p. 79–81.
- 50 PA AA (B), Pol. Abt. II. Ungarn, Pol.2. Bd. 4. BA R 43, II/1501; OL K 63 Küm. Pol. res. 1933-21/7-306 (1303); ZStA, AA, Abt. II. 41283; *A Wilhelmstrasse és Magyarország*. p. 46, illetve Berend Iván – Ránki György: *Magyarország a fasiszta Németország „életterében”*. p. 81–82.
- 51 PA AA (B), Ha–Pol. Ritterer, Ungarn, Bd. 3. (1933. április 28.)
- 52 OL Küm. Pol. res. 1933-21/7-306 (1371). Wettstein jelentése (1933. május 6.)
- 53 PA AA (B), Sonderreferat Wirtschaft, Finanzwesen, 16-Ungarn, Bd. 2. A magyar követség jegyzéke (1933. május 13.)
- 54 ZStA, 09.01. Länderabteilung II. Ungarn. Schoen 1933. június 3-i jelentése az NSAP vezető tagjainak gazdasági témájú budapesti előadásairól. Daitz előadását lásd: *Die Deutsche Volkswirtschaft*, 1933. Nr. 6. 183–186.
- 55 PA AA (B), Pol. Abt. II. Ungarn, Pol. 1. Bd. 2. Schoen 1933. május 23-i jelentése.
- 56 PA AA (B), Ha–Pol. Ritter, Ungarn, Bd. 3. Waldeck telefonjelentése (1933. május 31.)
- 57 PA AA (B), Sonderreferat Wirtschaft, Finanzwesen 16-Ungarn, Bd. 2.
- 58 PA AA (B), Ha–Pol. Ritter, Ungarn, Bd. 3.
- 59 PA AA (B), Sonderreferat Wirtschaft, Finanzwesen 16-Ungarn, Bd. 2. Szig. biz. leirat a Reichsbank és az MNB között 1932. április 13-án kötött német–magyar áru egyezmény-fizetési megállapodás 8. cikkelyének végrehajtásáról (1933. június 2.)
- 60 PA AA (B), Sonderreferat Wirtschaft, Finanzwesen 16-Ungarn, Bd. 2. Schlimpert ideiglenes német ügyvivő jelentése az AA-nak (1933. augusztus 23.)
- 61 PA AA (B), Ha–Pol. Ritter, Ungarn, Bd. 3. Schoen távirata (1933. június 3.)
- 62 PA AA (B), Sonderreferat Wirtschaft, Handel 11, Nr. 3. Ungarn, Bd. 1. Schoen szig. biz. jelentése egy német konzorcium és az MNB közötti zöldség-és gyümölcskivitel kompenzációs szerződéséről (1933. június 21.)
- 63 PA AA (B), Sonderreferat Wirtschaft, Handel 13, Ungarn, Bd. 1. (1933. június 23.)
- 64 PA AA (B), Sonderreferat Wirtschaft, Handel 11, Nr. 3-Ungarn, Bd. 1. (1933. július 4.)
- 65 Karsai Elek: *Iratok a Gömbös–Hitler találkozó történetéhez*. p. 13–14.
- 66 OL Küm, K 83 Berlini követség, 1933-284/pol. Khun Héderváry tájékoztatója Masirevich Szilárd berlini követnek Gömbös utazásáról (1933. június 27.)
- 67 *Rundschau*, 1933. június 20.
- 68 OL Küm, K 83 Berlini követség, sz. n. Gömbös utasítása a berlini követnek (1933. július 3.)
- 69 OL Küm, Pol. res. 1933-21/1-2355. Masirevich szig. biz. levele Apornak (1933. július 26.)
- 70 A Triesztből származó Iginio Brocchi olasz tanácsos javaslatára az 1930–1931-es gazdasági évben Olaszország és Magyarország áruforgalmában közvetlen preferenciákat vezettek be. A magyar gabona Olaszországba és Ausztriába irányuló kivitelét kétoldalú megállapodásokkal szabályozták, oly módon, hogy fenntartották a magas behozatali vámkot, egyúttal azonban lemondtak a vámbevételek egy részéről, amellyel kiviteli kedvezményeket teremtettek az exportőrök számára. A regionális egyezményhez kapcsolódó kivételezéssel lehetővé vált a gabona és a fa (később más gazdasági termékek) behozatalának az olasz kivitel támogatásával való összekapcsolása. Jóllehet a Brocchi-rendszer 1930–1938 között nem érvényesült teljes hatékonysággal, mégis jelentősen befolyásolta a kereskedelempolitikát.
- 71 Uo. Benzler feljegyzése Köpkének (1933. szeptember 27.)
- 72 PA AA (B), Geheimakten, Ungarn, Handel 13. A német–magyar preferenciaszerződés fő vonásai (1933. szeptember)
- 73 PA AA (B), Ha–Pol. Ritter, Ungarn, Bd. 3. Schnurre–Ritter levélváltás (1933. november 18, ill. november 23.)
- 74 OL Küm, Pol. res. 1933–21/7–2658. Papen levele Kánya külügyminiszterhez (1933. szeptember 7.)
- 75 PA AA (B), Pol. Abt. 2. Ungarn. Pol. 2. Bd. 4. , illetve BA (K), R 43. II/1501. Schoen jelentése Papen alkancellár magyarországi látogatásáról (1933. szeptember 21.)
- 76 ZstA, 07. Fc. Reichskanzler Nr. 19698/38402, illetve R 43 II/1501.

- 77 *Berliner Tageblatt*, 1933. szeptember 22.
- 78 OL Küm. pol. res. 1933-21/7-2551. Masirevich szig. biz. jelentése a Hitlerrel folyó beszélgetésről (1933. szeptember 20.)
- 79 PA AA (B), Ha–Pol. Ritter, Ungarn, Bd. 3. (1933. szeptember 27.)
- 80 ZStA, 09.01. Länderabteilung II. Ungarn (1933. november 4.)
- 81 Uo. Nickl Alfréd 1933. november 29-i jelentése a miniszternek a Schnurréval folytatott megbeszéléséről.
- 82 Uo. Winckler István 1933. december 20-i feljegyzése a Ritterrel 1933. december 11-én folytatott előzetes tárgyalásokról.
- 83 Uo. Nickl Alfréd 1934. január 6-i feljegyzése a miniszternek.
- 84 Uo. Winckler István 1934. január 8-i levele Nickl Alfréd meghatalmazott miniszterhez.
- 85 Uo. Jelentés a tárgyalásokról (1934. január 24.)
- 86 PAAA(B), Geheimakten, Ungarn, Handel 13. (1934. február 21.), OL Küm K 69. Gazdaságpolitikai iratok I/1–3 (1931–1934) 684. csomó, illetve *Reichsgesetzblatt*, 1934. március 15. Nr. 14. Rendelet a második pótegyezmény alkalmazásáról.
- 87 PA AA (B), Geheimakten, Ungarn, Handel 13., illetve uo. Ha–Pol. Ritter, Ungarn, Bd. 3. Ritter bizalmas információja a német követségeknek a német–magyar kereskedelmi szerződésről (1934. február 28.)
- 88 PA AA (B), Geheimakten, Ungarn, Handel 13. Titkos jegyzékváltás az áruforgalom támogatásáról szóló megegyezéshez (1934. február 21.), illetve OL Küm K 69. Gazdaságpolitikai iratok I/1–3 (1931–1934) 684. csomó.
- 89 PA AA (B), Geheimakten, Ungarn, Handel 13. Waldeck bizalmas levele Péteréhez (1934. február 21.)
- 90 PA AA (B), Geheimakten, Ungarn, Handel 13. Martin Schwarz kormányfőtanácsos és Újhelyi Andor minisztériumi tanácsos szigorúan titkos feljegyzése (1934. február 17.)
- 91 ZstA, 09.01. Länderabteilung II. Ungarn. A birodalmi külügyminiszter 1934. január 6-i levele az EDEKA GmbH. berlini központjához.
- 92 PA AA (B), Sonderreferat Wirtschaft, Handel 13. Ungarn, Bd. 2. A pénzügyminiszter leirata (1934. március 20.)
- 93 PA AA (B), Sonderreferat Wirtschaft, Handel 13. Ungarn, Bd. 2. (1934. május 3.)
- 94 PA AA (B), Sonderreferat Wirtschaft, Handel 11, No. 3. Ungarn, Bd. 1. Mackensen jelentése (1934. május 28.)
- 95 PA AA (B), Geheimakten, Ungarn, Pol. 2. Köpke összefoglalója a német–magyar konzultatív paktumról és a római konferenciáról (1934. március 26.)
- 96 PA AA (B), Geheimakten, Ungarn, Pol. 2. Bülow feljegyzései (1934. március 10. és 16.)
- 97 PA AA (B), Geheimakten, Ungarn, Pol. 2. Bülow információja Budapestre (1934. március 19.)
- 98 Uo. (1934. március 21.)
- 99 PA AA (B), Geheimakten, Ungarn, Pol. 2. Köpke összefoglalója (1934. március 26.)
- 100 ZStA, 09.01. Länderabteilung II. Ungarn. Mackensen 1934. június 11-i jelentése.
- 101 Ránki György: *Gazdaság és külpolitika*. p. 256–257.

Föderalizmus helyett felbomlás

Az Osztrák–Magyar Monarchia nem domináns nemzeteinek államépítő törekvései az első világháború éveiben

---

A Habsburg-monarchia történetében – s azon belül az 1848–1918 közötti Ferenc József-i korszak, s különösen a dualizmus kori Ausztria–Magyarország fél évszázad kiélezett nacionalista küzdelmei idején – a Birodalom keretei közt együtt élő 11 nemzeti és a többi regionális, etnikai és vallási közösség törekvéseit aligha lehetett mindenki számára kielégítő módon rendezni. Miután az 1848–1849. évi forradalmi krízist Oroszország segítségével a Monarchia túlélte, az 1859-es és az 1866. évi háborús vereségek, Lombardia és a Velencei Királyság elvesztése, valamint a Német Szövetségből való kilépés után a Habsburg-uralom fenntartását az osztrák–magyar kiegyezés tudta biztosítani. Az 1876–77, illetve 1907–1913 közti balkáni konfliktusok már előre jelezték, hogy a Monarchia szláv, román, olasz nemzeti mozgalmai hosszabb távon nem tartják elfogadhatónak Ausztria–Magyarország dualista berendezkedését. A kérdés historiográfiájában alighanem örök vitakérdés marad, mennyiben tudatosult a közös uralkodóban, a birodalmi, illetve 1867 után a közös miniszterekben, valamint a két országrészt politikai elitjében annak az igénye, hogy a Monarchia és a poliglott Magyarország jövője múlik azon, hogy ezek a nacionalizmusok milyen mértékben fogadják el a birodalmi kereteket saját nemzetépítésük számára is reális térként.¹

A Monarchia létezésének értelmét, új legitimitását felvető kérdés 1848–1949 után úgy fogalmazódott meg, hogy a nacionalizmusok korában miként lehetett volna a Birodalmat a területén élő nemzetek szabad fejlődését és emancipációját támogatva, a birodalom állameszméjeként alkotmányos szintre emelni. Erre elvben több út is kínálkozott: a nemzetek feletti vagy nemzeti szempontból semleges állam nem teljesen előzménytelen opciója volt az egyik választási lehetőség, aminek az uralkodó és a k. und k. államapparátus igyekezett megfelelni. A nemzeti és tartományi autonómiák elmélyítése kínálta a másik elméleti megoldást, ami azonban csak Ciszlajtániában, s ott is inkább csak a cseh, lengyel tartományokban tűnt, ott is inkább csak elméletileg, járható útnak. A Monarchia etnikai-nemzeti alapon történő föderalizálása pedig a születőben lévő, majd rendkívül gyorsan megerősödött Németország érdekei miatt vált kivitelezhetetlené.²

Ezzel együtt ma már a nemzetközi történetírásban többé-kevésbé egyetértés uralkodik, hogy bár a Monarchia felbomlása nem volt sem szükségszerű, sem eleve elrendelt végzet, az utolsó évszázadában egyre inkább tizenegy, egymással vitatkozó nemzet államaként, nemcsak az első világháború ötödik éve, hanem egy annál jóval hosszabb folyamat végén jutott el a felbomláshoz.³ A drámai végkifejlet alternatívái közt ugyan már a 18. század végétől kezdve megjelentek a föderatív átrendeződés tendenciái, ezek sem a szent szövetségi Európában, sem az antant és a központi hatalmak ellentétében kiéleződött 19. század végi, 20. század eleji nagyhatalmi erőviszonyok közt nem válhattak reális alternatívává.

A föderatív alternatíva és kudarcának okai

Elemzésünk első részében a föderatív alternatíva kialakulásának, másodlagossá válásának rövid vázlatát alapján főként arra keressük a választ, hogy az első világháború utolsó évében a felerősödött szeparatista nacionalizmusok ellensúlyozása, a Monarchia, s azon

belül a soknemzetiségű Magyar Királyság integritásának biztosítása érdekében milyen formában, milyen politikai megfontolások alapján került ismét előtérbe a föderalizmus alternatívája?

Ezzel együtt azt is vizsgáljuk, miért nem válhatott a föderatív megoldás a Monarchia utolsó hónapjában egyenrangú alternatívájává „az elnyomott nemzetek” felszabadítására vonatkozó ígéretnek. Jelzésszerűen áttekintjük a Monarchia föderalizálására vonatkozó legfontosabb elképzeléseket és törekvéseket, s ezzel felvázoljuk a 19. századi és 20. század eleji közép-európai föderalizmus történeti kontextusát.⁴

A Habsburg-monarchiában nehezen kezelhető közigazgatási, államjogi konfliktusok mellett katonai, biztonságpolitikai kihívásokra kellett folyamatosan megfelelő választ találni. Stabilizálni kellett a galíciai, boszniai, észak-itáliai területeket, működőképes közigazgatást kellett kiépíteni. Mindehhez szükség volt a modern államszervezet és véderő kiépítésére, s meg kellett találni az európai nagyhatalmi szövetségi rendszerekben a legjobban megfelelő szövetségeseiket. A Monarchia alkotmányreformjainak sorában a nemzetiségi feszültségek kezelésére különböző megoldások és javaslatok születtek. Attól függően, hogy az uralkodó környezetében, a birodalmi tanácsban, majd 1867 után a közös kormányban éppen a centralizmus vagy a föderalizmus hívei voltak éppen túlsúlyban. Nagyobb támogatásra azok a próbálkozások számíthattak, amelyek a nemzeti érdekek és birodalmi szempontok, külpolitikai, katonai, gazdasági és nemzetiségi megfontolások együttes mérlegelése alapján vegyes vagy kompromisszumos megoldásokat fogalmaztak meg.

Ilyen volt például az 1849. márciusi kremsieri oktrojált alkotmány, amely minden később „nagyosztrák” elképzelés viszonyítási alapja maradt, ugyanakkor elsőként rögzítette – igaz csak deklaráció szintjén – a nemzetiségi egyenjogúság alapelvét. Magyarországon az 1849. júliusi szegedi országgyűlés nemzetiségi határozata szintén csak deklarálni tudta minden magyarországi nemzetiség szabad fejlődését, a szabadságharc utolsó napjaiban elfogadott országgyűlési határozatnak sem a betűje, sem a szellemisége nem érvényesülhetett Világos után.⁵

Magyar részről a Martinovics vezette jakobinusok észrevétlenül maradt föderációs elképzelése után *Kossuth Lajos* kythahiai alkotmányterve és a dunai konföderációs terveze jelentette a föderalizmus gondolkörében az első jelentős áttörést. A turini remete a dualista államjogi megoldással szemben írta le minden gyakorlati megvalósítási esély nélküli elképzelését a horvátok, szerbek, románok és magyarok közös államának, a dualista államjogi megoldással szembehelyezhetőnek hitt eszméről.⁶ A centralizált birodalom, illetve az 1867-ben létrejött dualista Monarchia fokozatos átalakítását kijelölve *Eötvös József* nemzetiségfilozófiai elképzelései képviselték a szövetségi államépítés alternatíváját.⁷ Amíg Kossuth dunai alternatívája mind kortársai, mind pedig a történeti utókor elemzői részéről is alapvetően elutasító vagy legalábbis kritikai fogadtatásra talált, Eötvös esetében, akinek a Batthyány- és az Andrássy-kormány minisztereként a gyakorlati döntésekhez kellett igazítani saját elemzéseit, a Monarchia, s azon belül Magyarország föderatív átalakításának általa is fontosnak tartott lehetősége a tények és erőviszonyok erejénél fogva csak elméleti alternatíva maradt.⁸

Az 1867. évi osztrák és magyar alaptörvényekben szabályozott dualista rendezés a hatalmat kizárólag a legerősebb nemzetek, az osztrákok és magyarok, illetve – a sajátos szubdualista rendezés alapján – az osztrákok és lengyelek, valamint a magyarok és horvátok között osztotta meg. A Monarchia többi hét – olasz, cseh, szlovák, szlovén, román, szerb, ukrán – nemzeti társadalma nem vált kedvezményezettjévé a dualizmusnak. Ebből a rendszerből ugyan a fokozatos jogkiterjesztés eszközeivel történetileg logikus út vezethetett volna akár a cseh, akár a délszláv, akár pedig a lengyel föderalizmus irányába.

Csakhogy a dualizmus minden rugalmassága ellenére valójában egyszeri kompromisszum volt, amelybe már nem lehetett beleerőszakolni a Birodalom szerkezetének további radikális átalakításait.

A dualizmus kori magyar liberális nemzet- és államépítő nacionalizmus európai rangú képviselői – Deák és Eötvös – a kiegyezés előtti liberális osztrák politikusokkal együtt felismerték a konzervatív etatizmus előnyeit. Nevezetesen azt, hogy a nemzeti társadalmak közt éppen a nemzetiségi kérdést méltányosan kezelő állam jelentheti a közvetítésnek, az egyensúly megteremtésének egyetlen eszközét.

A Birodalom két része közt az 1870-es évektől kezdve jelentős különbségek alakultak ki a kormányzati nemzetiségi politikában. Az 1867. évi osztrák alaptörvény egyetlen mondatral rögzítette a nemzetiségi szabadságjogokat. Magyarországon viszont a dualista korszak első negyedszázadának meghatározó politikusa, *Tisza Kálmán* az 1868. évi liberális nemzetiségi törvény érvényességének korlátozását sürgette. Mégpedig azzal az indokkal, hogy a magyarokkal testvéri viszonyban élő nemzetiségek részére alkotott törvény jótéteményeit nem szabad az ország ellenfeleivé lett nemzetiségekkel szemben is alkalmazni. A magyarországi románok, szerbek és szlovákok számára a kiegyezés korának ez a restriktív, jogkorlátozó nemzetiségi gyakorlata adta meg a lökést ahhoz, hogy az 1895. évi budapesti nemzetiségi kongresszustól kezdődően egyre határozottabban a magyar állam keretein kívül, a szomszédos rokon nemzetekkel (korabeli kifejezéssel élve, „fajtestvéreikkel”) közös megoldásokat kezdjenek keresni.

Föderatív elképzelések a 20. század elején és a világháború éveiben

A Monarchia nemzetiségi alapozású átalakítására vonatkozóan a világháború előtti években négyféle alkotmányjogi elképzelés versengett egymással. Az osztrák szociáldemokraták 1899. évi brünni kongresszusán elfogadott nemzetiségi program mellett a párt két vezető személyisége, *Karl Renner* és *Otto Bauer* kulturális autonómiák rendszerként elképzelt megoldási javaslatát kell említenünk. Ez Ciszlajtánia nyolc nemzeti társadalmát (a németet, csehet, lengyelt, ukránt, szlovént, szerb-horvátot, olaszt és a román) kulturális önkormányzati jogokkal látta volna el.⁹ Másodikként a 20. század elején *Fridrich Tezner*, *Alfred Offermann* és *Richard Charmatz* által kidolgozott liberális tervezetekről kell említést tennünk. Ezek szintén csak az osztrák részekre terjedtek ki, de ők a kulturális szféránál szélesebb kompetenciákkal rendelkező, területi autonómiák rendszerének kialakítását javasolták.¹⁰ Harmadik csoportba sorolható *Aurel C. Popovici* *Die Vereinigten Staaten von Großösterreich* címmel 1906-ban könyv alakban megjelent tervezete. *Rudolf* és *Ferenc Ferdinánd* trónörökösök által favorizált nagyosztrák elképzelések alapos változatát megalkotva Popovici elsőként próbálta a nemzetiségi elvet maradéktalan következetességgel érvényesíteni.¹¹

A negyedik csoportba az ausztrósláv, illetve a dualizmus és a quadralizmus irányába mutató lengyel, cseh, horvát törekvések, és az osztrák kormányzati körök által is támogatott alkotmányos elképzelések tartoztak. Ezek különösen az 1905–1906. évi morvaországi, bukovinai nemzeti kiegyezési modellek sikeres bevezetésével, az annexió utáni bosznia-hercegovinai közigazgatási reformjavaslatokkal párhuzamosan kerültek ismételen előtérbe.¹²

A világháború kitörésével a Monarchia átalakításához fűzött remények megtörték. Jó ideig úgy látszott, hogy a reformokra csak a háború befejezése után lehet visszatérni. A fiatal *Károly császár* és király 1916. decemberi trónra lépésével felgyorsultak az alkotmányreform előkészületei. *Arz* tábornoknak, a közös hadsereg vezérkari főnökének, *Ottokar Czernin*, majd *Burián István* közös külügyminiszternek, *Max Hussarek* osztrák

miniszterelnöknek a bevonásával, az uralkodó megbízásából indult el az előkészítő munka, amelyet *Eichof* báró fogott össze.¹³

Amint láttuk, a kossuthi dunai konföderáció, *Eötvös József* és a magyarországi nemzetiségi politikusok föderaliztikus elképzelései jelentették azokat az előzményeket, amelyeket Jászi Oszkár az első világháború utolsó szakaszában, illetve a Magyar Népköztársaság nem egészen öt hónapjában készült tervezetei építhettek.¹⁴

A felerészben nem magyar népességű 20. század eleji Magyarország föderalizálása, svájci alapokon történő átalakítása – általa nyomatékosan hangsúlyozva, az őt és Károlyit bünbakként kezelő történészek által elhallgatva vagy nem ismerve – csakis a békekonferencia döntéséig terjedő időszakra – alkalmas lehetett volna az etnikai alapozású határkijelölésekre. Az ország belső etnikai határai mentén kijelölt és a nem magyar politikusok által elfogadott nemzetiségi határok, kétségkívül jó hivatkozási alapot jelenthettek volna a méltányos békefeltételek megteremtésében.¹⁵

Ehhez persze a ruszinokéhoz, bánági, baranyai svábokéhoz, szepesi németekhez, keleti szlovákokhoz hasonlóan el kellett volna érni a románok, a nyugati szlovákok, a délvidéki szerbek egyetértését is. (Horvátországnak akárcsak ideiglenes megtartásában 1918 őszén már senki sem reménykedhetett.) A Monarchia, illetve elsősorban Magyarország összetett nemzetiségi kantonizálására vonatkozó megoldási javaslatok közül nem kerültek a békekonferencia asztalára. Mi több, a népszavazás elvének alkalmazását is csak utólag, és csak Sopron esetében engedélyezték a győztesek.

Az 1918. október 16-án az osztrák tartományokra vonatkozóan kihirdetett császári manifesztum felemás, és ami perdöntő megkésett megoldásokat fogalmazott meg annak érdekében, hogy Ausztria „a szabad népek szövetségévé váljék”. Minthogy a központi hatalmak katonai és diplomáciai veresége ezekben a napokban vált végérvényessé, a császári kísérlet a Monarchia felbomlásának, a folyamatok irányíthatatlanságának a beismerését jelentette. A föderatív osztrák állam megkésett, a cseh, lengyel, ukrán, olasz, délszláv támogatást nélkülöző elképzelés már nem válhatott tényleges alternatívájává a Monarchia szétverésének.

A császári manifesztum egyszersmind a dualizmus végét is jelentette. *Tisza István* október 18-i bejelentése a világháború elvesztéséről részben ennek, részben Magyarország magára maradásának a beismerését is jelentette. Németország már szeptemberben egyértelművé vált katonai veresége, a dualista Habsburg-monarchia felbomlása miatt Magyarország sorsa is a háborút követően a győztes hatalmak által diktált rendezés részévé vált. Ennek irányát és kimenetelét az ország nem magyar nemzetiségeinek a külön államokat alapító vagy már régebben fenntartó fajrokonokhoz, a szerbekhez, románokhoz, csehekhez való csatlakozása, a velük való egyesülés jelölte ki.

A történeti Magyarország utolsó esélye

A korszak nemzetiségi kérdéseinek elismert elemzőjeként *Jászi Oszkár* a magyar állam integritásának, a békekonferencia befolyásolásának három lehetőségét azonosította be a háború utolsó hónapjaiban.

Az antant hatalmak által képviselt nemzetiségi önrendelkezési elv alapján a Monarchiának, s azon belül Magyarországnak autonóm államokra bontása.

A meglévő állami keretek konzerválása mellett a szövetségi, föderatív államforma kialakítása.

A nemzetiségi autonómiák rendszerének svájci típusú kialakítása és törvényi bevezetése. Jászi 1918 októberé előtt a Monarchia föderalizálását, nemzetiségi miniszterként 1918 novemberében és decemberében ez utóbbit, azaz az ország helvetizálását képviselte.

Jászi a Károlyi-kormány nemzetiségi minisztereként arra törekedett, hogy kiküszöbölje a korábbi átalakítási javaslatok hibáit és egyoldalúságát, s kombinálja a nemzetiségi autonómiák Renner-féle rendszerét a történeti-politikai államképződmények megőrzésének eötvösi elvével. Nézeteit summázva a következők írták: „*Biztosítani kell az életképes nemzeti államiságok kialakulásának lehetőségeit. Biztosítani kell a nemzetiségi kisebbségek hatékony védelmét a nemzeti államokon belül. Biztosítani kell az új államok olyan organikus kooperációját, mely újabb összeütközéseket lehetetlenné tesz úgy közöttük, mint nemzetiségek között.*”¹⁶

A kelet-közép- és délkelet-európai integráció igényeit kielégítő olyan új koncepcióval jelentkezett, amely a háború kimenetelét is számba veszi. Véleménye szerint a közép-európai föderáció létrehozása a nyugati antant szövetség érdeke, mert ellensúlyozó szerepet tölthetne be Németországgal szemben és oltalmat jelentene az orosz veszedelem ellen. Ezzel kapcsolatban így vélekedik: „*A közép-európai koncepció barátja voltam, mert az akkor adott helyzetben ez a koncepció jelentette volna véleményem szerint a pánszláv ceszarisztikus nyomással szemben Magyarországnak és a dunai népeknek a legkisebb áldozattal elérhető legnagyobb szabadságot [...]*”¹⁷ A műve végén így fogalmaz: „*A Habsburg-monarchiának csak az alkotmánya avult el, de maga az a mély történelmi szükséglet, mely létrehozta, még ma is eleven erő. [...] A Dunai Egyesült Államok terve épp ezt a megoldást jelenti.*”¹⁸

Véleménye szerint a Monarchiában öt olyan nemzet van – a magyar, a német-osztrák, a lengyel, a cseh és a horvát-szerb(-szlovén) –, amely állammal rendelkezik, illetve rendelkezett. A nemzetállamok területének meghatározásakor, „*arra kell törekedni – írta –, hogy az illető nemzet a maga területén lehetőleg kompakt többségben maradjon [...]*”¹⁹ Ennek szellemében öt államból akarta a dunai föderációt kialakítani. A Horvát-Szlavónország nélküli Magyarországból, Ausztriából, Lengyelországból, Csehországból, és Illyriából. „*De miért nem föderalizáljuk külön államokban a tulajdonképpeni Magyarországot? Nem föderalizáljuk azért, mert e rendszer reális előfeltételei: a földrajzi és gazdasági részekre tagoltság, ősi közjog – területi autonómiák folytatódólagos továbbélése, több nemzet államalkotó öntudata Magyarországon nem forognak fenn.*”²⁰ Ezt a tézist 1918 őszén maguk a nemzetiségekkel folytatott tárgyalások során maga bírálta felül, s dolgozta ki kantonizációs elképzelését.

A Jászi-féle nemzetiségi minisztérium olyan kölcsönösen elfogadható megoldásokat kínált fel, amelyek a békekonferencia döntéséig biztosíthatták volna az ország közigazgatási és gazdasági integritását és belső békéjét. „*Az átmeneti időben, amely az általános békekonferencia összeültéig terjed, meg akarjuk teremteni mindazokat az intézményeket, és biztosítékokat, amelyek a magyarországi nemzetiségek békés együttélését biztosíthatják.*”²¹ Jászi sohasem vonta kétségbe a békekonferencia döntésének mindenre kötelező jellegét. A győztesek döntésének békés befolyásolására egyedül a nemzetiségekkel való belső megegyezéseket tartotta alkalmasnak. Ezek kudarca után maga is szorgalmazta és támogatta a Károlyi Mihály köztársasági elnök 1919. március 2-i szatmári beszédében meghirdetett aktív honvédelmet.

Nemzetiségi tárgyalások és rendezési tervek 1918 őszén

A Károlyi-kormány első, egyben egész további nemzetiségi politikáját meghatározó nagy kihívásra rögtön november 9-én sor került, amikor is a Román Nemzeti Tanács (RNT) ultimatív követeléssel fordult a magyar kormányhoz. Az ország belső föderalizálásának gondolata, mint megoldási lehetőség az aradi magyar-román tárgyalások előtti napokban vált elfogadott állásponttá.²²

A tárgyalások két napján a magyar tárgyalóküldöttség két különböző javaslatot terjesztett elő. Az első napon Jászi javaslata szerint a Román Nemzeti Tanács által említett huszonhat megye területén élő románok a román többségű területeken román autonóm területeket alakíthattak volna. Ily módon kezdettől fogva különválasztotta a követelt megyék román és nem román lakta részeit. Megoldási tervszövege a svájci állammodell alapján a helyi ügyek nemzetiségi irányítása alá adását, a szövetségi állam kérdéseiben viszont a közös érdekű ügyeket közös kezelését tekintette kiindulópontnak. A kisebb magyar nyelvterületek, Petrozsény, Déva, Vajdahunyad, Resicabánya, Stájerlak, Lugos, Belényes, Beszterce részére szintén autonóm jogokat helyezett kilátásba.²³ November 14-én a román küldöttség ragaszkodva eredeti elképzeléséhez, bírálva a kantontervezet bonyolultságát és tartva a nemzetiségi konfliktusok további kiéleződésétől visszautasította a magyar javaslatot.

Javasolta, hogy „*a vármegyei keretek mellőzésével járásokat vagy még kisebb egységeket véve alapul, lehetőleg kompakt és lehetőleg homogén nemzeti blokkokat létesítsünk, amelyek a svájci minta szerint képeznék ki maguk szerveit...*”²⁴

Jászi a tárgyalások másnapján az első napi román ellenvetések célját felismerve a magyarországi és erdélyi románság által lakott megyék területének a magyar államkeretből való kiválását, mint a wilsoni önrendelkezési elvnek ellentmondó törekvést utasította el. Az erdélyi kantonterv helyett egy másik messzebb menő elképzelést tett le az asztalra. A magyar–román közös kormányzást szorgalmazó 11 pontos elképzelés szerint a románok átveszik a román többségű városok és járások kormányzatát, képviseltetik magukat a magyar kormányban.²⁵ A magyar többségű területeken maradt volna a magyar kormányzás. Ez az erdélyi kettős, kondominiális megoldás azzal számolt, hogy a román kormányzati területek külügyi, gazdasági és pénzügyi, közlekedési és közlekedési kérdései a szövetségi kormány hatáskörében maradtak volna. Cserébe a Román Nemzeti Tanácsnak le kellett volna mondania a Román Királyság katonai erejének igénybevételeiről. Ez a Jászi által felajánlott román kormányzat a két felet a béketárgyalások befejezéséig kötelezte volna.²⁶

A román tárgyalófélf mereven elutasította a javaslatokat. Ezt követően Jászi a felső-magyarországi szlovák és rutén régióban próbált tárgyalás útján eredményeket elérni, tekintettel arra, hogy a belgrádi konvenció ezekben a régiókban elvben nagyobb mozgásteret biztosított.

A csehszlovák kormány képviselőjeként a szlovák *Milan Hodža* 1918. november 28-án Budapesten *Károlyi Mihállyal*, majd – a Szlovák Nemzeti Tanács Pestre hívott képviselőinek delegációja élén – Jászival tárgyalt.²⁷ Hodža memorandumában a szlovák önrendelkezési jog biztosítását követelte. Jászi Hodža memorandumának alapvető kitételeit szem előtt tartva készítette el a magyar kormány nem hivatalos javaslatát a felvidéki szlovák többségű területek ideiglenes státuszáról. Azt remélte, hogy a szlovákok számára a budapesti kormány részéről felkínált széleskörű autonómia legalább a békekonferenciáig megfelelő alternatívája lehet az egységes csehszlovák állam szlovák szempontból ambivalens ajánlatának.²⁸

A 16 felső-magyarországi szlovák többségű járásokban, az úgynevezett „Tót Impérium” területén a magyar kormány hajlandó lett volna átadni a teljes szuverenitást a Szlovák Nemzeti Tanácsnak, azzal a feltételezéssel, hogy a területeke sorsának és helyzetének végleges rendezéséről a békekonferencia lesz hivatott dönteni. Ezen területen belül a közigazgatás, az igazságszolgáltatás és az iskolaügy intézése Szlovák Nemzeti Tanács irányítása alá kerülne, a pénzügyi vonatkozású ügyek továbbra is közös lenne. A vitás kérdésekben egy tizenegy tagú bizottság döntene.²⁹ Gazdasági téren

megmaradt volna az egységes vezetés. A szlovák nemzeti tanács az elképzelések szerint csak ellenőrzést gyakorolt volna.³⁰ A Szlovák Nemzeti Tanács ezekben az ügyekben az elképzelések szerint csak ellenőrzést gyakorolt volna. Mindezt Hodža az Astória szállóban folyó tárgyalásokon elutasította, s ezzel a szlovák kérdés megegyezéssel megoldása is kútba esett.³¹

Az általa vezetett minisztérium az ország valamennyi nemzetiségére kiterjedő autonómiarendszert jelöli meg kívánatos irányelvnek: „*A magyar népkormány önként ajánlja fel a nemzetek javára a legteljesebb autonómiát. [...] Minden nemzeti alakulatnak megvan a maga létjogosultsága és belső ereje, ha nem törekszik idegen nemzetek elnyomására, és igazi kultúrmunkát akar kifejteni egy nagy és erős államon belül.*”³² A svájci példát megvalósíthatónak gondolták a Duna-völgyi sajátos viszonyok között. Hangsúlyozottan a békekonferencia döntéséig. A svájci modell felkínálásával Jászi meg kívánta előzni az összefüggő magyar területek szomszéd országokhoz kerülését. A tervezett 14 kantont a nemzetiségi arányok figyelembe vételével kívánták kialakítani.³³ (A térképet lásd *1. sz. melléklet*) A kantonok – a nemzetiségi minisztérium által készített Kis kátében rögzített alapelvek szerint – külön-külön intézték volna saját népük és területük politikai, pénzügyi, vallási, kulturális ügyeit. Maguk választhatták volna meg tisztviselőiket és esküdtbíráikat, maguk szedhették volna be az adókat. A kollegiális rendszerű központi szövetségi tanács csupán a közös érdekű törvényhozás teendőit látta volna el.³⁴

A létrehozandó kantonok „prototípusát” a magyar kormány a Ruszka-Krajna autonómiájáról szóló 1918. évi X. számú néptörvény alkotta meg. A néptörvény kimondta, hogy Ruszka-Krajna minden autonóm ügyét a saját tartományi hivatali intézik. A magyar állammal való államjogi kapcsolata a közös ügyekre épült. Közös ügy volt a külügy, hadügy, pénzügy, a gazdasági-, közlekedés-, és szociálpolitikát érintő ügyek, valamint a magánjogi és büntetőjogi törvényhozás. A törvényhozás közös szerve a magyarországi közös országgyűlés, amelyben a ruszin nemzet számarányának megfelelően képviseletet kap. Ez körülbelül 13-15 képviselőt jelentet volna a ruszin nemzetnek. „*A követküldést a ruszin nép is közvetett úton, tehát a ruszin nemzetgyűlés által fogja gyakorolni.*”³⁵ A ruszin nemzetgyűlés az autonóm ügyekben lett volna illetékes. A rutén önrendelkezési jog magában foglalta a beligazgatást, igazságszolgáltatást, közoktatást, közművelődést, vallásgyakorlatot és a nyelvhasználatot. A felsoroltak nemcsak kormányzati, hanem törvényhozási jogokat is jelentettek.³⁶ A tervezett többi kantonális néptörvény is ilyen elveket rögzített volna, csak az adott viszonyokhoz igazítva. Autonóm etnikai területek, kerületi önkormányzattal rendelkező vegyes nemzetiségű kantonok és Szlovákia esetében tagköztársasági státusú terület alkothatta volna az új összetett, föderatív Magyarországot.

A keleti szlovákok

A szlovákok önrendelkezésének regionális lehetősége az 1918 őszen Eperjesen megalakuló „Keleti Tót Tanács” (Vichodnoslovenka Rada) volt. Ennek élén *Dvorčák Viktor*,³⁷ Sáros megyei főlevéltárost találjuk, aki a regionális identitást felhasználva igyekezett leválasztani keleti szlovákok lakta megyéket a nyugatiakról.³⁸

A 20. század eleje a keletiszlovák írásbeliség új szakaszának nyitánya volt. A vármeigyék vezetőségének ez idáig nem kellett nemzetiségi mozgalommal számolnia: a szlovák intelligencia szinte egészében elmagyarosodott és még a nyugati terület nemzeti vezetői sem mutattak érdemi érdeklődést a terület iránt.³⁹

Változást a tömeges kivándorlás hozott, mert a szabadabb amerikai viszonyok, a gyűlések, a lapok kezdtek kitermelni egy öntudatos réteget, amely fogékonnyá vált a

csehszlovák nemzeti eszménynek. A védekezés leghathatósabb eszközét az Eperjesi Lapok 1906-os cikke (Védekezzünk a pánszlávizmus ellen) egy anyanyelvű, de magyar nemzeti szellemben írt újság kiadásában látta.⁴⁰ A keleti szlovák, azaz szlovják nyelv fő ideológusa, *Gejza Zsebráczy*⁴¹ veszélyesnek tartotta az irodalmi szlovák kiadványokat. A lap és a keleti szlovák régió politikai szervezésében központi szerepet játszó *Dvorčák Viktor*⁴² egyenesen azt fejtegette, hogy „šariština” nem nyelvjárás, hanem önálló nyelv, nincs köze a nyugati szlovákhhoz, mint ahogy maga a nép is legnagyobbbrészt magyarok, vallonok, németek és ruszinok keveréke.⁴³

Dessewffy István a Sáros vármegyei propaganda-bizottság elnöke *Hauptman Ervin*⁴⁴ kérésére és *Jászi Oszkár* számára készített egy jelentést Sáros vármegye állapotáról. Úgy vélekedett, hogy a keleti-szlovák nyelv a korban önálló nyelv volt és nem minősült nyelvjárásnak. „A szlovják nemcsak, hogy nem tájszólása a szlovák nyelvnek, de nem is lehet az, mert sohasem volt ennek semmiféle tekintetben tájterülete. Az egész történelem során sohasem érvényesült a szlovák szlovják területen elitnyelvként.”⁴⁵ Számukra az irodalmi nyelv volt nehezebben érthető, a csehet egyáltalán nem értették. Azt lehet inkább mondani, hogy a rutén nyelvhez álltak közelebb.⁴⁶

Hauptman Ervin főhadnagy december 2-án elküldött tájékoztató jelentésében részletesen beszámolt a „keleti tót” kérdésről. Véleménye szerint a szlovák parasztnak elégedetlenségét a Sáros vármegyei dzsentri réteg okozta. A sérelmük első forrása abból adódott, hogy 15-20 család uralkodott felettük. „Ezen családokból kerültek ki a főispánok, köztisztviselők szolgabírák, jegyzők. [...] a magyar nemzetet reprezentáló köztisztviselők mind úgyszólván a tehetségtelenség protekciós emberei és amellet a parasztság gőgös elnyomói voltak.”⁴⁷ A második sérelmük abból eredt, hogy a háború idején az élelmiszer cikkek nem jutottak el a szlovák falvakba, hanem a szolgabírák és jegyzők kezén elvesztek. „Könyveket lehetne írni a parasztság mostani felszólalásaiból, amelyekben minduntalan feltűnik a jegyzők kezén elpanamázott petróleum és cukor készlet.”⁴⁸ Elégedetlenségük harmadik forrása, hogy a jegyzők és a szolgabírák korruptak voltak a hadfelmentési és hadsegély ügyekben. „Mindezen említett a parasztonok esett sérelmek mostan erősítő pontjai a magyar ellenes propagandának [...]”.⁴⁹ Ezek a tényezők a forrásai annak, hogy a keleti szlovákok követelésekkel léptek fel.

1918-ban nyílt lehetősége a magyar vagy magyarón köröknek arra, hogy politikailag megpróbálják kiaknázni a szlovják regionális identitást. A keleti szlovákok 1918. november első napjaiban megtették az előkészületeket egy „Keleti Szlovák Tanács” megalakítására. Ez a testület november 2-án már létezőnek nyilvánította magát, de a megalakulása csak november 4-én volt Eperjesen. Kezdeményezői a helyi szlovják értelmiségiek *Dvorčák Viktor*, *L'udovit Liptay* / Liptai Lajos plébános és *Karol Bulišša* ügyvéd.

November 14-i beadványban *Dvorčák* bejelentette a Keleti Szlovák Tanács megalakulását⁵⁰, és kérte, hogy ezt ismerjék el a keleti tótok érdekképviseletének. „[...] *Abaujtorna, Bereg, Gömör-Kishont, Sáros, Szepes, Ung és Zemplén vármegyék tótsága, [...] a turócszentmártoni Narodná Slovenska Radával szemben megalakítassa Eperjesen a keleti tótoknak tanácsát, a Vichodnoslovenska Radát.*”⁵¹ A tanács a wilsoni pontok alapján a következő jogokat követelte a magyar kormánytól: nemzeti és nyelvi jogaik tiszteletben tartását és teljes körű kulturális autonómiát.

November 18-án érkezett be a minisztériumba egy telefonjelentés *Dvorčák* Viktortól, amelyben értesíti *Jászi* miniszter urat arról, hogy „november 24-én vasárnap, Eperjesen tót népgyűlést tartanak, amelyen [...] nyilatkozni kívánnak a felvidéki lakosság politikai magatartásáról. [...] a keleti tótok nem hívei a Csehországhoz való csatlakozásnak.”⁵² *Dvorčák* kéri *Jászit*, hogy jelenlétével legitimálja és támogassa a népgyűlést. *Jászi* vá-

lasztáviratában üdvözölte a Vichodnoslovenska Rada megalakulását. „Elodázhatatlan teendőkre” hivatkozva visszautasítja a meghívást.

A november 24-i „Keleti Tót Tanács” gyűlését a városi vígadóban tartották meg, amelyen másfélezer ember vett részt. A gyűlést *Dvorčák Viktor* nyitotta meg, felolvasta *Lovászy Márton* kultuszminiszter és *Jászi Oszkár* nemzetiségi miniszter üdvözlő táviratait és *Lovászy* miniszter intézkedését, amely szerint a szlovák nyelvet visszaállítják az oktatásban.⁵³ Több kiküldött felszólalása után *Liptai Lajos* ev. főesperes hosszabb beszéd kíséretében előterjesztette a határozati javaslatot, amely így szól: „*Kívánjuk, hogy mi keleti tótok mindazokkal a jogokkal bírjunk, amelyeket országunk határain belül bármely nemzet követelhet és kaphat és tiltakozunk az ellen, hogy az ország határait bárki megbontani merészelj, mert mi továbbra is az összes nemzettel együtt szeretetben és egyetértésben akarunk élni. Jászi miniszter üdvözlését megköszönve, kijelentjük hogy nyelvi, faji és vallási egyetértésben óhajtunk a magyar nemzettel összeforrni.*”⁵⁴ Ezután még *Kokoska János* és *Ondercsó András* kiszagzák szólaltak föl, majd üdvözölték *Mudrony János* turócszentmártoni ügyvédet, a nyugati szlovákok vezérét, aki egyetértett a keleti szlovák tanáccsal a szlovák autonómia kérdésében.⁵⁵

A turócszentmártoniak a lehető leghatározottabban felléptek a Vichodnoslovenska Rada ellen. A Národnie noviny hasábjain kemény szavakkal támadták őket, és kihangsúlyozták, hogy a keleti szlovákságnak nincs joga az önrendelkezésre, mivel egyedül és kizárólag csakis a turócszentmártoni Szlovák Nemzeti Tanács hallhatja szavát.⁵⁶

A december 1-jén tartott iglói nagygyűlés hozott határozatát táviratilag jutatta el *Jászinak* Vichodnoslovenska Rada nevében *Dvorčák Viktor* és *Bossányi József*, a Szepesmegyei Rada elnöke. Megismételték a korábban megfogalmazott elveket. A keleti szlovák népnek önálló képviselést kérnek a béketárgyalásokon, hogy majd ott fejthessék ki álláspontjaikat a wilsoni értelemben vett önrendelkezésükről, illetve követelik *Jászitól*, hogy a magyar népkormány minél hamarabb állítsa fel a Keleti Szlovákok Minisztériumát, annak okán, hogy a magyar törvényhozásban is képviseltesék magukat és érdekeiket. A távirattal azonban *Jászi* minisztériuma nem sokat foglalkozott, és a következő megjegyzéssel küldték íratárba: „*Tudomásul szolgál. Intézkedést nem igényel.*”⁵⁷

Hodzával és a turócszentmártoni csoport képviselőivel folytatott megbeszélések csődje után, illetve az antant jegyzékének december 3-án történt kézhez vétele után kezdett *Jászi* komolyabban érdeklődést tanúsítani a Vichodnoslovenska Rada iránt.

Jászi december 5-én volt hajlandó fogadni a Keleti Szlovák Tanács képviselőit. A magyar kormány tehetetlenségét látva a megbeszélésen napirendre tűzték a független „Keleti Tót Népköztársaság” kérdését. *Dvorčák* 6 pontos memorandummal fordult *Jászi Oszkár*hoz, amelyben követelték a hatalom átadását a szlovák nép kezébe. Továbbá a magyar kormány ne avatkozzon be a földreformba, az iskolák igazgatásának átadását kérték a helyi kormány kezébe. Teljhatalmú követet delegálnak Budapestre. A szlovák nép ügyét az összehívandó békekonzferencián csakis „Keleti Szlovák Népköztársaság” kormánya által megbízott követ képviselheti.⁵⁸

A folyamatban lévő cseh megszállás ténye gyors cselekvésre kényszerítette a „Keleti Tót Tanácsot”. December 11-én délután 3 kor a szomszédos szlovák lakta megyék küldöttei *Kassa* város tanácstermében gyűltek össze, hogy tárgyalásokat folytassanak a Keleti Szlovák Népköztársaság kikiáltása és szervezése ügyében. A tárgyalásokat zárt ülés keretében folytatták. A városháza előtt több száz főre tehető közönség gyűlt össze a tanácskozás alatt. A városháza erkélyén *Surányi Lajos*, a kassai Nemzeti Tanács tagja, aki rövid beszédet intézett a tömeghez, kijelentette, hogy a tanácskozásnak eddigi eredménye az, hogy a tót és magyar nép közötti félreértéseket eloszlatták és megegyezés jött létre a csehek elleni szervezkedés és védelem tárgyában.⁵⁹

Dvorčák Viktor aznap délután fél 5-kor jelentette telefonon Kassáról, hogy vezetése alatt megalakult Kassa központtal a Keleti Szlovák Népköztársaság. A köztársaság belső felépítése három minisztérség létrehozásából állt. A minisztériumok mellé egy nyugati, illetve egy keleti államtitkári pozíciót hoztak létre. Az oka, hogy számos nyugati szlovák politikus is csatlakozott az önálló szlovákság gondolatához, illetve számos vármegye kilátásba helyezte csatlakozását a Keleti Szlovák Köztársasághoz. „Az utolsó időben már a nyugati tótok közül is testületek, magánosok, sőt nevesebb pánszlávisták is csatlakoztak a keleti tót eszméhez.”⁶⁰ A közoktatásügyi minisztérium vezetője *dr. Halmos József* volt, mellette a keleti államtitkár *Liptai Lajos*, a nyugati államtitkár *Mangvirt István* esperes. A köztársaság belügyminisztere *dr. Rohman János*, keleti államtitkára *dr. Kogutlin Kár* és nyugati államtitkára *Blahó János* volt. A szociális ügyek minisztere *Marecha János* szocialista munkásvezér, akinek keleti államtitkára *dr. Paulók János*, nyugati államtitkára *Kenly István*.⁶¹ Az újonnan megalakult köztársaság üdvözölte *Jászi Oszkár* miniszter urat, valamint kérték a kormány elismerését.

Természetesnek mondható, hogy *Dvorčák* kassai proklamációja után Prága is kénytelen volt állást foglalni a kérdésben. *Kramař* miniszterelnök és a csehszlovák orientációt valló szlovák vezetők ítelték el, és szerintük ez nem egyéb, mint a magyarok újabb mesterkedése, amivel megpróbálják megzavarni a csehszlovák berendezkedést Szlovákiában. A *Dvorčák*-kormány természetesen mindent elkövetett a nemzetközi diplomáciai elismerés céljából. A Keleti Szlovák Népköztársaság kormány megbízottja felkereste *Vix* alezredest Budapesten, akinek közvetítésével távirattal fordult az Európába érkező *Wilson* elnökhöz, kérve tőle a független Keleti Szlovák Népköztársaság elismerését.⁶²

A köztársaságot természetesen semmilyen kormány soha nem ismerte el. Azonban nem vitás, hogy a magyar kormány szívesen elismerte volna a *Dvorčák*-kormányt, de az antant december 3-ai jegyzékének birtokában és tartva további nemzetközi bonyodalomtól nem merte megkockáztatni. A kormány december 14-i minisztertanácsi értekezletén napirendre tűzte a Keleti Szlovák Népköztársaság diplomáciai elismerésének kérdését és annak megtagadása mellett foglalt állást. *Jászi* a tanácskozáson kifejtett érvelése szerint a szlovák kérdés már nem tekinthető Magyarországnak belügyének. Amennyiben elismernék, annak beláthatatlan katonai és külpolitikai következményei lettek volna.⁶³

1. sz. melléklet. *Jászi Oszkár* keleti Svájc terve

JEGYZETEK

- 1 A kérdéskör egyik legtöbbet hivatkozott munkájában Robert A. Kann a Monarchia belső nemzeti strukturájának és a jórészt rokon nemzetekből álló külső környezetének a konfliktusát eleve megoldhatatlannak tartotta, ami elkerülhetetlenül magában hordta a nem domináns nemzetek kiválásának, a dualizmus megszűnésének, s ezzel együtt a birodalom felbomlásának az alternatíváját. Robert A. Kann: *A History of the Habsburg Empire, 1526–1918*. University of California Press, Berkeley – Los Angeles – London, 1974. 512–519; Mások inkább az osztrák és magyar elitet, megint mások a nemzetiségi szeparatizmusok felelősségét állítják előtérbe. A birodalmi elitet felelősségét hangsúlyozza pl. Stourzh, Gerald: *Die Gleichberechtigung der Nationalitäten in der Verfassung und Verwaltung Österreichs 1848–1918*. Wien, 1985. 17–28.; Uő: *The Multinational Empire Revisited: Reflexions on Late Imperial Austria*, Austrian History Yearbook, (23) 1992. 1–22. Jászi amerikai emigrációban a *The Dissolution of the Habsburg Monarchy* (Chicago, 1929) címmel írott, máig gyakran hivatkozott munkájában a Monarchia felbomlásának okairól írva így foglalt állást. „Ez a történelmi jelentőségű kísérlet a nemzetek társulására a Habsburgok védőszárnyai alatt sikertelennek bizonyult. A nemzetek fölötti tudat centripetális erejét egyre jobban szétrombolta a nemzeti partikularizmus centrifugális ereje.” Jászi Oszkár: *A Habsburg-monarchia felbomlása*. Gondolat, Budapest, 1983. 72.
- 2 Dieter Langewiesche: *Deutschland und Österreich: Nationswerdung und Staatsbildung in Mitteleuropa im 19. Jahrhundert*, in uő: *Nation, Nationalismus, Nationalstaat in Deutschland und Europa*. München, 2000, 172–189.
- 3 Az ugyancsak örökzöld kérdéskörre ld. pl. Kann, Robert A.: *Das Nationalitätenproblem der Habsburgermonarchie*. Geschichte und Ideengehalt der nationalen Bestrebungen vom Vormärz zur Auflösung des Reiches im Jahre 1918. Graz–Köln, 1964. 7–14.; Rauchensteiner Manfred: *Der Erste Weltkrieg und das Ende der Habsburgermonarchie 1914–1918*. Wien, 2013. 1056. A magyar történetírásban ld. pl. Farkas Márton: *Katonai összeomlás és forradalom 1918-ban*. A hadsereg szerepe az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásában, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1969; Ormos Mária: *Padovától Trianonig 1918–1920*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1983; Romsics Gergely: *Nép, nemzet, birodalom. A Habsburg Birodalom emlékezete a német, osztrák és magyar történetpolitikai gondolkodásban, 1918–1941*. Új Mandátum, Budapest, 2010; Legújabban Romsics Ignác foglalkozott többször is ezzel a kérdéssel. Pl. Romsics Ignác: *Trianon okai. A szembenézés narratívái a magyar történeti gondolkodásban, Hadtörténeti Közlemények* (127) 2014. 3. 663–692.
- 4 A közép-európai föderalizmus történeti áttekintésére ld. pl. Kühl, Joachim: *Föderationspläne im Donauraum und in Ostmitteleuropa. Südost-Institut München, München 1958*; Wierer, Rudolf: *Der Föderalismus im Donauraum*. Graz–Köln, 1960; Mérei Gyula: *Föderációs tervek Délkelet-Európában és a Habsburg Monarchia, 1840–1918*. Budapest, 1965; Haselsteiner, Horst: *Föderationspläne in Südosteuropa. In Südosteuropa-Fallstudien. 20 Jahre „Südosteuropäische Geschichte“ in Graz*. Graz 1990; Uő: *Mitteleuropa und das Gestaltungsprinzip Föderalismus. In Zentraleuropa-Studien. Verlag der Österreichische Akademie der Wissenschaften*, Wien, 1995; Böka Éva: *Az európai föderalizmus alternatívája Közép-Európában 1849–1945*. Campus Dialóg, Budapest, 2011. Juhász József: *Juhász József Föderalizmus és nemzeti kérdés*. Az etnoföderalizmus tapasztalatai Közép- és Kelet-Európában. Grotius-könyvtár 63. Budapest 2014. http://www.grotius.hu/doc/pub/CVDEFN/2014-01-30_juhasz_jozsef_grotius-e-konyvtar-63.pdf
- 5 A szegedi országgyűlés nemzetiségi határozatában testet öltött forradalmi elképzelésekről ld. Miskolczy Ambrus: *Szemere Bertalan napja: 1849. július 28. A nemzetiségi határozattól a zsidóemancipációs törvényig. Aetas*, 1998. 2–3. sz. 143–157.
- 6 A kytahiai alkotmánytervről ld. Spira György: *Kossuth és alkotmányterve. 7–43.*; Kossuth Lajos: *A „Dunai Szövetség” tervezete (1862. május 1.) in Szabad György (szerk.): Kossuth Lajos üzenetei*. Neumann Kht., Budapest, 2004. <http://mek.niif.hu/04800/04882/html/szabadku0178.html>.
- 7 Eötvös a soknemzetiségű Habsburg-monarchia nemzetinek egyenjogúsításának folyamatát a politikai és a kulturális nemzetfogalmak szembeállításával, a svájci és az észak-amerikai szövetségi államok alkotmányos szerkezetének elemzésével próbálta megalapozni. Eötvös József: *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az állandalomra. 1–2. kötet*. Emich, Pest, 1851–1854. Digitális kiadása: Eötvös József: *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra. I–II. A szöveget gondozta, a jegyzeteket írta: Oltványi Ambrus*. <http://mek.oszk.hu/06600/06619/html/01.htm>, <http://mek.oszk.hu/06600/06619/html/02.htm> Eötvös nemzet- és államfilozófiai munkáságáról ld. Gángó Gábor: *Eötvös József az emigrációban*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1999.
- 8 A magyar politikai regionális és európai látásmóddól ld. Romsics Ignác: *Regionalizmus és Európa-*

- eszmé a 19–20. századi magyar politikai közgondolkodásban. In: *A tudós tanár. Tanulmánykötet a 60 éves Gebei Sándor tiszteletére*. Acta Academiae Paedagogicae Agriensis. Nova Series Tom. XXXIV. Eger, 2007. <http://tortenelem.ektf.hu/efolyoirat/04/romsics.htm>; Szarka László: A föderalizmus alternatívája a régi Magyarországon. In: *Duna-táji dilemma. Nemzeti kisebbségek – kisebbségi politika a 20. századi Kelet-Közép-Európában*. Ister, Budapest, 1998. 17–32.
- 9 Karl Rennernek az 1899. évi Staat und Nation c. munkájában kifejtett elképzeléséről, amelyet Jászi erőteljes kritikának vetett alá 1918. évi munkájában, ld. Peter Riesbeck: *Sozialdemokratie und Minderheitenrecht. Der Beitrag der österreichischen Sozialdemokraten Otto Bauer und Karl Renner zum internationalen Minderheitenrecht*, Verlag für Entwicklungspolitik, Saarbrücken, 1996; Walter Rauscher: *Karl Renner, ein österreichischer Mythos*. Verlag Ueberreuter, Wien, 1995.
- 10 Az autonómiakoncepciók fejlődéséről, ellentmondásairól kiváló összkepet ad: Stourzh, Gerald: Die Gleichberechtigung der Volksstämme (1848–1918). in: Helmut Rumpler, Peter Urbanitsch (Hrsg.): *Die Habsburgermonarchie 1848–1918*. Die Vöker des Reiches, Band III. 2. 1147–1207.
- 11 A Ferenc Ferdinánd trónörökös „Műhelyének munkájába is bekapcsolódó Popoviciról ld. Victor Neumann: Federalism and Nationalism in The Austro-Hungarian Monarchy: Aurel C. Popovici's Theory East European *Politics & Societies* Fall (16) 2002. 864–897.
- 12 Moritsch, Andreas (Hg.): *Der Austroslawismus. Ein verfrühtes Konzept zur politischen Neugestaltung Mitteleuropas*. Böhlau Verlag, Köln–Wien, 1996. 11–23.; Feichtinger, Johannes: Orientalismus und Nationalismus: Abgrenzungskonzepten in der späten Habsburgermonarchie und in der republik Österreich. in: Lamprecht, Gerald – Mindler, Ursula – Zettelbauer, Heidrun (eds.): *onen der Begrenzung. Aspekte kultureller und räumlicher Grenzen in der Moderne*. Transcript, Bielefeld, 2002. 187–202.; King, Jeremy: Group Rights in Liberal Austria: The Dilemma of Equality in Proportional Representation. In: Fašora, Lukáš, Hanuš, Jiří (red.): *MORské vyrovnání* 1905. Brno, 2006. 27–42.
- 13 Szarka László: Volt-e reformalternatíva? A Habsburg-monarchia felbomlása. *Rubicon*, 2004. 10.
- 14 A Károlyi-kormány, a Jászi-féle Nemzetiségi Minisztérium, illetve a kormány koalíciós pártjai közül mind nagyobb szerepet játszó szociáldemokraták elképzeléseiről ld. pl. Szarka László: Jászi Oszkár, a miniszter. In: Litván György (szerk.): *Jászi Oszkár hazatérése*. Társadalomtudományi Társaság, Budapest, 1996. 55–64.; Uő: A helvét modell alternatívája és kudarca 1918 őszén; Adatok, szempontok a Károlyi-kormány nemzetiségi politikájának történetéhez. *Kisebbségkutatás*, 2008. 2. <http://epa.oszk.hu/00400/00462/00038/1563.htm>; Kende János: *A Magyarországi Szociáldemokrata Párt nemzetiségi politikája 1903–1919*. (=Értekezések a történeti tudományok köréből 68.) Akadémiai Kiadó, Budapest, 1973. 101–108.
- 15 Szarka László: A régi Magyarországtól az új Közép-Európaig. *Jászi Oszkár nemzetiségpolitikai koncepciójának változásai*. In: *Duna-táji dilemma*, i. m. 97–113.; Uő: Jászi Oszkár, az elemző, programalkotó. A nemzetiségi politika csődje, *História*, 2008. 9. <http://www.historia.hu/userfiles/files/2008-09/Szarka.pdf>
- 16 Jászi Oszkár: *A Monarchia jövője. A dualizmus bukása és a Dunai Egyesült Államok*. Budapest, 1918. 29–31., 33–34., 36–37. Jászinak az entente nemzetiségi tudományát értékelő megállapításaira vö. Jászi Oszkár: *Múlt és jövő határán*. Budapest, 1918. 101–106.
- 17 Jászi Oszkár: *A Monarchia jövője*. i. m. 6. Erről a kérdésről a Világ 1917. július 29-i számában is hasonló értelemben nyilatkozott. Ld. Hanák Péter: *Jászi Oszkár dunai patriotizmusa*. Magvető Könyvkiadó, Budapest; Litván György: *Jászi Oszkár*. Osiris, Budapest, 2003. 112–130.; Pelle János: Jászi Oszkár és a konföderáció délibábja. *Valóság*, 2001. 4. sz. 50–68.; Baka András: *Eötvös Józseftől Jászi Oszkárig. A magyar nemzetiségi politikai gondolkodás változásai*. Budapest, 1990; Szarka László: *Duna-táji dilemma*, i. m. 97–113.; Schönwald Pál: *A magyarországi 1918–1919-es polgári demokratikus forradalom állam- és jogtörténeti kérdései*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1969. 44–52.
- 18 Jászi Oszkár: *A Monarchia jövője. A dualizmus bukása és a Dunai Egyesült Államok*. i. m. 76–77.
- 19 Uo. 38.
- 20 Uo. 52.
- 21 *Erdély kérdése*. Világ, 1918. november 6. 4.
- 22 Aradi tárgyalásokról ld. *Világ*, 1918. november 14. száma; Jászi Oszkár: *Visszaemlékezésem a Román Nemzeti Komitével folytatott aradi tárgyalásaimra*. Különnyomat a Napkelet 1921. évi december 1-jei számából, Cluj-Kolozsvár, 1921; Raffay Ernő: *Erdély 1918–1919-ben*. Magvető Kiadó, Budapest, 1987, 92–114.; Szarka László: A helvét modell, i. m.; Szarka László: *Duna-táji dilemmák. Nemzeti kisebbségek-kisebbségi politika a 20. századi Kelet-Közép-Európában*. Ister, Budapest, 1998. *Felsőmagyarország* 1918. nov. 14–15-ei számai; Az aradi tárgyalások tervezeteit közli Szarka László: *Iratok az 1918 novemberi aradi magyar–román tárgyalások történetéhez. Regio*, 1994, 3, 140–166.
- 23 Szarka László: *Iratok az 1918. novemberi aradi magyar–román tárgyalások történetéhez. Regio*, 1994. 3. sz.
- 24 Jászi Oszkár beszéde az aradi magyar–román

- tárgyalások első napján. Világ, 1918. november 14. 2–3.
- 25 Jászi Oszkár 11 pontos javaslata itt található meg: Szarka László: A méltányos nemzeti elhatárolódás lehetősége 1918 végén. *Regio*, 1990. 1. sz.; Szarka László: Iratok az 1918. novemberi aradi magyar–román tárgyalások történetéhez. *Regio*, 1994. 3. sz.
- 26 Az RNT leszögezte: A miniszter úr által előterjesztett második javaslat szintén csak részleges és korlátozott közigazgatási tevékenységet helyez kilátásba a román nemzet részére. Szarka László: Iratok az 1918. novemberi aradi magyar–román tárgyalások történetéhez. *Regio*, 1994. 3. sz.
- 27 A budapesti magyar–szlovák tárgyalásokról eddigi bővebb forrásközlések és elemzések közül: pl. Szarka László: A Jászi Oszkár vezette nemzetiségi minisztérium rendezési tervei és működése 1918 végén, in: Göncz L. (szerk.): *A Mura mente és a trianoni békeszerződés – Pokrajina ob Muri in trianonska mirovna pogodba*. /Lendvai Füzetek/ 2000. 154–163.; Schönwald Pál: *A magyarországi 1918–1919-es polgári demokratikus forradalom állam- és jogtörténeti kérdései*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1969. 44–69., 131–134.; Szarka László: *Duna-táji dilemmák. Nemzeti kisebbségek – kisebbségi politika a 20. századi Kelet-Közép-Európában*. Ister Kiadó, Budapest, 1998. 113–125.; Szarka László: A méltányos nemzeti elhatárolódás lehetősége 1918 végén. *Regio – Kisebbségtudományi Szemle*, 1. évf. (1990) 1. sz.; Hronský, Marián: Boj o Slovensko a Trianon 1918–1920. Národné literárne centrum, Bratislava, 1998; Fogarassy László: Hodža Milán és a Károlyi-kormány. Miért nem jött létre meg egyezés a Károlyi-kormány és a szlovák nemzeti tanács között? *Palócföld*, 1990. 5. szám; Hodža, Milan: Slovensky rozchod s Maďarmi, 1929; Krajčovicová, Natalia: Koncepcia autonómie Slovenska v maďarskej politika v rokoch 1918–1920, *Matica slovenská*, Martin, 1995 s. 46–55.; Hronský, Marián: Boj o Slovensko a Trianon 1918–1920. Národné literárne centrum, Bratislava, 1998; Szarka László: A szlovák–magyar szakítás 1918 őszén. Elhatárolódás és önrendelkezés. In Fazekas József (szerk.): *Emlékkönyv Zeman László 80. születésnapjára*. Dunaszerdahely, 2008; Szarka László: Szlovák nemzeti fejlődés, magyar nemzetiségi politika 1867–1918. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony, 1995. 216–221.; Szarka László: A helvét modell alternatívája és kudarca 1918 őszén. Adatok, szempontok a Károlyi-kormány nemzetiségi politikájának történetéhez. *Kisebbségkutatás*, 2008. 2. szám, 594–595.
- 28 Pék Dezső, hírlapíró Jászi Oszkárnak a következő jelentést küldte el november 16-án: „*Rakovszky Egon főispán kijelentette, hogy Dula Máté két hét előtt magánjellelű beszélgetés keretében fejezte ki annak lehetőségét, hogy a tót kérdés svájci mintára kanton-rendszer alapján talán még megoldható.*” MNL OL K40 VII. tétel. 217/1918.; *Károlyi Mihály: Az új Magyarországról*. Budapest, 1968. 465.
- 29 *Hodža Milan: Slovensky rozchod* i. m. 40–42.; *Fogarassy László: Hodža Milán...* i. m. 83–85.
- 30 A „Tót Impérium” autonóm kompetenciáit leíró Jászi-féle tervezet szlovák fordításban fennmaradt változatát magyarra visszafordítva közli: *Fogarassy László: Hodža Milán...* i. m. 83–84.; Jászi egyezmény tervezete a minisztertanács előtt. *Felsőmagyarország*, 1918. november 30.
- 31 Hodža azonban a tervezetet a magyar szuverenitás megőrzéseként értelmezte, ezért nem fogadta el, és a Szlovák Nemzeti Tanács nevében ellenjavaslatot nyújtott át Jászi miniszternek. Az ellenjavaslat kilenc pontba foglalta össze a magyar kormánytól megkívánt engedmények lényegét. Csak azokban a vármegyékben vennék át a hatalmat, amelyekben 50% a tót lakosság. Bővebben lásd: Szarka László: A méltányos nemzeti elhatárolódás lehetősége 1918 végén. *Regio*, 1990. 1. sz. 60–62.; A Jászi-féle „Tót Impérium” budapesti saját által kiszivárogtatott tervezete. *A Nap*, 1918. november 30. *Fogarassy László: Hodža Milán...* i. m. 86–87. A térképet közli: *Szarka László: Szlovák nemzeti fejlődés...* i. m. 260–261.
- 32 Domokos László: *Kis káté a Magyarországon élő nemzetek önrendelkezési jogáról*. Budapest, 1919. 27., 33.
- 33 A nemzetiségi minisztérium iratai közt található, 1918. december 2-án ad acta került variáns. Szarka László megállapítása alapján a vázlat Somló Bódognak, az erdélyi Magyar Nemzeti Tanács tagjának a öszírása, de rajta kívül ellenjegyezte Jászi Oszkár és Hock János, a Magyar Nemzeti Tanács elnöke. MNL MOL, K40 1918. XI. tétel 365/1918. ; Szarka László: A méltányos nemzeti elhatárolódás lehetősége 1918 végén. *Regio*, 1990. 1. sz. 57–58.
- 34 Domokos László: *Kis káté a Magyarországon élő nemzetek önrendelkezési jogáról*. Budapest, 1919. 31–34.
- 35 Domokos László: *Ruszka-Krajnai a népek ítélőszéke előtt*. Budapest, 1919. 29–32.
- 36 Uo. 32–35.
- 37 Bővebben Dvorčák Viktorról: Švorc, Peter: Prouhorské integračné snahy na území Slovenska na koncor 1918. *Historický časopis*. (1999, 17. évfolyam, 1. szám) 44–54.
- 38 „*Magyarország északkeleti tójtainak, akik a nyugati megyék lakosságától nyelvükben és kultúrájukban teljesen függetlenek A keleti tót tanácsa Eperjesen megalakult, hogy tiltakozzék nyugati tótok gyámkodása ellen. A magyar haza egységének alapján állva a keleti tót nép nyelvének érvényesülésének és fejlődésének jogát*

- követelve hűséggel csatlakozik a Magyar Nemzeti Tanácshoz.*” *Vichodslovenska Rada nevében Dvortsák Győző elnök.* MNL OL K40 1918 VII. tétel 42/1918 Az eperjesi, kassai *Molnár Miklós:* Kassától Košicéig, Kassa, 1942; A keleti szlovákokról ld. *Tajták, Ladislav:* Národnodemokratické revolúcia na východnom Slovensku v roku 1918. Filozofická fakulta Univerzity P. J. Šafárika 1972.
- 39 *Tajták, Ladislav:* K otázke vydávania učebníc vo vychodoslvenskom nárečí. *Nové obzory*, 6. Kosice, 1964, 80.
- 40 *Tajták, Ladislav:* Naša Zastava-nástroj politiky maďarských vládnucich tried. In: *Nové obzory* 8, 1966. 86.
- 41 1918-ban Bártfa esperes plébánosa volt.
- 42 Bővebben Dvorčák Viktorról: Švorc, *Peter:* Prouhorské integračné snahy na území Slovenska na koncir 1918. *Historický časopis.* (1999, 17. évfolyam, 1. szám) 44–54.
- 43 *Tajták, Ladislav:* Naša Zastava-nástroj politiky maďarských vládnucich tried. In: *Nové obzory* 8, 1966. 90–91.
- 44 Eperjesi születésű, szlovák anyanyelvű személy volt. 1918. november 23-án Jászi megbízta, hogy jelentést készítsen a keleti szlovákok kívánalmairól. November 27. és december 2. között e célból Eperjesen és környékén tartózkodott. MNL MOL K40 VII tétel 634/1918.
- 45 Kászonyi Ferenc: A szlovják kérdés. *Dvortsák Győző emlékére. Kisebbségvédelem,* 1943, VI. évfolyam, 3–4. sz. 13.
- 46 MNL MOL K40 VII. tétel 636/1918.
- 47 MNL MOL K40 VII tétel 634/1918.
- 48 Uo.
- 49 Uo.
- 50 Meghatározó politikusok a Vichodnoslovenska Rada-ban: Dvorčák Viktor, Karol Bulišša, Fiffik Árpád újságíró, falusi szónok, Dr Dessewffy István főjegyző-helyettes, a Naša Zastava újság főszerkesztője volt, Kaffan Géza és Mikó Norbert tanítók, falvakban propagandát folytattak, Magyar József Eperjes alpolgármestere, Böhm József pénzügyi tanácsos, Dr Werther Henrik az eperjesi kereskedelmi takarékpénztár igazgatója volt, ismerte a parasztság pénzügyeit; Pröner Károly ipartestület elnöke volt Eperjesen; Bálint Dezső vármegyei irodaigazgató; Dr Hollénia Gyula város főorvosa, kórházigazgató, tót nyelv és népszokások ismerője, a volt sárosi gentry réteg bizalmas embere volt; Körtvélyessy Adám hernádszentistváni segédjegyző, gentry; Huszovszky Lajos a Gazdasági Egyesület volt titkára; Filliette Margit az Eperjesi Újság kiadóhivatalának és Dr Beszkid-féle nyomda üzletének vezetője; Perényi Vilmos szociáldemokrata főgimnáziumi tanár, magyar-tót politikus. MNL MOL K40 VII tétel 634/1918
- 51 MNL MOL K 40 VII. tétel 234/1918.
- 52 MNL OL K40 VII tétel 229/1918.
- 53 Sárosi hírek. *Felsőmagyarország,* november 26. 3.
- 54 Uo.
- 55 Uo. Vö. Vichodnoslovenska Rada jelenti Eperjesről, hogy a keleti tót tanács állást foglalt a Magyarországhoz való csatlakozás mellett. MNL OL K40 VII. tétel 351/1918
- 56 *Kočka v mechu na východnom Slovensku.* *Narodnie noviny,* 1918. november 28. 1.
- 57 MNL OL K 40, VII, tétel, 563/1918.
- 58 MNL OL K40, VIII. tétel.
- 59 A tót köztársaság kikiáltása. *Kassai Hírlap ; Független napilap.* (felelős szerkesztő: László Béla) 1918. december 12.
- 60 MNL MOL K 40 VII tétel 814/1918.
- 61 Uo.
- 62 Z Tiždňa. *Naša Zastava,* 1918. december 22. 6–7.
- 63 MNL OL K 27 Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1918. december 14.

A magyar őstörténet észak-kaukázusi vonatkozásai

A Budapesten megrendezett 3. Nemzetközi Korai Magyar Történelmi Régészeti Konferencián 2016. június 8-án döbbsent csendben figyelték a jelenlévő magyar régészek a szentpétervári *Aszan I. Torgojev* vetített képes előadását. Amikor e rendezvényről az egyik fő szervező, *Türk Attila* néhány héttel később az MTA honlapján beszámolt, többek között ezt mondta a Torgojev által bemutatott Mardzsani-gyűjteményben őrzött Kubán-vidéki leletekről: „nem pusztán hasonlóságot, hanem megdöbbentő azonosságot mutat a honfoglalás kori leletekkel a kaukázusi leletanyag”, amely alapján „feltételezhető, hogy a mai Kazahsztán északnyugati része is teret adott a magyar etnogenezisnek, a mai magyarok elődei szerepet játszhattak a térség történelmi-politikai eseményeiben”.¹ E kijelentésnek az ad különös nyomatékot, hogy attól a régésztől származik, aki nem sokkal korábban még határozottan azon az állásponton volt, hogy a kutatások köréből „kizárhatjuk azokat a területeket – például a Kaukázus északi előterét –, ahol az intenzív kutatás ellenére máig sem ismerünk ilyen jellegű régészeti leleteket” (Türk 2014a, 23–24; Türk 2014b, 29–30). Ez az eset jól mutatja azt, milyen következményekkel járt az a körülmény – amint azt Vásáry István 2008-ban leszögezte –, hogy „az utóbbi fél évszázadban [...] a kaukázusi témák nem voltak »divatosak«” (Vásáry 2008, 178), s ennél fogva e térség már huzamosabb ideje az őstörténettel foglalkozó régészeink többségének a tájékozódási holterébe tartozik. Erre az egyoldalú szemléletre Szulovszky János történész is rámutatott, amikor *A honfoglaló magyarok viselete* című, 2014-ben megjelent könyvről írt recenziójában Türk Attila kutatási eredményeit értékelte (Szulovszky 2015, 652–669). Szulovszky János úgy vélte, amíg a Kaukázus vidéke régészeti anyagának nem történik meg az olyan tüzetes áttanulmányozása, mint ahogyan ez a Dél-Urál környékén megtörtént, addig Türk Attilának „célszerűbb lenne visszafogottabban, kevésbé sommásan állást foglalni. Nincs azért, mert ily módon túlságosan nagyvonalúan leköpöri a »Don-Tanaiszon túli Szkítia« térségét a további vizsgálódások térképéről, holott Anonymuson és Kézai Simonon túl középkori nyugati és keleti (bizánci, orosz, örmény, perzsa, arab) források egyaránt kapcsolatba hozzák a magyarságot a Kaukázus tágabb térségével. Érthetetlen, hogy a szerző nem vesz tudomást több olyan, e térségből származó, a honfoglaló magyarság emlékanyagával egyező, illetve azzal rokonítható régészeti leletről, amelyek legalábbis a megfogalmazása árnyalására készíthetnék”. Szulovszky János azt is kiemelte, hogy a Türk-féle teória alapját képező lelőhelyek még nincsenek kellő részletességgel publikálva, és többek között az archeogenetikai és az embertani vizsgálatok eredményei is hiányoznak. A történész szerint „túlságosan sok a megválaszolandó kérdés ahhoz, hogy teljes nyugalommal leszűkíthetnénk az őstörténelmi kutatások szóba jöhető horizontját [...] ez egyfajta tudományos öncsonkítás lenne”.²

Nincs most itt tér a fentiek részletes tudománytörténetét és okait ismertetni,³ annál fontosabb viszont azon források és publikációk vázlatos áttekintése, amelyek a Kaukázus térségére, mint a magyar őstörténet meghatározó helyszínére mutatnak.

(*Hazai és nyugati írott források a magyarok „őshazájáról”*) A magyar hagyomány „Szkítiából” vezeti eleinket a Kárpát-medencébe. Vásáry István szerint Szkítia egy „elmosódott”, „bűvös zsák”, „amelybe a barbár népeket begyömöszölték...” (Vásáry 2008, 117). Ez a „bűvös zsák” azonban a korabeli írott források alapján a magyarok esetében

elég jól behatárolható (Szabó 2014). Anonymus (13. század eleje) és Kézai Simon (1282–1285) gesztáikban ugyanis Szkítia leírásának valódi földrajzi értelmet tulajdonítottak: Szkítián a magyar őshazát, a keleti magyarok lakóhelyét értették (Bendefy 2000, 73–74). Anonymus szerint „Szkítia, amelyet *Dentumogyerne*nek hívnak, hatalmas föld tőlünk keletre, s határai északtól egészen a Fekete-tengerig terjednek. Legszélén a Don nevű folyó található, kiterjedt mocsarakkal, ahol a cobolyok olyan nagy számban fordulnak elő” (AKS 10.). Kézai Simon ennél bővebben tájékoztat a csodaszarvas-mondában és az azt követő földrajzi leírásban. Eszerint az Evilath⁴ (Perzsia) földjén lakó Hunort és Magort a Meotisz ingoványai (Azovi-tenger) közé vezeti a gímszarvas, majd onnan kijöve feleséget raboltak maguknak, s leszármazottaik olyan hatalmas néppé nőttek ki magukat, hogy új hazát kellett keresniük. Meotiszból Szkítiába költöztek, amely Európában feküdt, és az Északi-tenger, a Ripheus-hegy (Urál?), kelet felől Ázsia határolja. „A szkíták országa ugyan területileg egységet alkot, de kormányzás tekintetében három részre oszlik, úgymint Barsatiára, Denciára és Magoriára.” (AKS 91–92.) Barsatiát a kutatók egy része a Volga menti Baskiriával (a Kézai utáni magyar krónikákban „Bascardia”) azonosítja, noha Bendefy László már 1938-ban meggyőzően kimutatta, hogy Barsatia a kaukázusi alánok országát jelenthette, ugyanis az őrmény Ephesosi Johannes (megh. 588-ban) a 6. században részletesen írt a területről: „Barsalia az alánok hazája. Városait a rómaiak építették, ezek alkotják Kaspiát, amelyet türök kapunak is neveznek. Lakosait, a Bulgárokat és a Pugurokat, akik egykor keresztények voltak, kazároknak nevezik” (Bendefy 2000, 103). Bascardiát csak a későbbi krónikákban említik Barsatia helyett. Kézai földrajzi leírása szerint azonban Barsatia a Kaszpi-tó közelében, a Kaukázus északkeleti előterében feküdhett. Magoriát Bendefy László a kaukázusi magyarok Kubán-vidéki hazájának tartotta, míg Dentia szerinte a legnyugatibb szállásterület volt. A Julianus fellelte (1236) Magna Hungaria (Bascardia/Baskiria) tehát nem lehetett a magyarság őshazája, sokkal valószínűbb, hogy az ott megtalált magyar csoportok a 7–9. századi bolgár népmozgások során, a bolgárokkal együtt kerülhettek a Kubán és a Kaukázus északi előterének térségéből a Közép-Volga-vidékre a kazár, majd az arab hódítás miatt (Halasi Kun 1943, 85–86; Bakay 1998, 119; Erdélyi 2008, 23; Vásáry 2008, 125). A magyarság zöme azonban helyben maradhatott és a 9. században a Fekete-tenger északi előterében vezető szerepre tett szert. S hogy központi területe először a Kaukázus északi előterének nyugati részében lehetett, azt Kézai további mondata erősíti meg: „Szkítiával kelet felől a jorianusok országa határos” (AKS 92.). A „Joria” megnevezést a kutatás többnyire „Jugriával” azonosítja, pedig Gombocz Zoltán már 1918-ban kimutatta, hogy a középkori Európában Grúziát nevezték Joriának, Jorianiának (Gombocz 1918, 157–159). Az idézett krónikákból kirajzolódó kép szerint tehát a magyarság közvetlenül a honfoglalás előtt egy nagyobb területet tarthatott fennhatósága alatt, amelynek végvidéke kiterjedhetett az Urál keleti oldalára, ám törzsterülete kezdetben valahol a Kaukázus északi előterének nyugati részén lehetett. Domanovszky Sándor szerint egyértelmű, hogy Anonymus és Kézai gesztái nem északi tartományt írtak le (Domanovszky 1906, 39). Németh Gyula 1930-ban pedig még úgy vélte, hogy a magyarság a Grúziától északra fekvő, szomszédosnak mondható Kubán vidékről költözött a Don és a Dnyeper közé (Németh 1930, 160).

Regino prümi apát (845–915) is hasonló földrajzi leírást adott: „Az Úr megtestesülésének 889. évében a magyarok [...] népe [...] előjött a szkíta területekről és ama mocsarak közül, amelyeket kiáradásával végtelenül kiterjeszt a Don” (HKÍF 195.). Viterbói Gottfried Világkrónikájában (1185) a „*De regibus Gothorum*” c. fejezetben írott szövegre hivatkozva írja, hogy „két magyar királyság van: egy régi Meotisz mocsarainak vidé-

kén, Ázsia és Európa határán, és egy másik, majdnem új uralma kezdetén, Pannóniában terül el, ezt a Pannóniát némelyek Új-Magyarországnak nevezik” (Bendefy 1942, 150).

Az idézett források egyértelműen meghatározzák a Meotisz–Kubán–Pontus és annak tágabbi térségét, mindegyik értelmezésben tehát az ún. „európai Szkitia” leírásáról olvashatunk (Szabó 2014). A forráskutatások azt is kimutatták, hogy a magyarság őshazájára, Meotisra vonatkozóan Kézai Simon műve az Azovi-tenger körüli mocsaras területek nyugati felére utal, míg a keletre Regino és Anonymus leírása. Utóbbi a Don torkolatánál lévő Taganrogi-öböl mocsaras vidéke, amely édesvízű terület (Kovács 2014, 19).

A magyar csodaszarvas-mondából az is egyértelműen kiderül, hogy a magyar etnogenezis a jelzett területen alán és bolgár környezetben ment végbe. A magyar nyelv tanúsága szerint a nyelvi érintkezés a bolgár-törökökkel és az alánokkal egykor számottevő volt, amely a Kaukázus északi előterében, és nem a Középső-Volga/Urál/nyugat-szibériai területeken mehetett végbe. A magyar hagyományok mitikus őstörténeti tere tehát szorosan összefügg az Azovi-tenger, Kubán, és a Kaukázus térségével, vagyis a hazai írásos források egyáltalán nem támogatják az „Urál vidéki őshaza” hipotézisét, egészen más összefüggésben tárgyalják a magyarok ottani jelenlétét.

(*Keleti kútfők a magyarság Kaukázus és Pontus környéki jelenlétéről*) A középkori magyar és nyugati krónikák közléseit a keleti (pl. bizánci, örmény, orosz, arab, perzsa) írott források is megerősítik. Köztük különösen fontos a 6. század első felében a Fekete-tenger keleti (Kercsi szoros környéke?) partvidékén élt Muagerisz (Mogyer) nevű hun uralkodó (Moravcsik 1927, 271; Uő 1934, 69), egy Matzaron nevű erőd („*oppidulum Mazarorum*”)⁵ és a Kuma folyó mentén fekvő Madzsar-,⁶ illetve az attól jóval délebbi területen létesített Kiči (Kicsi) Madzsar és Ulu (Nagy) Madzsar városok⁷ említése. Ezek a nevek Szádeczky-Kardoss Samu szerint egyértelműen a magyar népnévvél hozhatók összefüggésbe (Szádeczky-Kardoss 1977, 277–282). Az 587-ben említett erőd a szabírok erőssége volt és Transzkaukáziában, közelebbről Kis-Ázsiában, a mai Pejbárt közelében feküdt (Munkácsi 1901, 21; Szádeczky-Kardoss 1977, 277; Németh 1930, 324), míg Madzsar város romterülete Bendefy László szerint a Kaukázus északi előterében, a Kubányi-alföldön, a Kuma folyó mentén található (Bendefy 1999). Kiči (Kicsi) Madzsar és Ulu (Nagy) Madzsar városokat a 11. századra datált Derbend-náme nevű arab-perzsa forrás említi, amelyből megtudhatjuk, hogy a 6. század első felében a Szasszanida Birodalom sahja, Hoszrau Anusírván (531–579) építette fel őket Derbenttől északra, a történelmi Dagesztán területén.⁸ A Derbend-náme Kiči Madzsar és Ulu Madzsar városokat, illetve uralkodóit a 722–723. év történelmi-politikai eseményeivel, az arab-kazár háborúval is kapcsolatba hozza.⁹ A szabírokra vonatkozó források és a szabir-magyar népnév összefüggését bizonyító dokumentumok vizsgálata tehát kulcskérdése a magyar őstörténetnek, de e mellett különösen fontos a Kaukázus térségében előforduló „*madzsar*”, „*mozsar*” nevű hely-, személy-, és népnév felgyűjtése és elemzése is (Németh 1930, 322–326). Utóbbi azért is elengedhetetlen, mert ezek az elnevezések nemcsak a Kaukázus északi előterében, hanem a Kaukázustól jóval délebbi területeken, köztük a szabírok egykori földjén is előfordulnak.¹⁰ Érdekes ebből a szempontból a Kaukázus térségében említett „*makar*” népnév is, amelyet a kutatás egy része a magyar népnévvél azonosít. A „*makar*” népnév a Chorenei Mózesnek tulajdonított (*Movsēs Xorenac'i*), de újabban a Kr. u. 7. századra datált¹¹ Armenia földrajza (*Ašxarhac'oyc'*) c. munkában is megtalálható, ahol az Észak-Kaukázus térségében számos más nép között a „*gudamakarok*” és a „*gugamakarok*” is szerepelnek.¹² Chorenei Mózesnek erre az adatrára már 1870-ben Lukácsy Kristóf felfigyelt (Lukácsy 1870, 147), Bendefy László pe-

dig a Kuma menti magyarokat látta bennük (Bendefy 1942, 31–32). Bendefy feltevését erősíti, hogy Chorenei Mózes szerint a népcsoportok rendszerint arról a folyóról kapták nevük jelzős szerkezetét, amely mellett éltek (Paulik 2001, 45). Bendefy arra is rámutatott, hogy az örmény nyelvnek két fő változata van, az egyik a szókezdő „g” betűt „k”-nak, a másik pedig a szókezdő „k” hangot „g”-nek ejti. Azt is kiemelte, hogy az örmény ábécében a „gy” hang, illetve az ezt leíró betű teljesen ismeretlen, ezért az örmények ezeket a hangokat általában „k” írásjeggyel jegyezték le. Szerinte ezért a makar népnév magyar-ként értelmezhető (Bendefy 1942, 32).

A magyar népnév később, a 9. század első felében tűnik fel egyértelműen az írott forrásokban, korábban viszont legtöbbször a hun, és a türk elnevezést használták rájuk. A magyarokat Biborbanszületett Konstantin bizánci császár (10. század közepe) és Joannes Skylitzes bizánci történetíró (11. század) türk néven említi. A türk = magyar azonosítás ebben a két bizánci munkában vitán felül áll, hiszen az adatközlők egyike Árpád dédunokája, Termacsu volt (Moravcsik 1934, 155).¹³ A Biborbanszületett Konstantin szerkesztette *De Administrando Imperio* azt is közli, hogy a magyarok régi neve a „*sabarthoi asphaloi*” volt, és egy részük a honfoglaló magyaroktól elszakadva „*Perzsia vidékén*” telepedett le, az elszakadt néprészek viszont Konstantin idejében még tartották egymással a kapcsolatot: „*Amikor a türkök [=magyarok] és az akkor kangarnak nevezett besenyők között háború ütött ki, a türkök hadserege vereséget szenvedett és két részre szakadt. Az egyik rész kelet felé, Perzsia vidékén telepedett le, s ezeket a türkök régi nevén mostanáig szavartü ászfalúnak [sabartoi asphaloi] hívják [...] A türköknek az előbb említett népéhez, amelyek kelet felé Perzsia vidékén telepedett le, a nyugati vidéken lakó türkök mostanáig [10. század közepe] küldenek ügynököket, meglátogatják őket és gyakran hoznak választ tőlük ezeknek*” (Moravcsik 1984, 44). „Perzsia vidékén” maradt magyarok Kézai krónikájában is szerepelnek, akik „*termetükre és bőriük színére hasonlóak a hunokhoz, csupán beszédükben különböznek valamelyest, mint a szászok és a türingiaiak*” (AKS 91.). A magyarság régi nevét megőrző „*sabartoi*” kifejezés a kutatók többsége szerint a „*szabir*” népnévvel hozható kapcsolatba. A hun népek közebe sorolt szabirok a 6. században a Kaukázus előterében és annak keleti előhegyeiben laktak, később pedig a Kubán folyó vidékén. A források egy része alapján a Kaukázus térségét egyes csoportjaik délről érték el, míg más részük egészen Nyugat-Szibériáig hatolt, s névadójává vált Szibériának. Fontos adat, hogy Victoris krónikája a kisázsiai szabirokat Kr. u. 515-ben ugni néven nevezi (Németh 1940, 300).

A magyarságtól a honfoglalás előtt leszakadt néprész a *De Administrando Imperio* szerint, amint láttuk, „*Perzsia-vidékén*” telepedett meg, s ez a terület a kérdéses időszakban semmi esetre sem vonatkozhatott a Kaukázus északi előterére, egyértelműen Transzkaukáziát jelentette. Ezért a Kaukázus északi előterében nagy számban megtalálható honfoglaló magyar jellegű lelet-csoport sem értelmezhető a honfoglaló magyaroktól leszakadt ún. „*szavárd magyarok*” emlékműanyagaként, hanem inkább eleink egykori szállásterületét, hatalmi övezetét, egy azonos kultúrkör meglétét jelezhetik. Ezt támasztják alá Skylitzes magyarokra vonatkoztatott sorai is: „*A türkök [=magyarok] hunféle nép, s a Kaukázus hegyektől észak felé lagnak... Pannoniában, az Isztrosz [Duna] mellett is lagnak türkök, kiktől Leo császár a bolgárok ellen segítséget kapott [895] [...] Ezek a Kaukázus feletti türkök, mint az arabok szövetségesei 840-ben és 841-ben beütöttek Kis-Ázsiába, Örményországba, és Theophülosz császár ellen hadat viseltek. A Fekete-tenger partján elterülő régi Zikhián és az abházok földjén át... közel érték a Kaukázus déli tartományait, ahol már előbb is jártak türkök, mikor még az egész nemzet a Kaukázus vidékén lakott*” (Zichy 1897, XXV–XXVI). Ezt az értesülést az

orosz évkönyvek (12. század eleje) is megerősítik, amelynek bevezető részében, a geográfiai leírás szerzője a Kaukázust következetesen „Ugor-hegységnek” („Кавкаси́йския горы, реки́е Угорьски”) nevezi. Az orosz forrásban az „ugri” elnevezés egyértelműen a magyarokra vonatkozik, hiszen a krónikában Magyarországot is Ugrijának nevezik. Ugyanebben a részben, de évszám nélkül, arról is olvashatunk, hogy a „fehér ugorok” (у́гру бѣлуу) miután elűzték a frankokat, „szláv földre” (Kárpát-medence) költöztek, Oleg idejében (879–912) pedig Kijev mellett a „fekete ugorok” (чѣрнуу у́гру) vonultak nyugat felé. Györffy György kutatásai egyértelműen bizonyították, hogy a „fehér-” és a „fekete ugri” elnevezés alatt a magyarokat értették, mivel az 1000 körül író Querfurti Brúnó Magyarországon szintén említi a fehér és a fekete magyarokat (Györffy 1975, 284, 247. l.). Querfurti Brúnó adatai arra is utalnak, hogy a „fehér” és a „fekete” megnevezés az égtájak szerinti megtelepülésre vonatkozhat: a fehér az északi, míg a fekete a déli területeket jelentheti.¹⁴ A fentiek alapján a Kijevi Évkönyvek „fekete magyarjai” talán a Kaukázus térségében élő magyarokra vonatkozhattak. Ezt erősíti a „szabartoi” név is, amely az örmény és a perzsa nyelvben ’fekete fiúkat’ jelent (Németh 1930, 318). A Kaukázus déli felére helyezi a magyarok egy részét a 11. században Al-Bakri spanyolföldi muszlim történetíró is: a magyarok „a besenyők országa és a bolgárok közé tartozó askilek országa között vannak. [...] Országuk egyik határa a rómaiak [bizánciak] országához csatlakozik, a másik, a sivataggal szomszédos határakon hegység (a Kaukázus-a szerző betoldása) van, amelyen az abszin [alán?] nevű nép szállt meg. [...] Ennek a hegységnek az alsó részén, a tenger partján az ugunah (abház) nevű nép lakik, ők keresztények és az iszlámnak Tiflisz vidékéhez csatlakozó országaival határosak, ez Armenia első határa. Ez a hegység (a Kaukázus) addig terjed, amíg al-Bab wa-l Abwab [Derbent] földjéhez nem ér, s a kazárok országához csatlakozik” (Németh 1930, 160). Gottfried Schramm Al-Bakri híradása alapján úgy vélte, hogy a magyarok egyik törzse a 11. században Tiflisz közelében élt (Schramm 1973, 175). Valószínű, hogy ezzel az adattal hozható összefüggésbe Bóborbanszületett Konstantin híradása a perzsa vidékre költözött szavárd-magyarokról, és Bendefy László szerint erre utal a Kuma menti Madzsar város is, ahol a 14. században bizonyíthatóan egy keresztény magyar fejedelem lakott. Bendefy László feltevéésének alapja XXII. János pápa 1329. évi bullája, amelyre még 1934-ben Ligeti Lajos, korábban pedig Girolamo Golubovich olasz szerzetes hívta fel a kutatás figyelmét (Golubovich 1919, 354, 359).

***

A magyarság Kaukázus vidéki jelenlétét bizonyító dokumentumok között fontos megemlíteni azokat a középkori nyugat-európai térképeket is, amelyeken a magyarság őshazája a Kaukázus térségében szerepel. Közülük kiemelkedik az a 16. század eleji térkép, amit a bécsi Nemzeti Könyvtár Kézirattárában Tardy Lajos fedezett fel (Tardy 1973, 23–34; 1979, 48–51). A térképen Grúziát Régi Magyarországgént ábrázolják.

A fentiekből nyilvánvaló, hogy a Kaukázus térségét nem lehet kiiktatni a magyar őstörténeti kutatásokból. Az idézett szövegekből az is kitűnik, hogy a történeti forráskutatás közel sem érte el határait, feltehetően akad még felfedezésre váró dokumentum (főként az arab és a perzsa területekről számíthatunk még ilyenekre, de a kaukázusi országok levéltáraiban és egyházi gyűjteményeiben is lappanghatnak számunkra fontos szövegek), illetve a már ismert források újraértelmezése is tartogathat még a magyar őstörténet számára pozitív válaszokat.

(*Eredmények, lehetőségek és feladatok*) A 13. századi domonkos szerzetesek után több utazó – Hatvani Turkoli Sámuel, Orlay János, Jaksics Gergely, Ógyallai Besse János – is kereste a Kaukázus vidékén a keleten maradt magyarok nyomait. A nagyszabású, 19. század végi Zichy-expedíciókat követően a 20. század elején – az akkori tudományos eredményekkel összhangban – ezt az irányvonalat jelzik Szentkatolnai Bálint Gábor művei, főként kabard–magyar–latin szótárának (1904) kiadása, valamint Pósta Béla (1862–1919), a kolozsvári régészeti iskola megalapítójának egyik legfontosabb célkitűzése: az egykori Mezopotámia területén felállítandó Kelet Kutató Intézet létrehozása (Pallag 2002–2003). E terv megvalósulását az I. világháború, s az azt követő fejlemények megakadályozták.

A II. világháború után ez az irány gyakorlatilag kikerült a korai magyar történelem kutatóinak a látóteréből, még ha akadtak is egyéni kezdeményezések – pl. Erdélyi István az 1960-as és 70-es években járt a Kaukázus vidékén, honfoglaló magyar jellegű leletek után kutatva. Miután hiteles régészeti feltárások során az orosz V. A. Vinogradov a csecsenföldi Martan-Csu-ban olyan lelet-együtteseket talált, amelyek a Kárpát-medencei honfoglaló magyar temetők leggazdagabb emlékanyagával mutattak azonosságokat (Vinogradov 1983), 1984-ben akadémiai vitaülést rendeztek a kérdésről. A különböző diszciplínák képviselőinek többsége, köztük Ligeti Lajos, Erdélyi István, Bartha Antal és Veres Péter pozitívan nyilatkozott. Veres Péter – aki már az 1980-as évek elejétől hangsúlyozza magyar őstörténeti szempontból a Kaukázus északi előterének fontosságát (Veres 1981; 1985) – ekkor rámutatott arra, hogy nemcsak a Kubán-vidéki és az észak-oszétiai régészeti leletanyag utal magyar jelenlétre, hanem eleink csodaszarvas mondája mellett a nyelvészeti adatok is az itteni bolgár–alán–magyar keveredést jelzik, a kérdéshez tehát komplex módon érdemes közelíteni. Velük szemben a régész Bálint Csanád kategorikusan elvetette az etnikus összetartozás lehetőségét (Jelentés... 1984, 301–304). Amint később is kifejtette, „A tárgyaknál megfigyelhető tipológiai rokonság [...] egyszerűen kor- és kulturális jelenség. Ha pedig ezt elfogadjuk, akkor nem kell többé zavarba jönnünk vagy bonyolult és főleg bizonyíthatatlan magyarázkodásba kezdenünk, hogy miként lehetséges a magyarokkal közeli rokonságot mutató tárgyaknak Baskíriában vagy az Észak-Kaukázusban való előkerülése” (Bálint 1994, 45). E kijelentésével Bálint nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a térségbe Erdélyi óta napjainkig nem vezettek régészeti expedíciót, s hogy az itt előkerülő „magyar-gyanús” leletanyag nem keltette fel a magyar régészek érdeklődését.

Kutatóútjai eredményeit Erdélyi István csak évtizedekkel később, 2008-ban kiadott könyvében foglalta össze. Rajzos táblákon és fényképeken közölte az általa összegyűjtött, honfoglalókra emlékeztető leleteket (Erdélyi 2008). Az általa felsorolt lelőhelyek: a Kubán-vidéki *Kepy*; *Kazazovo*; *Koloszovka* (Díter 1961); az észak-oszétiai *Zmejszkaja Sztanyica* (Vinogradov 1966); a csecsenföldi *Martan-Csu* (Vinogradov 1983); a dagesztáni *Szograttl* (Kruglov gyűjtése, 1938) és *Krasznij Mak*. Azóta azonban több mint 40 év telt el, így Erdélyi gyűjtése kiegészíthető még pl. az újabban előkerült tarszkojei- és dargavszki temetők (Észak-Oszétia) sírjaival (Gabujev 2005). A felsorolás közel sem teljes, az emlékanyag azonban így is figyelemre méltó, és arra utal, hogy a térségben további leletek is lehetnek, kerülhetnek még elő hasonló temetkezések. Az itteni emlékanyag többnyire palmettás-inda-, vagy levéldíszes-, ember/állatalakos- és ún. „magyar bordűrös” öv-, illetve lószerszámdíszekből, palmettás/aranyszerelések szablyákból, veretes tarsolyokból, hajfonatkorongokból, szív alakú csüngős ruhadíszekből, lábbeliveretekből, dudoros gyűrűkből, ún. gömbsorcüngős fülbevalókból, rokon típusú kengyelekből stb. állnak, azaz a Kárpát-medence klasszikus honfoglaló magyar, vagyis az

ún. „*Hampel A*” csoportjának leleteivel azonosak. Az ezekhez hasonló leletek a Kárpát-medencében pl. a Felső-Tisza vidéki karosi honfoglaló magyar temetőkből kerültek elő nagy számban (Révész 1996).

Régészeti szempontból különösen ígéretesnek tűnik a Kubán-vidék kutatása, mert az eddig itt előkerült honfoglaló magyar jellegű leletek (pl. a P. A. Díter által feltárt koloszovkai, és a kazazovoi temető leletei, illetve a Mardzsani gyűjtemény leletanyaga) mutatják a legnagyobb hasonlóságot a Kárpát-medencei anyaggal. Ezek a leletek azt is sejtetik, hogy a Kubán vidéke nagy számban rejtheti a hasonló emlékanyaggal rendelkező temetőket. Az ettől északi, északnyugati irányban (Meotisz, Don-torkolatvidék, a Don alsó szakasza) és keletre lévő területek (Oszétia, Csecsen- és Ingusföld, valamint Dagesztán) emlékanyagában meglévő párhuzamok, sőt, egyezések is további vizsgálatot igényelnének. Az ezeken a területeken előkerült honfoglaló magyar jellegű leletanyag többnyire¹⁵ valóban katakombás temetkezésből származik, ezzel kapcsolatban azonban már Bendefy hangsúlyozta, hogy Plano Carpini feljegyzése szerint (13. század) ez a temetkezési mód a török népekre (nála „*tatórok*”) is jellemző volt, sőt, a kirgizek még a 19. században is alkalmazták (Bendefy 1942, 397). Ám mivel a Kárpát-medencében a honfoglalás korából ez a rítus nem mutatható ki, elképzelhető, hogy az új hazában megváltoztak a temetkezési szokások. Ez nem lenne egyedi eset, mert pl. a 7. században a Balkánra települt bolgárok temetkezési szokásai is átalakultak a keleti szállásterületekhez képest (Erdélyi 1977, 82–85).

Fontos lenne a Kaukázus északi előterében, a Kuma folyó partján lévő egykori Madzsar város (a mai Bugyonnovszk város közelében) feltárásának folytatása is.

Az elmúlt évtizedek során több, egymástól függetlenül fogant tanulmány is rámutatott a Kaukázus térsége és a magyarság közötti szoros kulturális kapcsolatokra (pl. Vargyas 1959; Csemegi 1960; Fettich 1961; Tompos 1973; 1996; Apor 1980; Kovács–Lovag 1980; Tardy 1988).

A 20. század második felében a magyar őshaza területének meghatározásába az antropológia is bekapcsolódott. Tóth Tibor antropológus saját, keleti gyűjtőútjai és vizsgálatai alapján arra a meggyőződésre jutott, hogy „*az őshazát nem az Urál hegység térségében kell keresni, mivel a honfoglaló magyarság, a Nyugat-Kazahsztáni és Azov-melléki származék leletein az arckoponya osteomorfológiai változásainak aránya jelentős mértékben megegyezik*” (Tóth 1965, 140., 142–143.). Kutatási eredményét a Helsinkiben 1965-ben megrendezett Nemzetközi Finnugor Kongresszuson is előadta, de a nyelvész szakemberek nem reagáltak rá, és itthon sem szálltak vele vitába (Erdélyi 2004, 35). Veres Péter szerint a további vizsgálatok azért is szükségesek, mert a Kubán-vidéken élő „*adigéknek (kabar-dok) a honfoglaló magyarokhoz nagymértékben közelítő antropológiai arculata van. [...] A magyar nép őstörténetének szempontjából felettébb fontosnak tűnik – az oszétek mellett – az egymással rokon észak-kaukázusi népek: adigék (beleértve a kabar-dokat is), ingusok és csecsenek, valamint talán még a dagesztáni nyelvek tanulmányozása. Természetesen nem kizárt, hogy a kutatás ezt a kérdést végül negatív eredménnyel fogja lezárni, legalábbis nyelvi vonatkozásban. Csakhogy amíg ezt a vizsgálatot nem végezték el, senki sem állíthatja bizonyossággal, hogy a honfoglalás előtt őseinknek nem voltak kulturális, sőt etnikus kapcsolatai az Észak-Kaukázus környékén élő különböző népekkel*” (Veres 1985, 120).

A Kaukázus vidéke a rendszerváltozás után is marginális terület maradt; ennek egyik oka a Szovjetuniótól függetlenségre törekvő kaukázusi országokban uralkodó politikai helyzet volt. Napjainkban ez az akadály elhárulni látszik, néhány szakember (a népzenekutató Sipos János és Agócs Gergely, illetve a turkológus Somfai Kara Dávid) már sikeres gyűjtőutakat tett a térségben. Eredményeik az eltelt rövid idő ellenére is fölöttébb figyelemre méltóak

(pl. Sipos–Tavkul 2012). Agócs Gergely az általa gyűjtött észak-kaukázusi türk dallamgyűjtemény számítógépes vizsgálatával kimutatta, hogy „a több mint 1500 dallamot számláló mintának a magyar népzene irányában fennálló párhuzamai nem véletlenszerűek, hanem 98%-os a valószínűsége annak, hogy a két zenei rendszer között genealógiai kapcsolat áll fenn. A 2014-es expedíció az eddigieknél is nagyobb számú dallampárhuzamot, sőt több esetben szinte dallamegyezéseket hozott a felszínre. Ezek az eredmények egyrészt arra hívják fel a figyelmünket, hogy az első, ilyen irányú vizsgálatokat végző szakemberek (Kodály Zoltán 1917, 1937, Bartók Béla 1924, Vikár László 1955-től, stb.) a türk népek kulturális örökségében jó érzékkel és helyesen ismerték fel a magyar népzene rokonságát. Másrészt arra is rámutatnak, hogy a Kaukázus északi előterében élő népek folklórja számos további, eddig feltáratlan adalékot tartogat a magyar tudományosság számára, melyek dokumentálása a témával foglalkozó szakembereknek sok munkát adhat a jövőben is”.¹⁶

***

E vázlatos áttekintés is egyértelműen mutatja, hogy az Észak-Kaukázus, a Kubán- és a Pontus-vidéke a magyar őstörténet-kutatás egyik fontos területe. Indokolt mielőbb megkezdenni a térségben található múzeumok leletanyagának szisztematikus átnézését, hiszen több mint 40 éve nem járt arra magyar régész. A magyar archeológusoknak be kellene kapcsolódniuk az ott folyó releváns régészeti ásatásokba is. A feltárásokkal együtt elengedhetetlen az embertani, köztük elsősorban a genetikai vizsgálatok megkezdése is, kiegészítve az egyéb természettudományos módszerekkel (pl. stroncium-izotópos elemzés). A régészeti kutatások mellett folytatni kellene a térség néprajzi, nyelvészeti és történeti kutatásait is.

Minden őstörténeti rekonstrukció hipotézis, az elérhető adatokból felállított teória, amelyet a további kutatás vagy megerősít, vagy elvet. Egyetérthetünk Bálint Csanáddal a tekintetben, hogy napjaink legfontosabb feladata az anyaggyűjtés és annak feldolgozása, a történeti értékelést csak ezután lehet elvégezni (Bálint 2015, 524). Jelenleg még messze vagyunk attól, hogy kielégítő választ tudjunk adni az Urál-vidéki, illetve az észak-kaukázusi–Kubán–Pontus-vidéki „magyargyanús” régészeti anyag összefüggéseiről, Kárpát-medencei kapcsolódásairól. Egy azonban biztosnak látszik, s ebben talán egy új tudományos konszenzus megszületésének lehetünk tanúi: a magyar őstörténet kutatása immár nem képzelhető el a Kaukázus térségében folytatott több tudományág – régészet, embertan, archeogenetika, néprajz, történettudomány, nyelvészet, etnomuzikológia – művelőinek szisztematikus feltáró munkája nélkül.

IRODALOM

- AKS = Anonymus – Kézai Simon (2004): Anonymus: *A magyarok cselekedetei*. Ford.: Veszprémy László. Kézai Simon: *A magyarok cselekedetei*. Ford.: Bollók János. Utószó és jegyzetek: Veszprémy László. 3. kiadás. (Millenniumi magyar történelem. Források) Osiris, Budapest.
- Andrej, Novicsihin (2015): Детские погребения средневекового могильника Андреевская щель // *Историко-археологический альманах*. Вып. 13. Армавир–Краснодар–Москва. 2015. С. 99–111.
- Apor Éva (1980): Az oszét eposz, mint őstörténeti forrás. *Magyar Tudomány* 87.
- Bakay Kornél (1998): *Őstörténetünk régészeti forrásai* II. Miskolci Bölcsész Egyesület, Miskolc.
- Bálint Csanád (1994): A 9. századi magyarság régészeti hagyatéka. *Honfoglalás és régészet*. Szerk.: Kovács László. Balassi Kiadó, Bp., 1994, 39–46.
- Bálint Csanád (2015): Recenzió V. S. Flërov: „Goroda” i „zamki” Chazarskogo Kaganata. c. könyvéről. *Századok* 149. évf. 2. sz.

- Bendefy László (1942): *A magyarság kaukázusi őshazája. Gyeretyán országa*. Cserépfalvi Kiadó, Bp. (Reprint kiadás: 1999, Bp.)
- Bendefy László (1945): *A magyarság és Középkélet*. Bp., 1945. (Reprint kiadás: 2000, Bp.)
- Boros János (1980): *A Kaukázus. A népek hegye*. Budapest.
- Csemegi József (1960): Közép-Európa román kori centrális templomainak építészeti kérdései. *Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények* IV. 323–348.
- Díter, P. A. (1961): Mogilnyiki v rajone poszjolka Koloszovka, na reke Farsz. In *Szbornik matyerialov po arheologii Adigei*. II. Majkop, 127–187.
- Domanovszky Sándor (1906): *Kézai Simon mester krónikája*. Bp., 39.
- Erdélyi István (2004): *Őseink nyomában. A magyar őstörténet kutatása a XX. században*. Masszi Kiadó, Budapest.
- Erdélyi István (2008): *Schytia Hungarica. A honfoglalás előtti magyarság régészeti emlékei*. Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, Budapest.
- Fettich Nándor (1961): A szatereci románkori aspersorium. *A Nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve* 2. 33–48.
- Gabujev, T. A. (2005): *Alanszkij vszadnyik. Szokrovicscsa knyazej I-XII. vekov*. Moszkva–Azov–Vlagyikavkaz. Golubovich, Girolamo (1919): *Biblioteca bibliografica della Terra Santa*. Tomo IV. Quaracchi-Firenze.
- Gombocz Zoltán (1918): A magyar őshaza és nemzeti hagyomány. *Scythia. Nyelvtudományi Közlemények* 45. 157–159.
- Györfly György (szerk.) (1975): *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról*. Budapest.
- Halasi Kun Tibor (1943): A magyarság kaukázusi története. In *A magyarság őstörténete*. Szerk.: Ligeti Lajos. Bp., Franklin, 1943, 71–99.
- Jelentés az Őstörténeti Munkabizottság 1982–1984. évi működéséről. In *Hungarológiai Értesítő* VI. 1–2. sz. 1984, 301–304.
- Mubariz, Helilov – Nyitray Szabolcs (2008): *Ősmagyarok Azerbajdzsánban*. Budapest.
- Kovács Éva – Lovag Zsuzsa (1980): *A magyar koronázási jelvények*. Budapest.
- Kovács Kitti (2014): Történeti-földrajzi vizsgálat antik és középkori szerzők, valamint korai térképek alapján. *Belvedere Meridionale* XXVI. 3. sz.
- Moses, Khorenatsi (1988): *History of Armenia*. Tr. and ed. by Robert W. Thomson. Cambridge (Mass.).
- Krausz Sámuel (1898): Nemzeti krónikáink bibliai vonatkozásai. VI. Evilát a magyarok őshazája. *Ethnographia* 9. 293–305.
- HKÍF = Kristó Gyula (szerk.) (1995): *A honfoglalás korának írott forrásai*. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 7.) Szeged.
- Lukácsy Kristóf (1870): *A magyarok őselei, hajdankori nevei és lakhelyei*. Kolozsvár.
- Mátéffy Attila (2013): Az Árpád-ház szerepe a csodaszarvas történetek európai elterjedésében. *Ethnographia* 1–40.
- M. Lezsák Gabriella (2016): Írott kútfők a magyar őstörténet kaukázusi kapcsolatairól. In Gazda József et alii (szerk.): *Kőrösi Csoma Sándor. Nyomok az időben*. Kőrösi Csoma Sándor Közművelődési Egyesület, Sepsiszentgyörgy, 282–292.
- M. Lezsák Gabriella (2017): A kaukázusi őshaza a tudományos kutatások tükrében. In Gazda József et alii (szerk.): *Kőrösi Csoma Sándor. Gyökereink*. Kőrösi Csoma Sándor Közművelődési Egyesület, Sepsiszentgyörgy, 2017, 53–75.
- Moravcsik Gyula (1927): Muagerisz király. *Magyar Nyelv* 23, 258–271.
- Moravcsik Gyula (1934): *A magyar történet bizánci forrásai*. Budapest.
- Moravcsik Gyula (1984): *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*. Budapest.
- Munkácsi Bernát (1896): Őstörténeti csendélet. Még egy szó ad „Terram Evilath”. *Ethnographia* 7. 334–337.
- Munkácsi Bernát (1901): *Árja és kaukázusi elemek a finnugor nyelvekben*. I. Bp., MTA.
- Munkácsi Bernát (1904): Alán nyelvmélekek szókincsünkben. *Ethnographia* 15. 1–19.
- Kornél, Nagy (2005): Seawordik’ in Armenia: an Attempt to Identify an Armeno-Greek Ethnonym. *Acta Orientalia Hungarica* 58. 233–241.
- Nagy Kornél (2012): Az Iszfaháni kódex és az armenisztika. *Keletkutatás*, tavasz.
- Németh Gyula (1930): *A honfoglaló magyarság kialakulása*. Budapest.
- Németh Gyula (szerk.) (1940): *Attila és hunjai*. Budapest.
- Pallag Zoltán (2002–2003): Pósta Béla és a Magyar Keleti Archaeológiai Intézet terve. A Debreceni Déry Múzeum Évkönyve, 117–133.
- Paulik Ágnes (2001): A „világ bemutatása”. Egy 7. századi örmény Földrajz a steppe népeiről. *Források a korai magyar történelem ismeretéhez*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 16. Szerk.: Róna-Tas András. Budapest.
- Révész László (1996): *A karosi honfoglaláskori temetők. Régészeti adatok a Felső-Tisza vidék X. századi történetéhez*. Magyarország honfoglaláskori és Árpád-kori leletei I. Miskolc.

- Schramm, Gottfried (1973): *Nordpontische Ströme*. Göttingen.
- Sipos János – Ufuk Tavkul (2012): *A régi magyar népzene nyomában. A kaukázusi karacsajok népzeneje*. L'Harmattan, Budapest.
- Skyllitzes, John (2010): *A Synopsis of Byzantine History 811–1057*. Translated by John Wortley. Cambridge.
- Szabó Pál (2014): Hol is van Szkítia? Egy földrajzi fogalom történeti topográfiai változásairól. *Belvedere Meridionale* 25 3. sz. 22–48.
- Szádeczky-Kardoss Samu (1977): Adalék a szavárd magyarság problematikájához. *Magyar őstörténeti tanulmányok*. Szerk.: Bartha Antal – Czeglédy Károly – Róna-Tas András. 277–282.
- Szulovszky János (2015) Régi problémák, új adatok, újragondolt magyar őstörténet. *Ethnographia* 126. évf. 4. sz. 652–669.
- Tardy Lajos (1973): Johannes Schöner és követőinek magyar tárgyú térképei a 16. század első negyedében. *Folia Historica* 2. 23–34.
- Tardy Lajos (1979): *Régi hírünk a világban*. Budapest.
- Tardy Lajos (1988): *Kaukázusi magyar tükrök*. Budapest.
- Thúry József (1897): A magyaroknak „szavarti-aszfali” neve. *Századok* XXXI. 401–403.
- Tompos Erzsébet (1973): A hatkaréjos hármás lánccsillag. *Építés- és Építészettudományi Közlemények* V. 95–125.
- Tompos Erzsébet (1996): *A Kaukázus-vidék keresztény építésze*. Ligatúra Kiadó, Budapest.
- Tóth Tibor (1965): A honfoglaló magyarság ethnogenezisének problémája. *Anthropologiai Közlemények* IX./4. 140–146.
- Türk Attila (2014a): A korai magyar történelem régészeti kutatása napjainkban (Perspektívák és teendők). In: Sudár Balázs – Szentpéteri József – Petkes Zsolt – Lezsák Gabriella – Zsidai Zsuzsanna (szerk.): *Magyar őstörténet. Tudomány és hagyományörzés*. 19–29.
- Türk Attila (2014b): A magyarság elődeinek szállásterületei a régészet szemszögéből. In: Sudár Balázs – Petkes Zsolt (szerk.): *A honfoglalók viselete*. (Magyar Őstörténet I.) MTA BTK Magyar Őstörténeti Témacsoport – Helikon, Budapest, 29–35.
- Vargyas Lajos (1959): Kutatások a népballada középkori történetében III. A „Kőműves Kelemen” eredete. *Néprajzi Értesítő* XLI 5–73.
- Vásáry István (2008): *Magyar őshazák és magyar őstörténeszek*. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 24.) Balassi, Budapest.
- Veres Péter (1981): A magyar nép etnogenezise és etnikai története 896-ig. A magyar őstörténet a néprajztudomány szemszögéből. *Ethnographia* 92, 120–141.
- Veres Péter (1985) Magyarok a Kaukázus előterében. Újabb régészeti, nyelvészeti és növényföldrajzi eredmények az előmagyarok vándorlásának rekonstruálásához. *Ethnographia* XCVI. 1. sz. 114–126.
- Veres Péter (1996): *The Ethnogenesis and Ethnic History of the Hungarian People*. Occasional Papers in Anthropology. Budapest.
- Vinogradov, V. A. (1966): *Tajni minuvsih vremjon*. Moszkva.
- Vinogradov, V. A. (1983): Altungarische Parallelen zu einigen Gräbern des alanischen Gräberfeldes bei Martan-Ču. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*. Bd. 35. 211–220.
- Zakharov, Aleksei Alekseevich – Arendt, V. V. (1935): *Studia Levedica. Régészeti adatok a magyarság IX. századi történetéhez*. (Archeologica Hungarica XVI.) Magyar Történeti Múzeum, Budapest.
- Zichy Jenő gróf (1897): *Kaukázusi és közép-ázsiai utazásai*. I. Budapest.

JEGYZETEK

- 1 http://mta.hu/tudomany_hirei/a-kaucakazus-es-nyugat-kazahsztan-terseget-is-vizsgaljak-a-korai-magyar-tortenet-kutato-regeszek-106663. Letöltve: 2016. július 24.
- 2 Szulovszky 2015, 656.
- 3 Megtettem ezt 2015. április 11-én és 2016. április 9-én Kovásznán, a Kőrösi Csoma Sándor Közművelődési Egyesület konferenciáján tartott előadásaimban. Lásd M. Lezsák 2016 és 2017.
- 4 A magyar krónikák „Evilath” megnevezése, ahol Kézai Simon szerint Ménrót és Eneth fiai: Hunor

és Magor születtek, a Bibliában is megtalálható és valóban létező földrajzi terület volt a Kaukázus déli térségében, erről ld.: Krausz 1898, 293–305. A témáról még ld.: Munkácsi 1896, 334–337.; Thúry 1897, 401–403. Thúry a Kézai-, a Budai és a Pozsonyi Krónika alapján úgy vélte, hogy Evilath földje Örményország északnyugati részén volt, amely akkoriban perzsa területnek számított, és szomszédos volt Maeotis tartományával. Hunor és Magor később elköltöztek a Maeotis ingoványai közé, de Kézai szerint

- Nimród és a többi fia, illetve azok utódai ott maradtak „Persiben” és a Kézai-krónika születésének idejében is ott éltek. Kézai azt is tudni vélte, hogy testalkatra és színre nézve hasonlók voltak a hunokhoz (magyarokhoz) és nyelvük is csak annyiban különbözött, mint a szászoké a thüringiaiakétól. Thúry 1897, 399.
- 5 Munkácsi 1901, 21.; Szádeczky-Kardoss 1977, 277–282.
  - 6 Bendefy: i. m. (1999)
  - 7 A *Derbend-Nameh* c. arab-perzsa forrás említi. Első európai kiadását ld.: *Derbend-Nameh*. Translated from a select Turkish version and published with texts and with notes, illustrative of the history, geography, antiquities occurring throughout the work by Mirza Kazim Beg. Saint-Petersbourg, 1851. 460. A forrásról bővebben: Mátéffy 2013, 18. 105. lj.
  - 8 Mirza Kazim Beg: i. m. 460.; Munkácsi 1904, 2.; Helilov–Nyitray 2008, 10., 21.
  - 9 Helilov–Nyitray 2008, 10., 21.
  - 10 Ld.: A Matzaron erőd kérdését, ahol szabir helyőrség állomásozott. Vö. Szádeczky-Kardoss: i. m. 277–282. Ellentétben a szabir népnévvel, a magyar etnonim Nyugat-Szibériában nem fordul elő. Erről ld. még: Kornél, Nagy 2005, 233–241.
  - 11 Chorenei Mózes, akit az örmény történetírás atyjának is tartanak, egyes vélemények szerint a Kr. u. 5. században élt, az újabb kutatás egy része azonban az Armenia földrajza c. munkát nem neki, hanem a 7. században élt ún. Ál-Chorenei Mózesnek tulajdonítja. Erről ld.: Moses, Khorenatsi 1988, 8–12., 82.; Paulik 2001, 32.; Nagy 2012, 13–14.
  - 12 Chorenei Mózes munkájának magyar fordítását ld.: Paulik 2001, 45., 47.
  - 13 Szkülitzész angol nyelvű fordításában a fordító a türköket szintén a magyarokkal azonosítja. Ld.: Skylitzes, John: *A Synopsis of Byzantine History 811–1057*. Translated by John Wortley. Cambridge, 2010.
  - 14 A „*fehét*” és a „*fekete*” elnevezés megfejtésére több kísérlet is történt, a legvalószínűbbnek azonban az itt idézett értelmezés tűnik. Ezt támasztja alá, hogy Kuvrat halála után a Kubán-vidéken maradt bolgárokat a források fekete bolgároknak nevezték, megkülönböztetve őket ezzel a volgai bolgároktól.
  - 15 A lelő-körülmények több esetben ismeretlenek, mivel nemcsak szórványleletekről, hanem a modern kori sírablók által az eredeti kontextusból kiragadott leletekről is szó van. A Kubán-vidéki hiteles feltárások között azonban aknasíros temető is előfordul (Erdélyi 2008, 76.); Novicsihin 2015, 99–111.
  - 16 http://www.arpad.btk.mta.hu/images/aktualis/2015_02_06_Agocs/2015_02_06_MOT_elodas_Agocs.pdf – Utolsó letöltés: 2016. július 24.

Honnan ered a székely írás?*

A székelység a Kárpát-medencében

A székelyek eredetére vonatkozó elméleteket többen is összefoglalták a közelmúltban.¹ Noha eltérő nézetek is vannak, bizonyosnak mondható, hogy a Kárpát-medencébe érkező székelység nem török eredetű, majd később elmagyarosodott népcsoport, hanem Árpád honfoglalása előtt a magyarok közül szakadtak ki és ősi, magyar nyelvüket őrzik a mai napig.²

A székely írás eredete³ nincs összefüggésben a székelyek eredetével, annál inkább kapcsolódik a Kárpát-medencében való tartózkodásuk korai történetéhez. Ennek kezdetére, területi elhelyezkedésükre és helyváltotatásaira vonatkozóan több, egymással szemben álló elképzelés született. A legújabb kutatások fényében úgy tűnik, hogy az Anonymus által leírtakon⁴ túl László Gyula feltételezéseinek egy része is bizonyosságot nyer a különböző tudományágak legújabb eredményei révén. *M. Lezsák Gabriella* röviden az alábbiak szerint foglalta ezeket össze: „*A nagycsaládi modell mellett László Gyula avar kori népesség továbbélése – székelykérdése, és az ezekre épített kettős honfoglalás hipotézise⁵ is nagy figyelmet kapott, amelyet szakmai körökben rendszerint negatív bírálattal illettek. [...] A legújabb régészeti⁶, történeti⁷ embertani⁸ és archeogenetikai⁹ kutatások azonban rámutattak, hogy az avar kori népesség megélte a magyar honfoglalást, és, hogy a székelykérdés kulcsa az avar kori népesség továbbélése lehet.¹⁰ A kutatás ma már hajlik arra, hogy a székelyek nem nyelvcsere útján jutottak a magyar nyelvhez, hanem mindig is magyarul beszéltek,¹¹ és azonosak lehetnek a Kárpát-medence avar kori, hun identitású lakosságával¹².¹³*

Benkő Elek nagy körültekintéssel fogalmazta meg a székelységről: „*Az a benyomásunk, hogy az önálló népnévvel rendelkező, bizonyos tekintetben valóban külön népként fellépő, mindazonáltal idegen nyelvűséget nyomokban sem mutató középkori székelység embertani képének és az Anonymus közléséből ismert Attila-hagyományunknak bizonytalan és távoli múltba mutató jellege nem a véletlen műve, hanem olyan részlet, ami arra utal, hogy a bennünket most érdeklő folyamatok a 12–13. századhoz képest sok évszázaddal korábbi időkben zajlottak le. Ilyen gyanút alapozhat meg a számos mesterségesen konstruált elemet és feltűnően kevés, biztosan török eredetű írásjelet tartalmazó székely (rovás) írás ábécéje is. Az antropológiai vizsgálatok e gyanút területi és kronológiai értelemben is körvonalazták, amennyiben az embertani anyag közvetlen kapcsolatait nem Erdély és a szomszédos területek embertani anyagában, hanem az avar kor és a Karoling-Dunántúl antropológiai leletei között találták meg.¹⁴*

Hol élhettek a székelyek a Dunántúlon? A nyelvtudomány három székely nyelvjárást különböztet meg, s azok nem a Székelyföldön alakultak ki, hanem az előző szállásterületről hozták magukkal. Maroszsék magyar nyelvjárása a Pozsony vidéki és a Moson környéki nyelvjárással, továbbá az Őrség és a mai Dél-Burgenlandban lévő Őrvidék nyelvjárásaival mutat feltűnő hasonlóságot. Ilyen kapcsolat van Telegdiszék (a későbbi Udvarhelyszék) és Baranya, valamint Valkó megye, továbbá a Királyföldön néhány magyar falu nyelvjárása között. A legkeletibb, külső székely csoportok (Sepsi-, Orbai-, Kézdi-, Kászonszék, Alcsík, Felcsík és Gyergyószék) nyelvjárása az Őrvidék és az Őrség nyelvével mutat rokonságot.¹⁵ A helynevek mindezt alátámasztják – azokat előző településeikről hozták magukkal –, sőt segítségükkel tovább bővül a kép: az Udvarhely

környéki székely lakosság a Bihar megyei Telegd környékéről települt át.¹⁶ Velük kapcsolatban legvalószínűbb a Baranya – Bihar – Telegdiszék, de Benkő Loránd lehetségesnek tartja közvetlenül a Baranya – Telegdiszék kapcsolatot is.¹⁷

Az antropológiai vizsgálatok a Karoling-kori Pannóniára utalnak, a nyelvjáráskutatás eredményei szerint pedig a székelyek a mai Őrvidék (Dél-Burgenland, Vas megye); az Őrség (Zala megye) területén; Baranya és Valkó megyében; továbbá Pozsony vidékén és a Moson környékén lakhattak. Később az Őrvidék és az Őrség területén lakó székelyek egy része Marosszékre, Csík- és Háromszékre; a Pozsony vidéki és a Moson környékén lakók Marosszékre; a Baranya megyében lakók Biharba majd/és Telegdiszékre települtek, akárcsak a Valkó megyében és a Királyföldön lakók.

Benkő Loránd a nyelvészeti eredmények alapján a székelyek nyugatról keletre történt teledését feltételezte, míg László Gyula – elismerve a nyelvtudomány ide vonatkozó eredményeit – éppen ellenkező irányúnak vélte azt.

A székelység Kárpát-medencei tartózkodása, helyváltoztatása több lépésben, különböző módon mehetett végbe.

1. Megtörténhetett, hogy az ide érkezésükkor már hosszabb idő óta három részre vagy törzsré¹⁸ tagolódott székelyek letelepítésére – pl. a szlávokhoz hasonlóan – az Avar Kaganátus egymástól távol eső részein került sor:

a) az egyik törzs egyik része Marosszék, másik része Pozsony vidéke és Moson környéke, harmadik része Őrség és Őrvidék;

b) a másik törzs egyik része Telegdiszék, másik része Baranya és Valkó megye, harmadik része Bihar megye;

c) a harmadik törzs egyik része Sepsi-, Orbai-, Kézdi-, Kászonszék, Alcsík, Felcsík és Gyergyószék, másik része az Őrség és Őrvidék területén. Ebben az esetben Őrség és Őrvidék területén került sor csak két törzsből való letelepítésre.

A későbbiekben azonban, egyrészt a Pannóniát ért támadások, másrészt tudatos szervezés következtében, a székelység különböző csoportjai lakosságának egy része valóban mozoghatott keletre.

2. Amennyiben a székelyek három törzse a Kárpát-medence nyugati területén lakott, akkor jóval nagyobb területen sokkal nagyobb számú népesség lehetett, mint amennyit a nyelvjáráskutatás ki tudott mutatni.¹⁹ Ennek az az oka, hogy eredetileg a nyugati határ mentén földművelésből és állattenyésztésből élő, mesteremberekkel rendelkező, de harcok miatt elsősorban határvédő szerepet betöltő székelység, nem foltokban, hanem igen hosszan elnyúló, összefüggő területen került letelepítésre.

a) Később Erdélybe ennek északi részéről telepítették át a későbbi Marosszék területére a marosszéki nyelvjárást beszélők egy részét, kivéve a későbbi Pozsony vidékét, Moson környékét, az Őrség és Őrvidék egy részét, ahol kimutatható a nyelvjáráruk.

b) Ehhez hasonlóan, később Erdélybe ennek középső részéről telepítették át a későbbi Sepsi-, Orbai-, Kézdi-, Kászonszék, Alcsík, Felcsík és Gyergyószék területére a külső székely csoportok nyelvjárást beszélőket az Őrség és az Őrvidék területéről, onnan, ahol nem mutatták ki a nyelvjárárukat.

Az Őrség és az Őrvidék területén a fenti két nyelvjárást beszélő lakosság egyaránt élt, ott tehát párhuzamosan két különböző székely törzs volt, elkülönült lakhelyeken, ezért nyelvjáráruk nem keveredett.

c) Végül Erdélybe a védelmi vonal déli részéről telepítették át a későbbi Telegdiszékre az ottani nyelvjárást beszélőket a későbbi Baranya és Valkó megye területéről; továbbá jelentős számú népesség érkezett még Árpád honfoglalása előtt Baranyából Biharba, ahonnan – Telegd környékéről – később Udvarhely környékére telepedtek.

A fentieket áttekintve, egyértelműen az utóbbi, a nyugatról keletre telepítés folyamata mehetett vége, hiszen nem sok értelme lett volna foltokban letelepíteni a határvédő népséget. Áttelepítésükre pedig akkor kerülhetett sor, amikor már nem nyugaton, hanem keleten volt rájuk szükség, és ott szintén egybefüggő területen laktak.

A térképen különböző időszakokban és csak a témánk szempontjából jelenleg fontos székely csoportok láthatók. A Kárpát-medence nyugati részén a székelység legkésőbb a 9. század elejétől – nyelvjárásuk alapján – megállapítható településterülete került feltüntetésre, és e tömbök között feltételezhető a később áttelepített székely lakosság szállásterülete. Jól kirajzolódik az a védelmi vonal, amely mentén laktak. A Kárpát-medence keleti részén a különböző nyelvjárást beszélő székelység székeinek a 14. századtól meglévő határa látható, amiből következtethetünk arra, hogy – feltételezhetően Árpád honfoglalása után rövid időn belül – hova települtek.

(Mikor és hol voltak együtt a székely írás létrejöttéhez szükséges feltételek?) Amennyiben feltételezzük, hogy a székelyek jórészt a Karoling-kori Pannóniában, annak is – a nyelvjárásaik alapján – jól meghatározható területein laktak, a következő lépésként azt kell megvizsgálni, hogy milyen körülmények között éltek. Szőke Béla Miklós kutatásai alapján fő vonalakban az alábbi kép rajzolódik ki. Nagy Károly birodalmának keleti részén a fegyverek helyett a diplomáciára támaszkodott, amikor a Kárpát-medencében a térség pacifikálásával, a keresztény hitre térítéssel, és a birodalom vazallusi rendszeréhez csatolással igyekezett hatalmát megszilárdítani. Amikor 811-ben Aachenben az avar uralkodó személyes követe és képviselője, valamint a Duna feletti szlávok fejedelmei és előkelői összegyűltek, hogy az új hatalmi helyzetet szentesítve megteremtsék a tartós békét, Nagy Károly tárgyalópartnerei már mind keresztények és hűbéres alattvalói voltak. A tárgyalások következményeként a Dunától nyugatra lévő – talán még az Avar Kaganátusból örökölt – közigazgatási egységek a Karoling Birodalom legkeletibb tartományai lettek, igazgatásukat részben a birodalmi, részben a helyi arisztokrácia sorából kikerülő főhivatalnokok végezték.²⁰

Tegyük itt egy kis kitérőt! A térség már említett pacifikálása során a legfontosabb eszköz a keresztény hitre térítés, aminek feltétele volt az írás ismerete. Ebben a korban a Kárpát-medencében a nyelvek és az írások gazdagsága tapasztalható az itt élő népek, népcsoportok változatossága miatt. Nagy Károly angolszász és írországi kelta misszionáriusokat hívott birodalmába, akik alaposan ismerték a Szentírást, így a második nyugati császárság tanítómesterei lehettek. Udvarának legkiemelkedőbb egyházi személyisége a kelták között nevelkedett angolszász szerzetes, a yorki Alcuinus volt, de a nyugati kultúra újjáteremtésében vizigót, teuton és itáliai tanácsadók és papok is részt vettek. Mivel a német területeken a keresztény kultúra terjesztése főként az ír misszionáriusok feladata volt, ezért a Karoling-kori hittérítő tevékenység központjai a kelta egyház hittérítői által alapított vagy reformált kolostorok voltak. Közülük is kiemelkedik Fulda, a Boden-tó melletti Reichenau, és a svájci Sankt Gallen kolostora.

Az ír és angolszász kapcsolat ismeretében természetes, amit több Karoling-kori kódex bizonyít, hogy e kolostorok tudós személyei ismerték az angolszász futhorc ábécét, azt különböző változatokban – akárcsak az akkor ismert többi – feljegyezték. Közéjük tartozik például a Codex Vindobonensis 795²¹, amelyben 800 körül „Formae litterarum septemtrionalium seu runarum’ cum nominibus earum” cím alatt a 20. oldalon olvasható a napjainkban „Salzburg Futhorc” néven emlegetett, 28 rúnából álló ábécé. A kódex Arnóhoz (740–821), a salzburgi érsekség első érsekéhez kötődik, abban egyebek között a görög és a gót betűkről, ábécékről is olvasható ismertetés.²²

Egy másik, a Reichenau szigetén lévő apátságban Walahfrid Strabo által 825–849 között írt, ma Sankt Gallenban a Stiftsbibliothekban Codex Sangallensis 878 jelzet alatt található kódex 321. oldalán szintén megtalálható egy ilyen ábécé.²³

A Sankt Gallen kolostorában a 9. század második felében oktatási célra összeállított, Codex Sangallensis 270 jelzet alatti kódex 52. oldalán hasonló ábécé olvasható.²⁴

Azonban nem csupán a kódexek, hanem az egyház számára oly nagy jelentőségű tárgyak, például ereklyetartók is eljutottak ilyen felirattal a Frank Birodalom keleti részébe. Bizonyíték erre a korábban a gandersheimi apátságban őrzött, ma a Braunschweig tartományban található Herzog Anton Ulrich Museumban lévő, többek között Brunswick Casket²⁵ néven ismert, elefántcsont faragással díszített gyönyörű darab, amelynek alján a téglalap alakú fém vázon körben kétszer ismétlődik meg az angolszász futhorc ábécé betűivel írt szöveg. A legújabb eredmények szerint a felirat egy, a latin és a futhark ábécét jól ismerő, nagy műveltségű egyházi személynek köszönhető.²⁶

Térjünk vissza Szőke Béla Miklós kutatási eredményeihez: „*A birodalom keleti végeinek a század végéig már változatlan, szilárd közigazgatását 828-ban Jámbor Lajos teremti meg: a provinciákon belül grófságok egész láncolatát hozza létre. [...] Alsó-Pannóniában, a Zala folyó alsó folyásvidékén 838-840 táján egy »bizonyos« Priwina kap Német Lajos királytól nagy kiterjedésű hűbértartásokat. [...] Priwina speciális képességei, kapcsolatrendszere jól jön a »káderhiányban« szenvedő Német Lajosnak, aki ezért szívesen befogadja, megkeresztelteti, majd, miután a rábizott terület megtérítésében játszott aktív részvételével bizonyítja, hogy hűséges alattvaló, az Alsó-Pannóniában addig hűbérben birtokolt területek nagy részét teljesen tulajdonába adja neki (847)».*²⁷

Priwina a mai Zalavár-Várszigeten építette fel székhelyét, Mosaburgot, amely mind a világi közigazgatásnak, mind a keresztény térítésnek a centruma lett.²⁸ A Karoling-adminisztráció berendezkedésekor Pannóniát térítési és ennek nagyjából megfelelő világi közigazgatási körzetekre osztották. A Rábától északra fekvő terület a passauai, a Rábától a Drávaig húzódó a salzburgi püspökséghez, a Dráva és a Száva közötti rész pedig az aquileiai pátriárkához tartozott. Mosaburg Alsó-Pannónia, egy résztartomány székhelye volt, és a salzburgi püspökséghez tartozott; az érsek majdnem minden karácsonyt itt töltött, és felszentelte azokat a templomokat, amelyek időközben felépültek.²⁹ Ez a terület egy keresztény állam része volt, írástudó papokkal, egyházi személyekkel.³⁰

867 körül bukkant fel a dunántúli tartományban Konstantin (Cirill) és Metód, akik több hónapon át tevékenykedtek Mosaburgban is, sőt a pápa Metódot hamarosan Pannónia érsekének szentelte fel. Ekkor Adalwin salzburgi érsek szükségesnek tartotta egy terjedelmesebb irat összeállítását (az úgynevezett *Conversiót*), amiben felsorolta, mi mindent tettek az elmúlt 75 évben a térség megtérítéséért. Részletes ismertetés olvasható az itt folyt térítő munkáról és ennek a központjáról, Mosaburgról.³¹

A Mosaburgban előkerült kivételes jelentőségű írásos emlékek – a latin nyelvű görög, rovással íródott bolgár-török és glagolita betűkkel készített szövegek – arra utalnak, hogy itt egy több nyelven beszélő, többfajta írásmódot használó művelt réteg lakott. Ez utóbbi bizonyítja, hogy a glagolita írás – melyet a hagyomány szerint a szláv nyelvet thesszalonikéi származásúként jól beszélő Konstantin bizonyos, a görög ábécé betűivel leírhatatlan szláv hangzók rögzítésére alkotott – létezett már a 9. század közepén. A hagyomány szerint a glagolita írást a Konstantint és Metódot vendégül látó Kocel (Chezil) is megtanulta, aki tanítványokat is adott a két térítő keze alá.³²

A fentiek alapján az alábbi következtetésre jutottam: itt, a salzburgi püspökséghez, majd érsekséghez tartozó Alsó-Pannóniában élő székelyek a keresztény térítés során, mivel nem rendelkeztek önálló írással, akárcsak a hasonló helyzetben lévő szlávok, rá

voltak kényszerítve az írásbeliségre.³³ A magyarul beszélő, önálló népi tudattal rendelkező székelyek nem akarták sem a szláv, bajor, frank vagy egyéb népek, népcsoportok által használt írásrendszereket átvenni, hanem sajátot alkottak.³⁴ Nem kívántak azonban teljesen eltérni a korábbi Avar Kaganátusban élő törökös népek által használt írástól, ugyanakkor a Karoling Birodalom térítőitől egy azokhoz hasonló, bár térben távoli írásrendszert, az angolszász futhorcot megismerhették.³⁵ Annak betűit használták fel az önálló székely írás megteremtéséhez, de nem szolgai módon, hanem külön gondot fordítottak arra, hogy a jelek hangértéke ne ugyanaz legyen, mint a felhasznált írásrendszerben. Megalkotói művelt székely emberek voltak, akik így biztosították, hogy a székely nyelven leírt szöveget az angolszász Futhorkot Futhorc használók ne érthessék meg, így az csupán a székely írást ismerők kiváltsága lett. A futhorc általában balról jobbra haladó írásirányával szemben – hasonlóan a Kárpát-medencében használt rovásírásokhoz –, az írást jobbról balra vezették, és amint az ilyen esetekben megfigyelhető, a szimmetrikus jelek változatlanok maradtak, a többi betű képe pedig tükörbe átfordult.³⁶

Bizonyítékként az angolszász futhorc és a székely írás betűinek összevetése szolgál, amelyet a mellékelt táblázat szemléltet. Az összehasonlításhoz a fentebb említett három, 9. századi kódexben és az említett ereklyetartó szövegében lévő az angolszász futhorc ábécé alábbi betűit írtuk be az első oszlopba.³⁷

Codex Vindobonensis 795: a, b, c, cs, d, g, h, j, k, m, s, sz, v, zs, ent

Codex Sangallensis 878: a, b, c, cs, d, gy, h, j, k, m, s, sz, ty, v, zs, ent

Codex Sangallensis 270: a, b, c, cs, d, j, k, m, s, sz, u, v, ent

Brunswick Casket: c, cs, d, j, k, r, sz, ty, v, ent

A nikolsburgi ábécé r betűje megtalálható a Brunswick Casket feliratában; továbbá u betűje megegyezik a futhorc régebbi változatában találhatóval, amint az például a Cotton Domitian A IX. kódex 11. oldalán lévő ábécében is látható.³⁸

Összegezve megállapítható, hogy a nikolsburgi ábécé betűi és az angolszász futhorc különböző változatait ismerő személytől, vagy azt ötvöző ábécéből átvett betűk között 19 azonos. Mivel a szakemberek feltételezése szerint egy korabeli írásrendszer kb. 20 betűből állt, egyértelmű, honnan származik a székely írás alaprétege: az angolszász futhorc írásból. Ezek a betűk semmit nem változtak a székely írás megteremtése és a nikolsburgi ábécé feljegyzése között eltelt több mint hat évszázad alatt.

Igazolást nyert Vásáry István évtizedekkel ezelőtt tett megállapítása: „az alfabetumokat legtöbb esetben tudós ember vagy emberek állítják össze, s nem szerves fejlődés eredményei, mint a nyelvi tények”³⁹.

Angolszász Futhark	A Nikolsburgi ábécé		
ƿ	ƿ ²		ƿ ^{em}
χ	χ ^{ch}		ƿ ^{em}
↑	↑ ^{es}		ƿ ^o
𐌺	𐌺 ^{es}		ƿ ^z
ƿ	ƿ ^{es}	𐌺	ƿ ^z
	χ ^c	𐌺	ƿ ^z
	⊖ ^f	𐌺	ƿ ^z
𐌺	𐌺 ^{es}	𐌺	ƿ ^z
𐌺	𐌺 ^{es}	𐌺	ƿ ^z
𐌺	𐌺 ^{es}	𐌺	ƿ ^z
	ƿ ⁱ	𐌺	ƿ ^z
𐌺	𐌺 ^{es}	𐌺	ƿ ^z
	⊖ ^{ch}	𐌺	ƿ ^z
𐌺	𐌺 ^{es}	𐌺	ƿ ^z
	𐌺 ^l	𐌺	ƿ ^z
	⊖ ^{ch}	𐌺	ƿ ^z
𐌺	𐌺 ^{es}	𐌺	ƿ ^z

A székely írást egy szűk réteg ismerte, főleg egyházi személyek. Számuk a salzburgi püspökséghez, majd érsekséghez tartozó területen lehetett jelentősebb, de a többi csoport tagjai is megismerhették azt. A Székelyföldön talált korai székelyírási feliratok főleg Telegdiszéken kerültek elő, ahová egyetlen, esetleg néhány más nyelvjárást beszélő, magas műveltségű egyházi vagy világi atyafi is kerülhetett.

A székely írás egyes grafémaival kapcsolatban felvetődött a görög ábécéből való kölcsönzés, továbbá a szláv írásbeliség hatása, a glagolitából és a cirillből történt átvétel, amivel szemben kétségek merültek fel.⁴⁰ Talán a Karoling-kori legújabb régészeti leletek, a székely írás eredetével kapcsolatban fent vázoltak alapján, a székelyek térben és időben valószínűsíthető helyzete ezekkel kapcsolatosan is új eredményeket hoznak.

De van még egy körülmény, amely jelentősen nehezíti a 13. század előtt székely írással készült feliratok megfejtését. A nyelv változásával, hangtörténeti okokból, létrehozása után négy évszázaddal újabb tudatos változtatásra volt szükség, jelölni kellett a c, gy, ty, v és zs hangokat.⁴¹ A megreformált írásban feltételezésünk szerint a korábbi alapbetűkészlet kiegészítése során több jelhez a korábitól eltérő hangérték kapcsolódhatott.

(Miért nem derült ki eddig a székely írás eredete?) A székely írás kutatástörténetéről – így egyben az annak eredetére vonatkozó nézetekről – szóló munkáját Tubay Tiziánó a közelmúltban adta közre.⁴² Előtte Sándor Klára összegezte az ide vonatkozó ismereteket.⁴³ Ezért csak a témánk szempontjából legfontosabb elemeket emeljük ki.

A székely írás eredetét a 19. század közepéig összekapcsolták a székelyek eredetéről vallott nézetekkel, így általában hun örökségnek tartották. Volt azonban néhány kivétel.

Dernschwam a székely írás egyik korai emléke, a Konstantinápolyi felirat alá az 1550-es évek közepén azt a megjegyzést írta, hogy ilyen betűk vannak Olahus Magnus Góth krónikájában. Ezzel kapcsolatban *Sebestyén Gyula* megállapítja, hogy: „*A szóban forgó Olai Magni Historia de gentibus septentrionalibus című mű, melynek »De alphabeto Gothorum« című fejezetében csakugyan hasonló runák találhatók, Rómában 1555-ben jelent meg.*”⁴⁴

Következő kivételként Pray György említhető, aki a hunok, avarok és magyarok történetére vonatkozó egyik munkájának jegyzetében – Menander feljegyzésével kapcsolatosan, amely szerint a türk Disabul khan scytha betűkkel írott levelet küldött Justinus császárhoz Konstantinápolyba – úgy vélekedett: „*Hogy e szerint őseink írással éltek, ezen idézetből meglehetősen kitűnik. De hogy betűik azok voltak-e, a melyekről némelyek, mint Erdélyben találtokról emlékeznek, azon kételkedem: minthogy e betűk a Joannes Magnus Historiae és Schedius De Diis Germanis című művében kiadott gót betűkhöz igen hasonlók. Miből azt gyanítom, hogy ezek a betűk inkább a gótok betűi, kik a hunok és magyarok előtt azon tájat lakták.*”⁴⁵

A jenyiszeji feliratok ismertté válása, 1730 után már *Bod Péter* (1712–1769) figyelt fel a keleti türk és a székely jelek hasonlóságára. A székely írásról tervezett könyvéhez készülhetett a marosvásárhelyi kézirat kilenc székely ábécéjét – a „Russicis” mellett – a „Gothici” címszó alatt a gótok betűinek romlott változatával, ábécébe rendezve hasonlította össze.⁴⁶

A székely írás emlékeit a 19. század közepén áttekintő *Szabó Károly* az ázsiai nomád örökség részének tekintette, úgy vélte, hogy egykor a teljes magyarság ismerte a székely írás korai változatát, amit Északnyugat-Azsiából hoztak magukkal. Hitelt adva a krónikáknak, a székelyeket Attila utódainak tartotta, és a székely írásra ennek bizonyítékaként tekintett. Ő is felhívta a figyelmet a keleti türk betűkkel való hasonlóságra.

Nagy Géza a 19. század végén az orhoni feliratok megfejtése után hasonlította össze a székely és a keleti türk ábécét, majd feltételezte, hogy a székely írás a török alapábécéhez a görög ábécéből kölcsönzött jelekből jött létre a Don és a Volga vidékén.

Sebestyén Gyula 1909-ben megjelent könyvében azt írja, hogy „a székely rovásírásnak épp úgy a phöníciai eredetű írásrendszerek körében kellett keletkeznie, mint a germán runának és az ó-török rovásírásnak. Mivel ezt a természetes származást bizonyítani is tudjuk, figyelmünket mindenek előtt azokra a körülményekre kell ráfordítanunk, amelyek előttünk ezt a származást történeti és földrajzi alapon is érthetővé teszi.

Történelmi kutatásaink folyamán már többször bizonyítottuk azt, hogy az erdélyi székeleyek azokkal a kozároktól elpártolt kabarokkal azonosak, akik Konstantin szerint a kozár szomszédságból elvándorló hét magyar törzshöz még keleten csatlakoztak.⁴⁷ E nép a honfoglalóknak nyolczadik törzse lett, de mint idegen, mindig a magyarok előtt harczolt, s a letelepedés után előörsi szerepének megfelelőleg határórré, azaz székelylévé lett. [...]

Az a kérdés tehát, hogy a törökséghez tartozó kozár nép köréből kibontakozó kabar-székeleyységnek csakugyan módjában volt-e a birtokában talált rovásírást az Azovi-tenger és Don folyam vidékén elsajátítani? Ennek bizonyítására kozár, vagy kabar eredetű keleti emlékekkel nem rendelkezünk; de az elsajátítás és birtoklás lehetőségét közvetített úton mégis lehet igazolnunk.⁴⁸ Ibn Abu Ja'qub an Nadim arab író 987 táján keletkezett feljegyzésének ismertetése után leszögezi: „mi a rovásírás ismeretét igazoló fenti adalékok alapján mégis megnyugodhatunk abban, hogy a kozároktól száz évvel korábban elváló s a magyarokhoz csatlakozó kabar-székely írásrendszerünket valamely türk törzstől sajátították el. Az sem lehetetlen, hogy tanítómestereik maguk a kozárok voltak, mert e hatalmas türk nép IX. századi előkelői közvetlenül a kabarok elszakadása előtt kezdtek a zsidó vallással és zsidó művelődéssel megismerkedni.”⁴⁹

Sebestyén Gyula 1915-ben megjelent alapvető munkájában is részletesen elemezte egyebek között a „germán runa és az ó-török rovásírás” emlékeit, többnek a képét is közölte. Sebestyén a jelek hangértéke szerinti összehasonlító táblázatában a futhark jelei szintén helyet kaptak, rögtön a török csoportba sorolt magyar (székely írás) és ó-török betűk utáni „Runa” feliratú oszlopban.

A kutatás módszertanát Németh Gyula újította meg a 20. század második évtizedében. „Németh módszertani intelmei óta magától értetődő, hogy nemcsak a jelek alakjának kell közel állniuk egymáshoz, hanem hangértéküknek is azonosnak kell lenniük, és vigyáznunk kell arra is, hogy az írástechnikából következő tipológiai egyezéseket nem szabad összekevernünk azokkal az egyezésekkel, amelyek egy korábbi közös állapotról vezethetők vissza. Fontos az is, hogy nem a székely írás egyes elemeinek kell párhuzamokat keresnünk, nem más írások grafémái között kell hasonlóságokra vadászni, hanem a székely írást mint rendszert kell összevetnünk más rendszerekkel.” A székely írást Németh a teljes pogány magyarság általános írásának tartotta, amelyet a kereszténység megsemmisített, azonban az elkülönülve és önálló szervezetben élő székelyek megőrizték. Az írás fénykorát a 8–10. századra tette, valamint a székely és a keleti türk írás között több hasonlóságra mutatott rá. A székely írást az ázsiai török írások családjába sorolta.⁵⁰

Ligeti Lajos több korábbi kutatóhoz hasonlóan úgy vélte, hogy a székely írás elődjét a „kazár-kabarok” hozták magukkal, így a kazárok írása volt a keleti türk és a székely írás közötti láncszem.

Vásáry István a Németh által javasolt keleti türk párhuzamok nagyobbik részét elfogadta, akárcsak a görög és a glagolita kölcsönzést, majd később a közvetlen görög kölcsönzés helyett a korábban görög eredetűnek tartott grafémák cirillből való származtatása mellett foglalt állást. Nagyon érdekesek és fontosak a székely írás eredetének kutatására vonatkozó gondolatai, ezek közül néhány: „A székely rovásírás kutatásának másik nagy területe az eredetkérdés. Itt Németh Gyula alapvető megállapításainak továbbhaladni, s azokat a türk írás szempontjából periférikus török rovásírásrendszer-

ket kell megvizsgálni, melyek a magyar rovásírás közvetlen átadói lehettek. Ily módon, apránként, minden egyes betű kritikai, összehasonlító vizsgálatával közelebb juthatunk a székely rovásábécé betűinek eredetében. Ez a székely rovásírás kutatásának – hogy úgy mondjam – „legturkológiaibb” része, mert a különböző török vagy „török gyanús” rovásírások alapos ismeretét követeli.

Az alfabétumokat legtöbb esetben tudós ember vagy emberek állítják össze, s nem szerves fejlődés eredményei, mint a nyelvi tények. Gondoljunk itt csak Cirill, a szlávok apostolának tevékenységére. Hasonlóképpen, a székely rovásírás is ilyen tudós alkotásnak köszönheti létrejöttét. Ezért, amikor azt mondtuk, hogy a székely rovásírás a törökkel rokon, kapcsolatban áll, ez nem valami egyértelmű genetikai kapcsolatot jelent, hanem csak azt, hogy az írás létrehozója a török rovásírás egyfajta helyi változatát vette alapul, de ezt módosíthatta, új jelekkel egészíthette ki. A másik tény, amelyet feltétlenül figyelembe kell vennünk, az, hogy a székely rovásírás legkorábbi emlékei a XV. századból valók, ugyanakkor a török rovásírás emlékei a VII–X. századhoz kapcsolhatók. Ilyen hosszú, több, mint fél évezredes idő alatt a székely írás természetesen fejlődött, a betűk alakjai változhattak, alakultak. [...] A biztos alap az az öt betű, mely teljesen (hangérték és forma tekintetében) egyaránt azonos a megfelelő jensiszeji török betűkkel, míg további 10–11 betű rokonsága erősen valószínű. De ne felejtjük el, hogy még ha az összes egyezést is megnyugtatóan biztosnak fogadjuk el, akkor is ez a 16 betű még a felét sem teszi ki a székely rovásírás egész készletének, nem is szólva az összetett jelekről, a „capita dictionum”-ról. Ez nyilvánvalóan mutatja, hogy a székely ábécé mennyire önálló alkotás lehetett, s nem egy török rovásábécé mechanikus átvétele. ... A székely rovásírást megalkotója vagy megalkotói több forrásból (elsősorban török, kismértékben görög és glagolita), meglehetősen önállósággal hozták létre.”⁵¹ Vásáry a Délkelet-Európában talált írásoktól várja a török háttér tisztázását, és feltételezi, hogy a székely írás végleges kialakulása a Kárpát-medencében történt. Németh Gyula megállapításával egyetértve kétségtelennek tartja, hogy „a székely rovásírás, attól kezdve, hogy székely írásként beszélhetünk róla, már magyar nyelvű írás”.⁵²

Vékony Gábor a Kárpát-medence késő népvándorlás korabeli rovásfeliratokról írt, 1987-ben megjelent munkájában először röviden áttekinti az európai és az ázsiai rovásírásokat. Fő vonalakban ismerteti a germán rúnairás kialakulását, változatait. Megállapítja, hogy „a germán futhark, a türk és a Kárpát-medencei rovásírás is meglévő ábécék alapján keletkezett.

A rúnák csak két területen éltek tovább, Angliában és Skandináviában. Mindkét vidéken megváltozott formában. Az angolszász rúnáábécé 33 jeltől állt, ezt még a 8. században is használták, a latin írással együtt. A skandináv betűsor viszont csak 16 jelet tartalmazott. [...] A skandináv rúnafeliratok nem csak Skandináviában találhatók meg. A viking, illetve normann kalandozások következtében számos rúna-emlék került elő távoli területeken a 10. századtól, így Kelet-Európában is. Ez az a korszak, amikor Magyarországon is számolhatunk rúnafeliratos tárgyak feltűnésével. De ez az a korszak, amikor valószínűleg a székely rovásírás is kialakult, így az sem elképzelhetetlen, hogy a székely rovásírás jeleinek formai alakításában szerepet játszottak a skandináv rúnák, illetve a skandináv rúnák ismerete. Ha ez így is lenne azonban, akkor is csak felületes kapcsolatról beszélhetnénk: a rúna-szövegeket balról jobbra írják, mint az a görög-latin írásban általános, a székely írás pedig jobbról balra halad, mint az a sémi írások sajátja. Másrészt, a vonalokból rovott jelek száma csak korlátozott lehet, tehát minden ilyen jellegű írásban találhatunk esetleges betűhasonlóságot, ezeknek a betűknek azonban – általában – egészen különbözik a hangértéke, vagyis más hangot jelölnek velük.

A germán rúna, valamint a türk és a székely rovásírás bármilyen kapcsolatát tehát legfeljebb feltenni lehet, bizonyítani nem (s még valószínűsíteni sem!)”.⁵³ [Kiemelés tőlem: ZS. Z.]

Tíz évvel későbbi tanulmányában Vékony Gábor az Avar Birodalomban, majd a Karoling Birodalom fennhatósága alatt az egykori Pannónia területén élt székelyek írását a keresztény térítésekhez kapcsolja. Véleménye szerint „*a glagolica Salzburg karintiai és alsó-pannoniai térítésének eszközeként keletkezett, jóval Konstantin és Method e vidékre érkezése előtt. Ennek összeállításakor viszont felhasználták az újonnan misszionált területeken ismert írást (vagy írásokat) is, sőt a kazáriai írást is. Konstantin és Method ideérkezésekor, 864-ben már lehettek ezzel az írással készült szláv szövegek (a glagolicával írt régi emlékek jelentős része nyugati eredetű). Ha tehát a székely írásban vannak a glagolicából és cirilicából származó jelek, s ugyanakkor ennek az írásnak az alapja az avar kaganátus írása, akkor ez az írás 864 után (vagy akár 864-ben) keletkezett. Annak a személynek, aki ezt az írást megalkotta, ugyanis ezen írások mindegyikét, tehát az avar kaganátus írását, a glagolicát és a cirilicát is ismernie kellett. Mivel a cirilica (Konstantin és Method írása) használatával 885-öt, a Method-tanítványok elűzését követően ezen a vidéken nem számolhatunk, a székely írás létrejötte 864-885 közé keltezhető, területileg pedig természetesen a karoling határokon belül kell számolnunk megalkotásával, nyilvánvalóan Pannóniában.*

*A székely írás eredetjellemezői mindenestre pontosan párba állíthatók keresztény szó-készletünk eredetjellemezőivel: glagolica (ószlovén szavak), cirilica (bolgár szavak), az avar kaganátus írása (török szavak). Ehhez még valamit hozzá kell, tegyünk. Keresztény terminológiánk egy része német, még pedig ófelnémet eredetű (pünkösd, püspök, stb.⁵⁴). A székely írásban pedig két betű jele, a **c** és a **h** betűk a germán, pontosabban az ún. markomann rúnairásból származik. A **c** jele, a függőlegesen felfelé álló nyílhegy az eredetileg **t** hangot jelölő tir rúnával azonos, amelyet a felnémet területen **z** (=c) hangértékű, s betűneve is **ziu**.⁵⁵ Ennek első lejegyzésével a »De inventione linguarum« c. műben találkozunk (régbben Hrabanus Maurus munkájának tartották), amelynek első ismert kézírata, a Sankt Galleni 876 kódex nem korábbi a IX. század közepénél.⁵⁶ A székely írás **h** jele a germán **ing** rúna megfelelője, amely viszont csak a gót írásban jelöli a **h** hangot, tehát annak, aki a székely írásban a **h** hang jelölésére alkalmazta, ismernie kellett a gót írást is. Az Arno környezetéhez tartozó, a VIII. század végétől 850 körülig tevékenykedő Baldoról írja Berndhard Bischoff: »Más karoling tudósokhoz (a 'De inventione linguarum' szerzőjéhez és Walahfridhoz) hasonlóan érdeklődött idegen írások iránt.«⁵⁷ Baldo ugyanis a nagyrészt általa írt (Alkuin leveleit tartalmazó) bécsi 795 kódexbe feljegyezte a rúnaneveket és a gót betűket is. Ugyanebben a 800 körül keletkezett kódexben megtalálható a görög ábécé is.⁵⁸ Ahogy ebből a karoling tudósi körből kellett kikerülni a glagolica megalkotójának, itt kell keresnünk a székely írás megalkotóját is, ha az akkori, hiányosan fennmaradt irodalom miatt nem is feltétlenül Salzburgra kell gondolnunk (a Pannóniában, Avariában pasztoráló Madalvin passauai corepiscopus 56 könyvéből – köztük grammatikai munkák sora – egyetlen lap sem maradt ránk.⁵⁹*

Bizonyosra vehetjük tehát, hogy a székely írás Pannóniában, a karoling Pannóniában keletkezett, s a IX. századi nagy térítés emlékei közé sorolható (amelyet egyébként annak a kornak az elején »avar« térítésnek neveztek). Tehát a székely írás nem valami »pogánykori örökség«, hanem éppen a korai magyar kereszténység emléke. Erre vonatkozóan éppen a székely írás korai emlékei tanúsággal szolgálnak. A legkorábbra (legkésőbb a XIII. századra) keltezhető homoródkarácsonyfalvi felirat egy templom kapujának a felirata volt. [...] De írástörténeti és nyelvtörténeti okok miatt legalább a XII. századig visszavezet-

hető a Marsigli-féle rovásnaptár is⁶⁰, amelyről Marsigli írja, hogy azok használták, akik először tértek meg a katolikus hitre. A naptár természetesen önmagában is keresztény emlék, hiszen a keresztény ünnepeket tartalmazza. A Marsigli-féle emlék ennél is többet. Ábécéjében ugyanis a **g** jele az **i** jele után következik, erre párhuzamot **csak** a glagolicában találunk, ahol az **i** jelét a **g gerv** követi az ábécében (maga a betűnév német eredetű). Az ábécé ilyen tipológiai jellemzőinek korjelző szerepük is van, a fenti kapcsolat azt jelenti, hogy a székely írás keletkezése időben közel esett a glagolica keletkezéséhez.”⁶¹

A fentieket Vékony közvetlenül azután írja, hogy megállapította: „Mindannyian elfelejtették azt, amire pedig már Vásáry István figyelmeztetett: »az alfabétumokat legtöbb esetben tudós ember vagy emberek állítják össze, s nem szerves fejlődés eredményei, mint a nyelvi tények«⁶² Ez pedig a székely írás vonatkozásában azt jelenti, hogy azt egy adott személy, adott időpontban állította össze különböző írások ismeretében. Mivel a székely írás »valamilyen kapcsolata« a türk rovásírással nem jelent egyebet, mint azt, hogy az írás összeállítója ismerte a Kárpát-medencében, az avar kaganátus időszakában használt, végső soron arameus eredetű írást⁶³, az írásrendszer megalkotásának helyét a Kárpát-medencébe kell helyeznünk. Az írásrendszer – tehát a székely írás – megalkotója viszont ismerte a szláv írásokat is, glagolicát és a cirilicát.”⁶⁴

Vékony a Bodrog-Alsóbüi felirattal kapcsolatban azt a következtetést vonta le, hogy magyar nyelven íródott, „mégis a székelyekhez kötődik, mert a Karoling-határokon belül jött létre az az írás, amellyel íródott, 864–873 között. Ismerete tehát a 9. században e határokon belül élő finnugor magyar csoportokhoz kötődik elsődlegesen, s nem az e határokon kívül maradt finnugor magyarokhoz. Az írás büi feltűnése tehát nyilván olyan személyhez köthető, aki a 9. században a magyarságtól elkülönült, s később is különálló, székelyek közé tartozott.”⁶⁵

Hosszú Gábor összefoglaló munkájában három írásrendszer, a Kárpát-medencei, a kazár (más néven steppei) és a székely–magyar rovásírás bemutatására vállalkozott. Az egymáshoz való viszonyukat, leszármazási vonalaikat bemutató ábra szerint a kb. 9. századtól napjainkig létező székely–magyar rovásírás a 7. század – 11/12. század közötti Kárpát-medencei rovásírásból származik.⁶⁶

A székely írás eredetére vonatkozóan Sándor Klára öt kérdés tisztázását tartja szükségesnek ahhoz, „hogy a szóban forgó írásrendszert beillesztjük az egyetemes írástörténetbe: hogy kik, mikor, hol, kiktől és mit vettek át”. A tanulmány célkitűzése az addig megjelent írások ismeretében egy logikai modell felvázolása, „amely tartalmazza az eddig kifejtett lehetőségeket, és képet ad azok egymáshoz való viszonyáról”.⁶⁷ A tanulmány végén hangsúlyozza, hogy a felvázolt lehetőségek valószínűségi mutatója eltérő, de nem zárta ki azt sem, „hogy a székely rovásírás átvételének a most felsoroltakon kívül is számos más módja lehet, részben úgy, hogy az ismertett lehetőségek különböző mértékben kombinálódhatnak, részben úgy, hogy nyilván jócskán van olyan általunk nem ismert adat, ismeret, amely esetleges felbukkanása módosíthatja, megváltoztatja, átalakítja, esetleg teljesen újra rajzolja a székely rovásírás eredetére vonatkozóan eddig megalkotott képeket”.⁶⁸ A Sándor Klára által felvázolt lehetőségek között azon belül, hogy a honfoglalás előtt ismerték meg a székely írást, az írást átadó nép kategóriában a NEM TÖRÖK nép felirat alatt üres a hely, tehát ennek a gondolata, lehetősége fel sem merült.⁶⁹

Sándor Klára a kutatás jelenlegi álláspontjáról a következőket mondja: „A ma elterjedt nézet szerint a székely írás eredetét nem a keleti türk, hanem valamilyen nyugati ótörök ábécében kell keresnünk, amelyhez később nem a görög, hanem a cirill és glagolita ábécéből kölcsönöztek jeleket az eredeti ábécé hiányainak kiküszöbölésére.”⁷⁰

(*Összegzés*) Arra a kérdésre, hogy miért nem jöttek/jöhettek rá a székely írás eredetére eddig, az alábbi válasz adható. Sebestyén Gyulától kezdve az 1970-es évekig ez érthető, hiszen hiába voltak, akik ismerték és figyelembe vették a futhark írást, a betű és a hangérték azonosításának kényszere gúzsba kötötte őket. Ebből Vásáry István felismerése óta sem sikerült kiszabadulnia a nyelvtudománynak, még annak sem, aki hangsúlyozta ennek jelentőségét. Vékony Gábor egészen közel járt a megoldáshoz, azonban mivel korábban már határozottan elutasította a székely és futhark írás közötti bármilyen kapcsolatot lehetőségét, így ez a gondolat fel sem merült benne. Róna-Tas András a nagyszentmiklósi kincs felirataival kapcsolatban szintén alaposan körbejárta a kérdést, külön megvizsgálta a futhark és külön a székely írás kapcsolatát a kincs felirataival, de a futhark és a székely írás kapcsolatát tudományos felfogása miatt nem tartotta valószínűnek.

A székely írás bizonyíték arra, hogy a székelység legkésőbb a IX. század elején már a Kárpát-medencében tartózkodott, különben nem jöhetett volna létre. Egyedül csak ott és akkor volt erre lehetőség, amikor minden szükséges körülmény egyszerre adott volt. A nehéz, sőt politikailag igen kényes helyzetben lévő székely lakosságnak nem volt választási lehetősége a keresztény térítéssel és írásuk megteremtésével kapcsolatban. Térítésük és – ezzel párhuzamosan, ahhoz szorosan kapcsolódva – írásbeliségük létrejötte a Karoling-kori Pannóniában történhetett a IX. század közepén.⁷¹

A népesség egy részének – az egyes nyelvjárási tömbökön belül több helyről – Erdélybe való áttelepítése valószínűleg több hullámban ment végbe, és később a helyben maradt csoportok és a távozók közötti kapcsolat hosszabb időn keresztül fennmaradhatott – váltakozó, de egyre gyengülő intenzitással. A helyben maradt népesség nem szívdótt fel a később érkező magyarságban, hanem sokat megőrzött nyelvi és kulturális sajátosságaiból, azokat a mai napig ki tudja mutatni, és párhuzamba tudja állítani az Erdélyben találhatóval a nyelv- és néprajztudomány.

A keresztény hit felvétele a székelyek különböző csoportjainak körében valószínűleg eltérő intenzitással terjedt el, így a székely írást ismerő egyházi személyek száma is eltérő lehetett az egyes csoportok között. Használata valószínűleg már annak kezdete után hamar háttérbe szorulhatott, amikor a frankok uralmának megszűnése után néhány évtizedre ismét megerősödött a pogány hit.

Árpád honfoglaló magyarságának megtérítése, a keresztény egyház megszervezése – a frank és a bizánci missziók tevékenység után, részben azzal párhuzamosan – az államalapítás idején bontakozott ki, szorosan összekapcsolódott a latin írásbeliség használatával. Ezért nem terjedt el a magyarság körében a székely írás, így maradt az kizárólag a székelység szűk rétegének értékes kulturális kincse. A székelyeken kívül a székely írást a magyar lakosság nem ismerte, és nem az történt, hogy a hagyományörzőbb lakosság körében maradt fent egy általánosan ismert ősi tudás.

(*A továbblépés lehetőségei*) A sokszínű etnikai összetételű magyarság, egyes törzsei, valamint a különböző néptörzések nem egy, hanem több hullámban telepedett meg a Kárpát-medencében, és ez a folyamat több évszázadon át tartott.⁷²

Egyre megalapozottabban feltételezhető, hogy a mai Dunántúlon az Avar Kaganátus nyugati és déli határát védő késő avar kori népesség a székelység elődei voltak, akik biztosan állítható, hogy magyarul beszéltek. De megtudhatunk-e róluk többet?

Megfelelő módszerrel és kérdésfeltevéssel lehetőség nyílhat erre. A magyar ősvallás⁷³ és a folklór⁷⁴ emlékeinek a magyar őstörténet kutatásában történő felhasználása már eddig is jelentős eredményeket hozott. A továbblépés kiindulópontja az lehet, hogy a nyelvjárás alapján pl. elkülöníthető a három székely nyelvjárás és törzs⁷⁵, ami

viszonylag hosszabb időn keresztül fennálló eltérő történeti múltjukra utal. Ennek következtében az egyes törzsek kultúrájában eltérő elemek is voltak/vannak, amelyek alapján még pontosabban meg lehet határozni az egyes törzsek egykori szállásterületeit, azok bővülését, változását. A székelység esetében ez a módszer különösen megbízható lehet, mivel a törzsek egy része áttelepítésre került, tehát azokat az elemeket kell megkeresni, amelyek csak egy-egy törzs szállásterületén található meg. A hagyományos népi kultúra rohamos pusztulása miatt erre már kevés a lehetőség, ezért főleg az eddigi kutatások eredményeire lehet támaszkodni. A nyelvészeti és néprajzi adatokat összevetve⁷⁶ kirajzolódik a törzsek szállásterülete, majd azok alapján a régészeti leletanyag törzsek szerinti áttekintésével lehet tovább lépni, végül az antropológiai leletek vizsgálata következhet ugyanígy.

Ezentúl, a székely törzsek szállásterületeinek pontos meghatározása után új eredményeket hozhat a jelenleg „avar–magyar asszimiláció”⁷⁷ néven ismert kérdéskör újragondolása. Nagy valószínűséggel magyar nyelvet beszélő, de néhány évszázadon át eltérő történetű, ezért antropológiailag is némileg különböző népeségek keveredése következett be, aminek arányát és intenzitását csak kellő számú adatból lehet majd megállapítani. Ezt a munkát a székelység egykori és mai szállásterületein is szükséges elvégezni, amelynek során az adott törzs területén élt avar kori emberek genetikai mintái, valamint a szintén ott élt honfoglalás kori és a kora középkori lakosok mintái vethetők össze.

Bálint Csanád a hun származástudat kérdését – a bizonytalanságokat is hangsúlyozva – tekintette át. Többek között a következőkre hívta fel a figyelmet: „*Nem zárható ki annak lehetősége sem, hogy a hun hagyomány (egy része) is helyben, az avarok leszármazottai révén került volna bele a társadalom tudatába.*” „... az eszmetörténet szempontjából tisztázhatatlan: volt-e az avarságnak Attila- illetve hun hagyománya, s ha igen, képesek lehettek-e ezt továbbadni a magyaroknak a 9. század politikai hányattatásait túlélő leszármazottaik (fűszerezve ez azzal a további „apró” kérdéssel, hogy volt-e egyáltalán ilyen jellegű, ilyen mértékű avar továbbélés?!). S ha mindehhez még hozzátesszük, hogy a székely eredet tudós nemzedékek során át vitatott és változatlanul függőben maradt kérdése is ide tartozik, akkor a megoldatlan problémák olyan szövevényéhez érkeznünk, melyen tárgyilagos forráskritikával, s a jelenleg rendelkezésre álló adatok tiszteletben tartásával nem lehet áthatolni.” Róna-Tas András megfigyelése alapján felhívja a figyelmet arra, hogy „– miközben a történettudomány domináns része elveti a hun hagyományt – a Kézai-krónika »hun történet« címszava alatt a későavar történelem néhány, igen távoli mozzanata ismerhető fel. Látnivaló azonban, hogy több, egyenként is súlyos előfeltételnek kellene teljesülnie ahhoz, hogy – legalábbis tudományos felelősséggel – ki lehessen jelenteni: a magyarok hun hagyománya a beljük olvadt avarságtól ered.”⁷⁸ Kézai krónikájával kapcsolatban a lábjegyzetben írja: „Megfelelő történeti munkákat nélkülözve, 5-600 évnyi távolságban, 1283 táján írva 680 és 800 körüli eseményekről esett szó.”⁷⁹

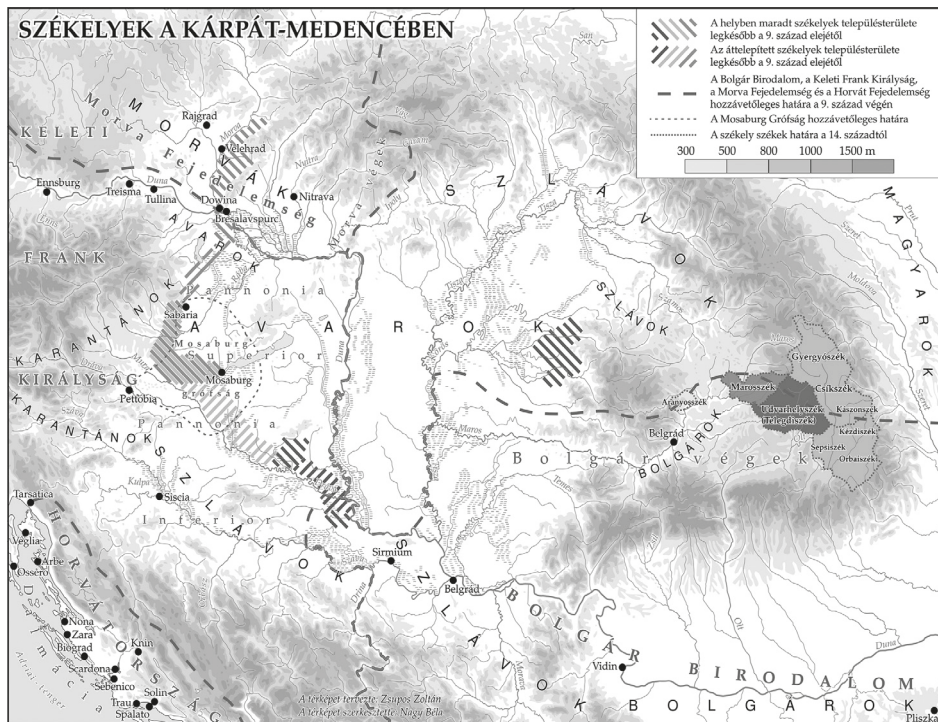
A magyar nyelvet korábban is a legrégebb írásbeliségű nyelvek között tartották számon, amely „a 13. századig visszanyúló és nem sokkal későbbi időtől már folyamatosan tekinthető írásbeliségével lényegileg csak 15–20 ma élő, a korábbi középkorban már írásbeliséggel rendelkező európai és ázsiai nyelv mögött marad el, s néhány olyan nyelv mögött, amelyeknek több-kevesebb folyamatossággal, kihagyással sajátjának tekinthető írásbelisége az ókorig nyúlik vissza. Ilyen értelemben a magyar nyelv irodalmi és kulturális presztízse tekintetében is igen szilárd helyen áll.”⁸⁰

A székely írás eredetével kapcsolatos újabb eredmények szerint azonban négy

évszázaddal korábban, a 9. századra nyúlik vissza a magyar nyelv írásbelisége, s ez a tény nemcsak kultúrtörténeti szempontból fontos, hanem a székelység és az egész magyarság identitását is erősítheti.⁸¹

Különösen érdekessé teszi a székely írást, hogy nem Keletről hozott vagy itt lévő, keleti eredetű írásból alkották meg, hanem a nyugati kereszténységhez kapcsolódva, nyugati írás volt a forrása.

- Bálint 1994   Bálint Csanád: A honfoglaló magyarok és Európa. *Magyar Szemle*, 3. évf. 8. sz. 787–811.
- Benkő E. 2012   Benkő Elek: *A középkori Székelyföld*. Budapest, 2012.
- Benkő E. 2014.   Benkő Elek: A székely írás középkori és kora újkori emlékei Erdélyben. (Régészeti és történeti jegyzetek.) In: *Magyar őstörténet. Tudomány és hagyományörzés.* /MTA BTK MÖT Kiadványok 1./ Szerk.: Sudár Balázs, Szentpéteri József, Petkes Zsolt, Lezsák Gabriella, Zsidai Zsuzsanna. [A továbbiakban: *Magyar őstörténet. Tudomány és hagyományörzés.* Szerk.: Sudár Balázs – Szentpéteri József.] Budapest, 2014. 311–327.
- Benkő E. 2016a   Benkő Elek: A székelyek „magyar” eredetéről. In: *Székelyföld története I.* Székelyudvarhely, 2016. 122–127.
- Benkő E. 2016b   Benkő Elek: Székelyek a Magyar Királyság területén. In: *Székelyföld története I.* Székelyudvarhely, 2016. 129–146.
- Benkő L. 1967   Benkő Loránd: A nyelvöldrajz történeti tanulságai. In: *A MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának Közleményei 24. kötet*. Budapest, 1967. 29–48.
- Benkő L. 1989   Benkő Loránd: A csángók eredete és települése a nyelvtudományi szemzőgökből. *Magyar Nyelv*, 85. évf. 3. sz. 271–287., 4. sz. 385–405.
- Benkő L. 1990   Benkő Loránd: Adalékok a székelyek korai történetéhez. *Új Erdélyi Múzeum*, 1. évf. 1–2. füzet. Budapest, 1990. 109–122.

- Benkő L. 1996 Benkő Loránd: Adalékok a bihari székelység történetéhez. In: *Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára*. (Szerk. Kovács András, Sipos Gábor, Tonk Sándor) Kolozsvár, 1996. 65–77.
- Benkő L. 1999 Benkő Loránd: A székely nemzetségevek történetéhez. In: *Emlékkönyv Imreh István születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Szerkesztette: Kiss András – Kovács Kiss Gyöngy – Pozsony Ferenc. Kolozsvár, 1999. 53–67.
- Bischoff 1980 Bernhard Bischoff: Die südstdeutsche Schreibschule und Bibliotheken in der Karolingerzeit II. Wiesbaden, 1980.
- Csőszt előadás Csőszt előadás: *A Kárpát-medencéből származó, 8–10. századi archaikus mitokondriális adatbázisok* c. előadás: <http://www.arpad.btk.mta.hu/14-sample-data-articles/159-archeogenetikai-kerekasztal-beszelgetes-a-magyar-ostorteneti-temacsoport-szervezeseben.html>
- Diesner 1976 Hans-Joachim Diesner: *Die Völkerwanderung*. Leipzig, 1976.
- Engel 1997 Engel Pál: A kettős honfoglalás. *Ómagyar Kultúra*, X. évfolyam. 1997. 54–63.
- Fóthi 1998 Fóthi Erzsébet: A Veszprém megyei honfoglalók embertani vizsgálata. In Fodor Zsuzsa (szerk.): *Veszprém és környéke a honfoglalás korában*. Veszprém, 1998. 68–90.
- Éry 1982 Éry Kinga: *Újabb összehasonlító statisztikai vizsgálatok a Kárpát-medence 6–12. századi népességeinek embertanához*. A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 16. (1982) 35–85.
- Éry 1994 Éry Kinga: A Kárpát-medence embertani képe a honfoglalás korában. In Kovács László (szerk.): *Honfoglalás és régészet. A honfoglalásról sok szemmel*. Budapest, 1994. 217–224.
- Éry 1995 Éry Kinga: A honfoglalás és az Árpád-kor népességének embertani vázlata. In Kovácsics J. (szerk.): *Magyarország történeti demográfiája. 1*. Budapest, 1995. 127–130.
- Fóthi 2014 Fóthi Erzsébet: A Kárpát-medence 6–11. századi történetének embertani vonatkozásai. In: *Magyar őstörténet. Tudomány és hagyományörzés*. Szerk.: Sudár Balázs – Szentpéteri József. Budapest, 2014. 151–168.
- Grimm 1883 Wilhelm Grimm: *Kleinere Schriften III*. Berlin, 1883.
- Gulyás 2009 Gulyás Ábel: Tamás Nótári: Show Trials and Lawsuits in Early-Medieval Bavaria. *Rechtsgeschichtliche Vorträge* 53. Budapest 2008. 101 pp. *Debreceni Jogi Műhely*, VI. évf. 4. sz. [web:] http://www.debrecenijogimuhely.hu/archivum/4_2009/tamas_notari_show_trials_and_lawsuits_in_early_medieval_bavaria/
- Gunda 1988 Gunda Béla: A moldvai magyarok eredete. *Magyar Nyelv*, 84. évf. 1. sz. 12–24.
- Gunda 1994 Gunda Béla: A moldvai magyarok eredete. *Néprajzi Látóhatár*, 3. évf. 1–2. sz. 39–52.
- Herman–Imre 1987 Herman József – Imre Samu: Nyelvi változás – nyelvi tervezés Magyarországon. *Magyar Tudomány*, 1987. 7–8. sz. 513–531.
- Hoppál 2014 Hoppál Mihály: A magyar ősvalláskutatás (új) útjai. In: *Magyar őstörténet. Tudomány és hagyományörzés*. Szerk.: Sudár Balázs – Szentpéteri József. Bp., 2014. 231–238.
- Hosszú 2011 Hosszú Gábor: *Heritage of Scribes: The Relation of Rovas Scripts to Eurasian Writing Systems*. Budapest, 2011.
- Hóman 1921 Hóman Bálint: A székelyek eredete. *Magyar Nyelv*, 17. évf. 4–6. sz. 90–107.
- Hölbling 2010 Hölbling Tamás: *A honfoglalás forráskritikája 11. A hazai kútfők*. Ad Librum, Budapest, 2010. 120–145.
- Király 1987 Király Péter: A VIII–IX. századi Ungarus, Hungaer, Hunger, Hungarius, Onger, Wanger személynevek. *Magyar Nyelv*, 83. évf. 2. sz. 162–180., 3. sz. 314–331.
- Király 2006 Király Péter: *A honalapítás vitás eseményei. A kalandozások és a honfoglalás éve*. Nyíregyháza, 2006.
- Kordé 2016 Kordé Zoltán: A székelység eredete és őstörténete. In: *Székelyföld története I. Székelyudvarhely*, 2016. 91–122.
- Kristó 2004 Kristó Gyula: *Hóman Bálint, az őstörténet és az Árpád-kor kutatója*. Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica. Tomus CXIX. Szeged, 2004. 39–46.
- László 1970a László Gyula: Kérdések és feltevések a magyar honfoglalásról. *Valóság*, 13. évf. 1. sz. 48–64.
- László 1970b László Gyula: A kettős honfoglalásról. *Archaeologiai Értesítő* 97. Budapest, 1970. 161–190.
- M. Lezsák 2014a M. Lezsák Gabriella: László Gyula életműve egy évforduló apropóján. *Életünk*, 52. évf. 11. sz. 69.
- M. Lezsák 2014b M. Lezsák Gabriella: Az avarok és a magyar őstörténet. In: *Körösi Csoma Sándor – Mi a magyar?* Szerk.: Gazda József et al. Sepsiszentgyörgy, 2014. 157–167.

- Makkay 2008 Makkay János: SICULICA HUNGARICA. Nagy Gézátlól László Gyuláig. In: *Acta Siculica Sepsiszentgyörgy*, 2008. 209–240.
- Mende–Csősöz 2014 Mende Balázs Gusztáv – Csősöz Aranka: Adatok a Kárpát-medence 8–10. századi népességén végzett archeogenetikai vizsgálatok eredményeiről. In: *Magyar őstörténet. Tudomány és hagyományörzés*. Szerk.: Sudár Balázs – Szentpéteri József. Bp., 2014. 167–168.
- Mollay 1982 Mollay K: *Német–magyar nyelvi érintkezések a XVI. század végéig*. Budapest, 1982.
- Nagy 1895 Nagy Géza: *Magyarország története a népvándorlás korában. A magyar nemzet története*. Szerk.: Szilágyi Sándor. Bp., 1895. CCCLII.
- Nótári 2000 Nótári Tamás: *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*. *Aetas*, 15. évf. 3. sz. 93–111.
- Nótári 2001 Nótári Tamás: Megjegyzések a *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* avar vonatkozású fejezeteihez. *Tanulmányok a középkorról. A II. Medieviztikai PhD-konferencia előadásai*. Szerk. Weisz B. – Balogh L. – Szarka J. Szeged, 2001. 67–84
- Nótári 2005 Tamás Nótári: On the Avar-related chapters of the *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*. *Chronica* 5. 2005. 26–39.
- Nótári 2008 Tamás Nótári: Show Trials and Lawsuits in Early-Medieval Bavaria. *Rechtsgeschichtliche Vorträge* 53. Budapest 2008.
- Olajos 2001 Olajos Teréz: *A IX. századi avar történelem görög nyelvű forrásai*. Szeged, 2001.
- Olajos 2004 Olajos Teréz: Az avar továbbélés kérdéséről. In Erdei György – Nagy Balázs (szerk.): *Változatok a történelemre. Tanulmányok Székely György tiszteletére*. Budapest, 2004. 111–118.
- Róna-Tas 2002 Róna-Tas András: A nagyszentmiklósi kincs feliratairól. In: *Az avarok aránya. A nagyszentmiklósi kincs*. Budapest, 2002. 125–126.
- Sándor 1991 Sándor Klára: *A Bolognai Rovás emléke*. Szeged, 1991.
- Sándor 1992 Sándor Klára: A székely rovásírás átvételének lehetséges útjai. In: *Rovásírás a Kárpát-medencében* (szerk. Sándor Klára) Szeged, 1992. 79–91.
- Sándor 2014a Sándor Klára: *A székely írás nyomában*. Budapest, 2014.
- Sándor 2014b Sándor Klára: A székely írás eredetéről dióhéjban. *Magyar Tudomány*, 175. évf. 5. sz. 572–575.
- Sebestyén 1897 Sebestyén Gyula: *A székelyek neve és eredete*. Néprajzi Füzetek IV. (Különnyomat az Ethnographiából) Budapest, 1897.
- Sebestyén 1899 Sebestyén Gyula: *Az avar–székely kapcsolat emlékei*. Néprajzi Füzetek VIII. (Különnyomat az Ethnographiából) Budapest, 1899.
- Sebestyén 1900 Sebestyén Gyula: Az avar–székely kapcsolat pere. *Erdélyi Múzeum*, XVI. köt. Kolozsvár, 1900. 515., 574.
- Sebestyén 1902 Sebestyén Gyula: *A regösök*. Magyar Népköltési Gyűjtemény, Új folyam V. köt. Budapest, 1902.
- Sebestyén 1904 Sebestyén Gyula: *A magyar honfoglalás mondái*. I. köt. 1. fejelet. Budapest, 1904.
- Sebestyén 1909 Sebestyén Gyula: *Rovás és rovásírás*. Budapest, 1909.
- Sebestyén 1915 Sebestyén Gyula: *A magyar rovásírás hiteles emlékei*. Budapest, 1915.
- Szabados 2011 Szabados György: Hóman Bálint, a korai magyar állam és ethnogenezis kutatója. In Ujváry Gábor (szerk.): *Történeti áttekintés. Hóman Bálint, a történész és a politikus*. Budapest, 2011. 19–39.
- Szabados 2012 Szabados György: Avar pusztalakók és birodalmi nagymorvák. A 9. századi Kárpát-medence politikai és ethnikai viszonyairól. In Kiss P. Attila – Piti Ferenc – Szabados György (szerk.): *Középkortörténeti tanulmányok 7. A VII. Medieviztikai PhD-konferencia előadásai*. Szeged, 2012. 219–235.
- Szathmáry 1996 Szathmáry László: Honfoglalás kori népességünk struktúrája. In Pálfi György – Farkas L. Gyula – Molnár Erika (szerk.): *Honfoglaló magyarság – Árpád-kori magyarság. Antropológia – régészet – történelem*. Szeged, 1996. 87–96.
- Szádeczky-Kardoss 1991 Szádeczky-Kardoss Samu: W. Pohl, Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567–822. n. Chr. München, 1988. (recenzió). *Archaeologiai Értesítő* 118. Budapest, 1991. 142–143.
- Szádeczky-Kardoss 1993 Szádeczky-Kardoss Samu: Még egyszer Regino és a korabeli magyarság. In Lőrinczy Gábor (szerk.): *Az Alföld a 9. században*. Szeged, 1993. 227–236.
- Szentpéteri 2006 Szentpéteri József: Amiről a térképek mesélnek. Adalékok az avarokorszag keltezési problémaköréhez. In: *Arrabona* 44/1. Győr, 2006. 455–496.
- Szentpéteri 2014 Szentpéteri József: Kritikai megjegyzések az avar–magyar asszimiláció kérdéséhez. In: *Magyar őstörténet. Tudomány és hagyományörzés*. Szerk.: Sudár Balázs – Szentpéteri József. Budapest, 2014. 43–53.

- Szőke 1996 Szőke Béla Miklós: Plaga Orientalis. (A Kárpát-medence a honfoglalás előtti évszázadban). In: Veszprémy László (szerk.): *Honfoglaló őseink*. Budapest, 1996.
- Szőke 2001 Szőke Béla Miklós: Mosaburg–Zalavár. In: *Zala megye ezer éve*. Szerk.: Vándor László. Zalaegerszeg, 2001. 25–30.
- Szőke 2014a Szőke Béla Miklós: *A Karoling-kor a Kárpát-medencében*. Budapest, 2014.
- Szőke 2014b Szőke Béla Miklós: A Kárpát-medence a Karoling-korban és a magyar honfoglalás. In: *Magyar őstörténet. Tudomány és hagyományörzés*. Szerk.: Sudár Balázs – Szentpéteri József. Budapest, 2014. 31–42.
- Thury 1886 Thury József: *A székelyek eredete III*. 1886. 216.
- Tomka 1997 Tomka Péter: Magánbeszéd az avarokról. *Életünk* 35. évf. 1. sz. 74–75.
- Tóth 1969 Tóth Tibor: *Az ősmagyarok genezisének szarmatakori etajjáról*. MTA Közleményei II. 19. Budapest, 1969. 85–95.
- Tubay 2015 Tubay Tiziano: *A székely írás kutatásának története*. Budapest, 2015.
- Vargyas 1991 Vargyas Lajos: Folklor és őstörténet. Módszertani megfontolások. In: *A Duna menti népek hagyományos műveltsége. Tanulmányok Andrásfalvy Bertalan tiszteletére*. Szerkesztette: Halász Péter. Budapest, 1991. 27–32.
- Váczy 1974 Váczy Péter: A frank háború és az avar nép. *Századok*, 108. évf. 5–6. sz. 1041–1061.
- Vásáry 1974 Vásáry István: *A magyar rovásírás. A kutatás története és helyzete. Keletkutatás*. Budapest, 1974. 159–171.
- Vékony 1987 Vékony Gábor: *Késő népvándorlás korabeli rovásfeliratok a Kárpát-medencében*. Szombathely, 1987.
- Vékony 1992 Vékony Gábor: A Bolognai Rováslelék. *Magyar Könyvszemle*, 108. évf. 3. sz. 288–289.
- Vékony 1997 Vékony Gábor: A Kárpát-medence népi–politikai viszonyai a IX. században. *Életünk*, 35. évf. 11–12. sz. 1317–1340.
- Vékony 1999 Vékony Gábor: A székely írás legkorábbi emléke Bodrog–Alsóbűn. *Nyelvünk és Kultúránk*, 107/3. 36–47.
- Waxenberger 2003 Gaby Waxenberger: The Intriguing Inscription of the Gandersheim Runic Casket Revisited. In: *Bookmarks from the Past. Studies in Early English Language and Literature in Honour of Helmut Gneuss*. Szerk.: Lucia Kornexl és Ursula Lenker. Münchener Universitätschriften Band. 30. Frankfurt am Main, 2003. 143–176.
- Zelliger 2010 Zelliger Erzsébet: Az Óperenciás tengeren innen és túl. Magyar vonatkozású helynevek nyomában. *Magyar Nyelv*, 106. évf. 3. sz. 283–295.
- Zsupos 2015 Zsupos Zoltán: *A székely írásról*. Budapest, 2015. Elektronikusan elérhető: <http://www.mek.oszk.hu/14500/14521/index.phtml>
- Zsupos 2016 Zsupos Zoltán: *Honnan ered a székely írás?* Budapest, 2016.

JEGYZETEK

- * A tanulmány a 2016-ban azonos címmel megjelent írás javított és bővített változata. Zsupos 2016.
- 1 Kordé 2016, 91–122.; Benkő E. 2016a, 122–127.
- 2 Az ide vonatkozó bizonyítékokat lásd Benkő E. 2016a, továbbá a legszélesebb körű nyelvészeti ismeretek birtokában Benkő L. 1990, 109–122.
- 3 A székely írással kapcsolatos korábbi munkámban még csak hipotézist fogalmazhattam meg erről. Zsupos 2015, 64–66. A téma elmélyültebb elemzésének eredményeként született meg ez a munka.
- 4 Ezzel kapcsolatban alapos értékelést ad nyelvészeti adatokra alapozva Benkő L. 1996.
- 5 [Az idézetben hivatkozott források az eredeti tanulmányban megjelentek szerint.] László 1970a, 48–64.; László 1970b, 161–190.
- 6 Szőke 1996, 43.; Tomka 1997, 74–75.; Szentpéteri 2006, 455–496.
- 7 Váczy 1974, 1041–1061.; Szádeczky-Kardoss 1993, 227–236.; Szádeczky-Kardoss 1991, 142–143.; Olajos 2001; Olajos 2004, 111–118.; Szabados 2012, 219–235.; M. Lezsák 2014a, 157–167.
- 8 Tóth 1982, 35–85.; Éry 1994, 217–224.; Éry 1995, 127–130.; Szathmáry 1996, 87–96.; Fóthi 1998, 68–90.; Fóthi 2014, 155.
- 9 Csósz előadás; Mende–Csósz 2014, 167–168.
- 10 Engel 1997, 54–63.; Thury 1886, 216.; Nagy 1895, CCCLII.; Hóman 1921, 107., Kristó 2004, 39–46.; Szabados 2011, 19–39.
- 11 Benkő E. 2012, 69.
- 12 Hölbling 2010, 120–145.
- 13 M. Lezsák 2014b, 69. Itt jegyezzük meg,

- hogy László Gyula elméletével, annak előzményeivel kapcsolatosan alapos áttekintést ad: Makkay 2008, 209–240.
- 14 Benkő E. 2016a, 126.
- 15 Benkő L. 1990, 114–115. Nem kerülheti el a figyelmünket Benkő Loránd megállapítása, mely szerint Székelyvásárhely (Marosvásárhely) környékén, főként a Nyárad alsó folyásának vidékén a székelyek a magyar nyelvű mezőszégi változatát beszélő lakosságra telepedtek rá, tehát olyan magyar lakosságra, amely már a betelepedésük előtt ott lakott. Benkő L. 1990, 118–119. Mivel a mezőszégi magyarság nyelvújítása a csángók nyelvújításával mutat hasonlóságot, ezért feltételezhető, hogy a székelyek előtt a csángó magyarok egy része már ott lakott. Ide vonatkozóan lásd: Gunda 1988; Benkő L. 1989; Gunda 1994.
- 16 Benkő L. 1990, 115.
- 17 Benkő L. 1990, 117.
- 18 A továbbiakban törzsét említünk – noha tudjuk, hogy általában az egész székelységet egy törzsnek tekintik, aminek jelen témánk szempontjából most nincs jelentősége.
- 19 Hogy ez mennyire így van, a sopron-mosoni területtel kapcsolatban már Benkő Loránd rámutatott a székely nemzetségekkel, azon belül is az Örlec nembe tartozó Ecken ágnevvel kapcsolatos tanulmányában: „Az egykori nyugati székelység egyik nagy határvédő csoportjának ezen a sopron-mosoni területen való tartózkodására utal ugyanis még igen-igen sok névi adat, melyeknek felsorakoztatására e helyütt nincs mód. Azt azonban tárgyunkkal való közvetlen összefüggése miatt mégis legáltalább meg kell említeni, hogy e névi nyomok között bőven ott vannak más székely nemzetségeknek az előzményeire mutatók is. E sopron-mosoni területen az Árpád-korban kimutatható a Kürt és a Dudar nemzetségnév (a Kürt mint székely ágnev maga is az Örlec nembe tartozik, akár az Ecken!), továbbá a Meggyes (eredetileg Megyes!), az Udvor, a Szomorú (eredetileg Szomor!), a Koromsza, a Halom, a Karácson, valamint a Szovát és a Bud (mindkettő szintén Örlec nem!) és persze maga az Örlec is részben hely-, részben személynévben.” „... e sopron-mosoni vidékre, ahol az egykori székelységnek annyi névi maradványa található, székely nyelvjárási típusokra, illetőleg ezek maradványaira utaló nyom alig-alig van. Ez nagyon szembeeső ellentét a régi nyugati székelységnek a jelenlétére mutató azon területekkel szemben, amelyek e vidéktől egyrészt északra, Pozsony megyére, illetőleg a Kis-Kárpátokra, másrészt innen dél felé, az őrségi-örvidéki területre esnek, ahol a székely nyelvjárási nyomok ma is eléggé elevenek.
- Ez a körülmény esetleg arra vallhat, hogy az egykori Sopron-Moson megyei székelység határvédelmi feladatait elvégezve hamarabb vagy még inkább nagyobb tömegekben költözött keletre, mint a szomszédos területekről, s csak a nyelvjárási jelenségeknél ősbibb, időtállóbb névi nyomait hagyta a most tárgyalt vidéken, újabb, élő nyelvi maradványait pedig már elfedte az idő, illetőleg elmosták e terület eleven népi mozgásai és velük járó nyelvjárási változásai.”* Benkő L. 1999, 67.
- 20 Szőke 2014b, 31–32.
- 21 A kódex egyéb megnevezései: Salzburg-Wiener Handschrift; Salzburg-Wiener Alcuin-Handschrift, őrzési helye Bécsben az Österreichische Nationalbibliothek. Leírása: http://manuscripta.at/ml/hs_detail.php?ID=6817, képe az alábbi adatbázisban tekinthető meg: <http://data.onb.ac.at/rec/AL00176619> Itt mondok köszönetet Mag. Ulrike Polnitzkynek, az Österreichische Nationalbibliothek, Bildarchiv und Grafiksammlung munkatársának a kódexben található ábécéről készült felvétellel kapcsolatos segítségéért és munkatársamnak, Szakács Annamáriának.
- 22 A salzburgi püspökséget Nagy Károly kérésére a pápa 798-ban érseki rangra emelte, így Arno lett Salzburg első érseke. A frank király rá bízta az Avar Birodalomtól meghódított egykori Pannónia lakosainak keresztény hitre térítését, az új érsekség ezért térítő püspököt küldhetett oda.
- 23 Az ábécé az alábbi helyen tekinthető meg: <http://www.e-codices.unifr.ch/en/csg/0878/321>
- 24 Az ábécé az alábbi helyen tekinthető meg: <http://www.e-codices.unifr.ch/de/csg/0270/52>
- 25 A múzeum honlapján látható egy színes felvétel és rövid leírása: Kästchen aus Knochen, sog. Runenkästchen, spätes 8. Jh., Walknochen geschnitzt, Bronze gegossen, punziert und graviert, H 12,6 cm, B 12,6 cm, T 6,8 cm, Inv. MA 58 <http://www.3landesmuseen.de/Mittelalter.902.0.html>
19. századi ismertetése a róla készült metsetekkel: The Journal of the Kilkeny and South-East of Ireland Archaeological Society, NewSeries, Vol. 4, No. 2 (1863), pp. 267–276., az interneten is elérhető: <http://www.arildhauge.com/PDF/Brunswick%20Runic%20Casket.pdf>
- Jó minőségű fényképek jelentek meg róla az alábbi kiadványban is: Diesner 1976, 124–125. 65–66. felvétel. A felirat átfogó elemzése az azokról készített közeli felvételekkel: Waxenberger 2003, 143–176.
- 26 Waxenberger 2003, 172.
- 27 Szőke 2014b, 32–33.

- 28 Az általános ismereteket Szőke Béla Miklós felhasznált munkái mellett a vele készített interjúk alapján összegezzük. „Feltehetően nyugatra menekülnek” – Szőke Béla Miklós régész a magyarok bejövételéről. Barotányi Zoltán interjúja, Magyar Narancs, 2014/41. (2014.10.09.) [web:] <http://magyarnarancs.hu/tudomany/feltehetoen-nyugatra-menekulnek-92063>
- 29 A forrásokból kiderül, hogy elődjéhez, Liupram salzburgi érsekhez (836–859) hasonlóan Adalwin (859–873) többször személyesen látogatott el ide.
- 30 A terület lakosságának sokszínűsége az alábbi sorokból is kiderül: „A mosaburgi grófság területére fél Európából érkeztek Priwina hívó szavára a telepesek: az utóbbi két évtizedben itt feltárt temetők régészeti és embertani adatai alapján dunai bolgár, déli (dalmáciai óhorvát) és nyugati (morva) szláv, germán (bajor, alemann) és északi szláv eredetű (wilz) elemek keveredtek a helyi, nyugati (duleb) szlávokkal már amúgy is kevert késő avar népességgel.” Szőke 2001, 25.
- 31 A szöveg legújabb fordítása az ide vonatkozó magyarázatokkal együtt: Nótári 2000, 93–111. Nótári egy másik munkájában külön fejezetet szentel Metód, a szlávok apostola elleni koncepciós pernek, a 870-ben írt Conversionsnak (Nótári 2008), melynek recenziójában Gulyás Ábel így értékeli egyik megállapítását: „A *Conversio* mint forrás alapján Nótári – a pertől függetlenül, ám a Kárpát-medence története szempontjából hangsúlyosan – megállapítja, hogy noha a 822-es birodalmi gyűléseken jelent meg utoljára avar küldöttek, de a 870-es *Conversio*, amelynek e passzusát a szakirodalom mostohán kezeli, világosan szól az akkoriban Pannóniában élő avar maradványnépességről. Ez alapján nem lehet kétségbe vonni az avar népesség jelenlétét a IX. századi Kárpát-medencében, amit mind Regino, mind pedig Constantinus Porphyrogenitus említ.” Gulyás 2009. A jegyzetben hivatkozott tanulmányok: Nótári 2000, 93–111.; Nótári 2001, 67–84.; Nótári 2005, 26–39.
- 32 Szőke 2014b, 35.; Konstantin és Metód tevékenységéről részletes elemzés: Szőke 2014a, 87–93.
- 33 A székelyek helyzete még nehezebb volt, mivel ebben az időszakban a Kárpát-medence középső, északi és nyugati területein egyre nagyobb létszámban jelent meg az a magyarság, amelyből korábban kiszakadtak, és amelynek harcossai különböző szövetségekkel harcoltak együtt – nem mindig a székelyek többségének akkori lakhelyét, Pannóniát is birtokló birodalommal.
- 34 Noha többes számot használtak az alábbiakban a székely írás megteremtőivel kapcsolatban, lehetséges, talán valószínűbb, hogy egyetlen személyről van szó.
- 35 Azokra az egymással szoros kapcsolatban álló ábécékre vonatkozik a rúnairás kifejezés, amelyeket korábban a germán nyelvek írására használtak, Skandinávia és a Brit-szigetek keresztény hitre térítése előtt, illetve egy rövid ideig a térítés után is. A skandináv változatok *futhark* (vagy *fupark*, az ábécék hat első betűjéből: F, U, Þ, A, R, K), az angolszász változat pedig *futhorc* néven is ismert.
- 36 Ez az írás és Kárpát-medencei kapcsolatai nem kerültek el Róna-Tas András figyelmét, aki a nagyszentmiklósi kincs felirataival kapcsolatban írt róla: „A germán népek használták egy rovástípusú írást, a rúnairást, amelyet egy az első betűket ilyen sorrendben tartalmazó ábécé után *Futhark*nak is neveznek. A »régie« *Futharkot* a Kr. u. 3. századtól ismerjük, és a 8. század második felében eltűnnek az emlékei. Ennek az írásnak van egy angolszász vagy »kelta« ága, amely a 4–5. században keletkezett. Ez jelentős belső fejlődésen ment át, és a 8. században az eredeti 24 betű 31-re egészült ki, amelyhez a 10. században még két új járult. A 9. században megindult a *Futhark* másodvirágzása a skandináv népek között. A dán és svéd változatok előbb csökkentik a betűk számát, a 9–10. században 24-ről 16-ra, majd a betűk száma ismét emelkedni kezd. A *Futhark* különböző változatai általában balról jobbra haladnak, mint a latin írás, a 8. századtól vannak jobbról bal felé haladó feliratok is. Ezekben a betűk is megfordulnak, tehát az eredeti írás biztosan balról jobbra haladt. Ilyen írással írt emlékek ismertek a Kárpát-medencéből is. [Kiemelés tőlem: Zs. Z.] A kutatók véleménye szerint ezek a longobárdokhoz köthetők. (Bóna 1956, Krause-Jankuhn 1966), és a 6. század közepénél későbbi nincs közöttük. Ha a két írás betűkészletét hasonlítjuk össze, akkor azt látjuk, hogy elvileg kilenc összehasonlítható betű van a két írás között, de négy csak akkor hasonlítható, ha valamelyik írás betűinek tükörformáját vesszük figyelembe. Kronológiai, írásrendszeri és betűalaktani okok miatt tehát kicsi a valószínűsége annak, hogy a nagyszentmiklós–szarvasi írás és a germán rúnairás, a *Futhark* bármilyen módon összefüggjön.” Róna-Tas 2002, 125–126.
- 37 A hangértéket a székely ábécé szerint adjuk meg, mivel a betűket nem eredeti hangértékük alapján vették át.
- 38 Az ábécé az alábbi helyen tekinthető meg: <http://www.digipal.eu/digipal/page/466/>
- 39 Vásáry 1974, 168.
- 40 Sándor 2014a, 137–146.
- 41 Sándor 2014b, 574.
- 42 Tubay Tizianió 2015.

- 43 Sándor 2014a, 123–131.
- 44 Sebestyén Gyula idézete szerint: „*Tale alphabetum reperitur in Cronica Gothorum Olahi Magni. (Magyarul: Ilyen betűk vannak Olahus Magnus Göth Krónikájában.)*” Sebestyén Gyula 1915, 72. Az ábécé a könyv 57. oldalán látható.
- 45 Idézi Sebestyén Gyula 1915, 12.; Sebestyén hivatkozásai: [Pray György] „*Dissertationes historico-criticae in annales veteres Hunnorum, Avarum et Hungarorum. Bécs, 1774. 61. l. t. jegyz. – Joannis Magni Gothorum Sveonvmque historia. Róma, 1554. 2-rét, 25. l. Alphabetum Gorthicvm. – Elias Schedius: De Diis Germanis, sive veteri Germanorum, Gallorum, Britannorum, Vandalorum religione syngrammata quatuor cvm figuris aeneis. Halle, 1728. 445. . (J. Magnus gót runáit közli.)*” Sebestyén Gyula 1915, 12. l. jegyz.
- 46 A táblázatot közölte Sebestyén Gyula 1915, 114. A runákra vonatkozóan az alábbiakat írja: „... már Pray előtt is volt e hasonlóságnak egy megfigyelője: az a névtelen, a ki a marosvásárhelyi kézirat fõntebb ... bemutatott kilencz székely ÁBCzéje mellett a gót runák hibás jegyeinek rovatot nyitott”. Sebestyén Gyula 1915, 143.
- 47 [Sebestyén Gyula hivatkozásai korábbi munkáira] Sebestyén 1897; Sebestyén 1899; Sebestyén 1900, 515., 574.; Sebestyén 1904. l. fej.
- 48 Sebestyén Gyula 1909, 270–271.
- 49 Sebestyén Gyula 1909, 272–273.
- 50 Megfelelő hivatkozásokkal írja Sándor 2014a, 124–125.
- 51 Vásáry 1974, 168–169.
- 52 Vásáry 1974, 169.
- 53 Vékony 1987, 8–9.
- 54 Mollay 1982.
- 55 Grimm 1883, 108–109.
- 56 Bischoff 1980, 197–198.
- 57 Bischoff 1980, 81.
- 58 Bischoff 1980, 115–119.
- 59 Bischoff 1980, 269.
- 60 Sándor 1991; Vékony 1992, 289.
- 61 Vékony 1997, 1333–1334.
- 62 Vásáry 1974, 168.
- 63 Vékony 1987, 49., 61.
- 64 Vékony 1997, 1332.
- 65 Vékony 1999, 44.
- 66 Hosszú 2011, 21.
- 67 Sándor 1992, 79.
- 68 Sándor 1992, 87–88.
- 69 Sándor 1992, 91.
- 70 Sándor 2014a, 130.
- 71 Benkő Elek már korábban kijelentette, hogy mai tudásunk szerint a székely írás nem Erdélyben jött létre. Benkő E. 2014, 312.
- 72 Az avarokkal kapcsolatos felfogás folyamatosan finomodik, amire nagy szükség van, hiszen a magyarokhoz hasonlóan nem voltak homogén etnikai összetételűek és az Avar Kaganátusban rajtuk kívül is meglehetősen sok néptörzdek élt. Tanulmányok Bálint Csanád sorai: „*Valójában a magyar kutatás számára az avarok – mondjuk így – nem jelentenek, nem jelenthetnek többet, mint a többi, a Kárpát-medencében élt kora középkori nép; ami pedig a jelentőségüket a magyarság számára mind a saját történetét, mind pedig történetírását illetően mégiscsak megemeli, az már tisztán tudományos szempontokból fakad.*” Bálint 1994, 794. Az ide kapcsolódó lábjegyzetben olvasható: „*Közvetlenül a honfoglalás előtt itt élt, a steppei kultúrájú honfoglaló magyarokkal sokban – társadalmi szerkezet, anyagi kultúra, hadrend, hitvilág stb. – rokon vonásokat mutató steppei eredetű nép, melynek volt olyan összetevője is, mely a magyar etnogenezisben közvetlenül részt vett. A kutatás nagy feladata annak feltárása, hogy a honfoglalók által itt talált lakosságban milyen arányban és milyen kultúrát képviselve voltak jelen az avarok leszármazottai. Többször felmerült már, s e sorok szerzője is hajlik e lehetőség felé, hogy a székely eredet kérdésében az avaroknak kell illetve lehet a döntő szerepet tulajdonítani. Ennyiben tehát mégis elsődlegesen magyar feladat (lenne) az avarság kutatása.*” Bálint 1994, 809. Bálint Csanád a kettős honfoglalás gondolatát elutasítja. Valójában azonban véleményem szerint a kettős honfoglalás esetében csupán a kifejezéssel van a gond, mert nem kettős, hanem több, úgy tűnik három jelentősebb hullámban (a mai csángók elődjeinek, a mai székelyek elődjeinek, végül Árpád magyarjainak) a Kárpát-medencébe történt bejövételéről van szó. Fontosak ide vonatkozóan Király Péter (1987; 2006) és Zellinger Erzsébet (2010) munkái, amelyeket a kutatók nem jelentőségüknek megfelelően vesznek figyelembe.
- 73 Hoppál 2014.
- 74 Vargyas 1991.
- 75 Amikor a továbbiakban székely törzsek kerülnek említésre, akkor azokról az eltérő múlttal és kulturális örökséggel rendelkező egykori törzsekről van szó, amelyekből létrejött a székely népcsoport. Ehhez hasonlóan, az avar korra használt székely kifejezés is a mai székelység őseként élt valamelyik törzs tagjára vonatkozik.
- 76 Ennek lehetőségére Benkő Lóránd 1966. november 15-én tartott akadémiai székfoglaló előadásában felhívta a figyelmet. Benkő L. 1967, 48. A középkori Magyar Királyságban élő székelyekre vonatkozó legújabb, rendkívül alapos és reális áttekintést adó tanulmányban, a székelyek korai szállásterületeinek meghatározásához csak a nyelvészeti és történeti kutatás eredményei kerültek felhasználásra, a néprajztudomány és a

Magyar Néprajzi Atlasz által kínált ide vonatkozó adatok nem. Benkő E. 2016b, 132–142.

- 77 „Jelenlegi ismereteink így összegezhetőek e vonatkozásban: az eddigi megfigyelések hiányosságai, illetve az asszimilációt eleve kizáró szemlélet mellett is feltételezhető, de a rendelkezésre álló bizonyítási eljárásainkkal egyértelműen még nem igazolható az avar-magyar asszimiláció, a Kárpát-medencében talált lakosság és a betelepülő honfoglaló magyar népesség egymásba olvadása. Az elgondolkoztatón kis számú közös lelőhely önként adja a megoldás lehetőségét: amennyiben az avarság bizonyos hányada megélte a magyarok bejövését, akkor az feltételezhető, hogy a megváltozott hatalmi viszonyok nem tették szükségessé, hogy az új vezető réteg mindenhol a saját köreiből származó vezetőket ültessen a települések élére, akik aztán együtt temetkeztek volna a helyben talált lakossággal.” Szentpéteri 2014, 47.
- 78 Bálint 1994, 804.
- 79 Bálint 1994, 811.
- 80 Herman–Imre 1987, 527.
- 81 Bizonyosságot nyert az, amit Vékony Gábor munkájához írt méltató soraiban László Gyula első helyen emelt ki. Vékony 1987. László Gyula gondolatai a kötet címlapjának belső oldalán olvashatók.

A magyar egészségügy a nagy háború után

Az első világháborút lezáró fegyverletételi egyezmény pillanatában a királyi Magyarország közigazgatási rendszere az összeomlás szintjére került: a még hivatalosan nem létező, de már működő utódállamok hadseregei fokozatosan foglalták el a történelmi Magyarország részeit. A csehszlovák hadsereg a Felvidéket és Kárpátalját, a román hadsereg december elejétől Erdélyt, míg a szerb királyság csapatai Bácskát, Bánátot, Vajdaság területeit szállták meg, katonai közigazgatást vezettek be. Szerb hadsereg szállta meg Pécs városát, Szeged és környéke francia ellenőrzés alá került. A megszállt területeken gyakorlatilag megszűnt a magyar közigazgatás, Erdélyben a román királyság, a Délvidéken a szerb királyság közigazgatási törvényeit érvényesítették. A Felvidéken a Csehszlovák Nemzeti Tanács közigazgatási rendeleteit és rendszerét vezették be. A magyar közigazgatás alkalmazottait az új államhatalomra vonatkozó eskü letételére kötelezték és megkivánták tőlük a nyelvismeretet.

Magyarországnak a békeszerződés értelmében – a területi elcsatolások mellett – anyagi jóvátételt kellett fizetni. Az utóbbi nagysága a világháborút megnyerő szövetségeseknek a háborúra fordított kiadásai összege volt, amelyet a vesztes országok között arányosan felosztottak. Ezt Magyarország vonatkozásában 1923-ban állapították meg, ami 20 év alatt fizetendő 200 millió arany márkát jelentett. Ahhoz, hogy ezt teljesíteni lehessen, előbb stabilizálni kellett az inflálódó magyar valutát. Ez valamikor az 1940-es évek végén fejeződött volna be.

Hatalmas volt az embervesztés. A véglegesnek és hitelesnek tekinthető 1927. évi statisztikai jelentés szerint 661 ezer magyar katona esett el, a tartósan sebesültek létszáma 743 ezer katona volt, fogságba esett 734 katona, ez összesen 2 millió 138 ezer fő volt, a hadsereg 1914–1918 közötti létszámának 56%-át tette ki. A távlatokban a minősített hadirokkantak ellátásáról, az özvegyek és hadiárvaik támogatásáról gondoskodni kellett: folyamatosan kiépült az infrastruktúra (rokkantkórházak, gondozóintézetek, árvaházak stb.). A hadigondozottak megsegítésére folyamatos gyűjtéseket szerveztek. A trianoni békeszerződés után újjá kellett szervezni az egész hadigondozó rendszert. 1918 őszén a magyar kormány arról nyilatkozott, hogy a magyar állam területén működő közös hadsereg katonakórházaiban fekvő nem magyar katonák ápolási költségeit nem képes vállalni.

A világháborút követő két esztendőben a szomszédos államok hadseregei zavartalanul birtokba vettek minden magyar tulajdont, amelyekért kártérítést nem fizettek, ezeket később sem lehetett „beszámolni” a jóvátételi összegekbe. A megszállt volt magyar területeken – mint már említettük – a közegészségügy teljes infrastruktúrája az utódállamok ellenőrzése alá került. Az ott dolgozó magyar szakszemélyzet egy részét (orvosokat, betegápolókat, adminisztratív erőket) egyszerűen – mint a pozsonyi orvosi kar tanárait – kiutasították. Ebben a román királyság járt az élen. A magyar egészségügyi szakszemélyzet zöme Magyarországra menekült.

(Az egészségügy előtt álló feladatok) Az 1918 őszétől bekövetkezett menekültáradat elhelyezési, élelmezési, iskoláztatási problémákat hárított a magyar kormányra. A betegellátással kapcsolatban bővíteni kellett a rendelkezésre álló kereteket, a hatósági orvosi szolgálatot, álláshelyeket keresni a menekült magyar orvosoknak, a biztosítással nem rendelkezőknek természetesen ingyenes ellátást kellett nyújtani.

A világháborút követő időszak magyar kormányaira hárult a magyar közegészségügynek a világháború éveiben „félbemaradt” fejlesztési programjának befejezése. Ennek lényege a vidék közegészségügyének fejlesztése, a vidéki betegellátó hatósági orvosi hálózat növelése, a megbiztosítás – megbiztosítási társasági formák szervezésével – minden vidéki lakosra történő kiterjesztése, a közegészségügyi állapotok (ivóvíz-, szennyvízrendszer kiépítése) javítása. Ehhez a programhoz tartozott a csecsemő- és gyermekvédelem, a terhesgondozás és az anyavédelem megszervezése. A programot a Stefánia Szövetség (1915) fogalmazta meg. Központi kérdéssé vált a betegápoló és védőnőképzés „államosítása”, új orvosképző egyetemek kiépítése (Pécs, Debrecen és a Szegedre települt kolozsvári egyetem), infrastruktúrájuk megszervezése. Felvetődött egy egységes egészségügyi-közegészségügyi minisztérium felállítása, amely egységes szempontok szerint kezeli és irányítja a közegészségügy-betegellátás területeit. Ehhez csatolták a szociális ellátást, amelynek megoldására a háborúval együtt járó szegénység sürgetett.

A kormányzat kitartott a háború előtt elhatározott közegészségügyi, vidékfejlesztési programok végrehajtása mellett, kész volt újragondolni a közegészségügy-irányítás meglévő formájának átszervezését is. Tervek születtek a volt közös hadsereg tulajdonát képező kórházaknak a polgári egészségügy rendelkezésére adására. A tervezetek megvalósítására a Belügyminisztérium már alkalmatlan volt, így előtérbe került az önálló Egészségügyi Minisztérium felállításának lehetősége. Ez vezetett végül a Népjóléti és Egészségügyi Minisztérium megszervezéséhez.

(Az új irányítási forma kialakítása) Az 1918. évi IV. sz. néptörvény kimondta a Munkaügyi és Népjóléti Minisztérium felállítását. A törvény szerint: „... a munkaügyi és népjóléti miniszter hatáskörébe tartozik a munkaügy egész terjedelmében az összes termelési és foglalkozási ágakra nézve, továbbá a munkásbiztosítás és általában a kisebb jövedelmű néposztályok biztosítási ügye, a közsegélyezés ügye, a hadigondozás, nevezetesen a rokkantak, a hadiárvák és hadiözvegyek gondozása, a munkaügyi és népjóléti statisztika.” A kormány az 1919. január 21-én kelt 6625/1918. M. E. Sz. rendeletével részletesen kialakította az új minisztérium hatásköreit. Viszont az egészségügyi teljes irányítása, a közegészségügy és az orvosi kérdések továbbra is a Belügyminisztérium feladatkörében maradt, csak a szociálpolitikai vonatkozások kerültek az új minisztérium feladatkörébe.

Az új minisztérium szervezése 1919 márciusának végéig csak a tervezés szintjéig jutott el: tervek születtek a nép- és munkaegészségügy kiszélesítésére, ehhez kellett a pénzügyi kereteket biztosítani. A Tanácsköztársaság egészségügyi-szociális kormánya az előbbi programokat átvette, saját ideológiai nézeteinek megfelelően „áthangolta”, ebből akarta az igazgatás alsó, közép- és felső szintjét átszervezni. A Munka- és Népjóléti Népbiztosság általános és ingyenes betegellátást, ingyenes orvosi-kórházi kezelést ígért mindenkinek. Ellentmondásos helyzet alakult ki: a betegellátás általános kérdéseivel a még nem működő Munka- és Népjóléti Népbiztosság, az egészségügyi közigazgatással viszont a Belügyi Népbiztosság foglalkozott. Ezt az ellentmondást volt hivatott feloldani az 1919. július 1-jével megalakult Népjóléti és Közegészségügyi Népbiztosság, amely az egészségügy, a közegészségügy, a betegellátás és biztosítás egész területére kapott felhatalmazást. Ennek rendelték alá az első- és másodfokú egészségügyi hatóságokat, ez irányította volna országosan a megelőző és végrehajtó tevékenységet, sőt ide csatolták a szakmai képzés (orvosképzés) területét is. Minden a tervezés szintjén állt, amikor megbukott a Tanácsköztársaság.

(Népjóléti és Munkaügyi Minisztérium) A Tanácsköztársaság bukása után működött kormányok az egészségügyi kormányzást elválasztották a Belügyminisztériumtól, 1919. december 7-én előbb a Népegészségügyi Minisztériumhoz, majd 1920. évi I. tc. szerint a Népjóléti és Munkaügyi Minisztérium hatáskörébe utalta. Ide sorolták – a kereskedelemügyi, a pénzügy és földművelésügyi minisztériumtól – a munkásbiztosítást, a Miniszterelnökségtől a hadigondozást, a Belügyminisztériumból az egészségügyi igazgatást és a gyermekvédelmet, a közjóléti és alapítványi ügyeket, a Honvédelmi Minisztériumtól a nem hivatásos állomány (hadirokkantak, hadiözvegyek és árvák) ellátását, az Igazságügyi Minisztériumból a lakásügyet és menekültügyet. 1921-ben pedig ide csatolták az Országos Tisztviselői Betegsegélyező Alapot (OTBA). 1922-ben viszont a mezőgazdasági munkások biztosításának kérdéseit ismét a Földművelésügyi Minisztérium hatáskörébe helyezték vissza. A minisztérium felső és az alsó szintekig irányítója lett az egészségügynek, egy tárcán belül kezelte a szociálpolitikát.

Az új minisztériumon belül az egészségügyet (egyben az orvosi szakigazgatást is) Fáy Aladár, Scholtz Kornél, végül (1924-től) Johann Béla államtitkár vezette. 1922-ben Fáy Aladár államtitkár felállította az ország négy közegészségügyi felügyelőségét, a másod- és elsőfokú igazgatási hatóságoknál külön részlegek foglalkoztak a köz- és járványügy kérdéseivel. A kerületi közegészségügyi felügyelőségek hatáskörébe került a közegészségügy irányítása, a járványügy ellenőrzése, a helyi intézkedések megtétele.

A központi irányító és végrehajtó minisztériumon belül általános szakigazgatási osztályok foglalkoztak az egyes területekkel, amelyeknek vetülete megtalálható volt a másod- és elsőfokú egészségügyi hivatalokban. Ugyanakkor lépések történtek a minisztérium keretein kívül szervezett, de annak alárendeltségében működő intézmények felállítására is, amelyek a hivatali ügyintézés megkötöttségei nélkül közvetlenül irányították és ellenőrizték a rájuk bízott szakterületeket. Ez az intézmény az 1925. évi XXXI. tc. által létrehozott Országos Közegészségügyi Intézet lett, amelynek alárendeltségében vidéki – területi – állomások működtek. Tevékenysége kiterjedt a járványügy ellenőrzésére, az oltóanyaggyártásra, a vidéki ivóvízellátásra, vidéken fiókállomásokat szervezett, felügyelte a tisztiorvos-, ápolónő- és védőnőképzést, a gyógyszerellenőrzést és törzskönyvezést, az egészségvédelem és felvilágosítás rendszerét. Meg kell jegyezni, hogy tevékenysége nem terjedt ki a fővárosra, itt e feladatot a Fővárosi Közegészségügyi Intézet teljesítette, kerületi alközpontok segítségével.

1932-ben a Belügyminisztérium vette át a Népjóléti és Munkaügyi Minisztérium egészségüggyel és szociális gondozással kapcsolatos összes feladatkörét, amit önálló államtitkár irányított. A belügyminiszter (illetve a szakmai államtitkár) tevékenységét segítette az Országos Közegészségügyi Tanács, míg a szakmai-etikai kérdések elbírálásában és minősítésére, életre hívták az Országos Orvosi Kamarát (1936), kamarai tagság nélkül nem lehetett orvosi gyakorlatot folytatni, magánpraxist kezdeni.

(Kórházügy) A Népjóléti Minisztérium az 1920-as években – a fizetőképes és biztosított lakosság szükségleteinek megfelelően – az állam kórházfejlesztési programot dolgozott ki, amelynek során 1921 és 1930 között a hazai betegápoló és gyógyintézetek száma 183-ról 233-ra, az ágyak száma 26 451-ről 39 821-re emelkedett. Ez az emelkedésben tízezernél több betegágyat és 4-5 épületet jelentett, hiszen a Magyarországon található katonai egészségügyi intézmények egy részét – tekintettel a hadsereg korlátozott létszámára – átengedték a polgári egészségügynek. A kórházügy alaprendeletei nem változtak, a két világháború között alapvető módosító intézkedéseket nem adtak ki, az állam teljes mértékben fedezte a szegény betegek ápolási költségeit, a teljes költségterítés helyett

bevezették az általános átalánytérítést. Az állami hozzájárulások miatt egyre szükségesebbé vált a kórházi munka gazdaságosságának és a pénzügyi normák újragondolásának kérdése, amelynek érdekében szakképzési formákat alakítottak ki.

A két világháború között zajlott le hazánkban az ún. második kórházépítési program, amelynek első szakaszában felépültek a vidéki orvosi karok klinikai telepei, központi épületei Szegeden és Debrecenben, illetve Pécsen jelentős átalakításokkal régebbi intézeteket formáltak át oktatási és gyógyítási célokra. Felépült gyermekgyógyászati intézményeink többsége, így például a budapesti Madarász utcai csecsemő- és gyermekkórház, jelentősen kibővült a Kék Kereszt (Heim Pál Gyermekkórház) intézménye, az állami gyermekmenhelyek gyógyító részlegei, a gyermekszanatóriumok rendszere és speciális gyermekintézetek (pl. a nyomorék gyermekek otthonai, gyógyító részlegei, a vakok és siketek állami intézményei stb.).

Egyre nagyobb szerepet kapott a kórházfejlesztésben a biztosító intézetek gyógyító intézeteinek fejlesztése: megépült a MÁV Kórház és szanatóriumi hálózata (Budakeszi, Mátraháza stb.), az OTI Uzsoki utcai Kórháza. Az 1930-as években zajlott le Budapesten a második jelentős kórházépítési program, ennek során felépült a mai Bajcsy-Zsilinszky Kórház (Horthy Miklós Kórház – 1932), a SOTE Gyakorló Kórháza (akkor OTBA, 1992-ig Központi Állami Kórház – 1933), a MABI Kórháza (Péterfy Sándor utcai Kórház), a Tétényi úti Kórház első szakasza (Szent Imre Kórház), az Országos Traumatológiai Intézet (Magdolna Baleseti Kórház – 1936). Hasonló folyamat játszódott le vidéken is, így épült fel a berettyóújfalui, a ceglédi, a kiskunhalasi, a mátészalkai, a nyíregyházi, a kaposvári, a veszprémi kórház, új épülettel bővült a szombathelyi, a szekszárdi, a nagykanizsai, a kecskeméti, a bécscsabai, a gyulai kórház.

A hazai kórházak hálózata 1939-ben 304 gyógyintézettel és 46 922 betegágygal rendelkezett, 10 ezer lakosra mintegy 47 ágy jutott, így az országos betegágylétszámon belül mintegy 9 ezer ágyat a tbc-s betegeknek biztosítottak. Az országos betegágylétszámon belül jelentős arányt képeztek – 10 134 betegágygal – a magánkórházak (54 gyógyintézetre elosztva), míg a biztosítótársaságok teljes ágylétszáma mintegy 15 ezer volt. A pesti és a vidéki egyetemi klinikák ágylétszáma 8441 volt, de a nyolc bábaképző intézet szülönői ágy száma is 980-at tett ki.

Állami támogatásban részesültek az egyházi kórházak és gyógyintézmények: a szerzetesrendek betegágy száma 4561 volt, de ebbe a számba nem tartozott bele a közel 3 ezer szociális-beteg gondozói férőhelyeik száma. A protestáns felekezetek is jelentősen növelték gyógyintézeteik számát és férőhelyeiket, közülük is kiemelkedett a Református Egyház Bethesda Gyermekkórháza. 1938–1940-ben – a területi visszacsatolások után – a hazai kórházi ágylétszám 13 100-zal, az intézmények száma 38-cal növekedett. Ezek közül több már 1918 előtt is működött, de többségük új építmények voltak a román és a csehszlovák állam részéről. A visszacsatolt területeken jelentős volt a magánkórházi szám (20), a betegágyak száma e vonatkozásban 4990 volt.

(Orvostársadalom) Az I. világháború komoly vérvesztéssel járt a magyar orvostársadalomra nézve, a frontokon és hadifogságban 694 orvos vesztette életét. A hátszínben rendkívüli nagy tehervállalást jelentett a katonai szolgálatra behívottak helyettesítése. A gondok csak fokozódtak a háború befejezése után: a csehszlovák, a román és a szerb hadsereg által megszállt magyar területekről nemcsak a magyar közigazgatás, hanem az egészségügyi szolgálat alkalmazottjai is elmenekültek, amelynek újabb hulláma következett be a trianoni békeszerződés megkötése után.

Az utódállamok közigazgatása mindenkitől megkövetelte az állam hivatalos nyelvének ismeretét, ebben nem adott haladékot senkinek. Így nemcsak a magyar lakosság jelentős része, hanem a magyar hivatalnoki kar – elsősorban ez a réteg – keresett menedéket és megélhetést Magyarországon. A trianoni békeszerződést követő első népszámlálás (1920) adatai szerint a trianoni Magyarország területén 7,5 millió lakosból 4324 orvos volt. Az ország lakossága 1926-ban megközelítette a 9 millió főt, az orvosok létszáma 6068 lett. Az orvoslétszám növekedése több mint 1500 fő lett, miközben a magyar egyetemekről kikerült orvosok létszáma meg sem közelítette az utóbbi 1500 főt. A különbözetet inkább az elcsatolt területekről elmenekült vagy áttelepült orvosok adták. Az 1926. évi adatok szerint a Magyarországra menekült közel 1,5 millióra tehető magyar állampolgár az elcsatolt területekről érkezett. Országosan 1 orvosra 1394 beteg jutott, az orvosok 43%-a Budapesten működött, ahol 1 orvosra 356 lakos jutott. Budapesten 2609 orvos élt (a valós igény az előbbi számadat felét sem tette ki), míg a többi városban (50) 1665 orvos, amely vidéki városokban az ország lakosságából 1,7 millió ember élt. Vidéken 1814 orvos működött, ahol a lakosságból 5,7 millió ember élt. A legjobb orvos-lakos arányt Pécs (1:406), Kaposvár (1:627), Baja (1:660) és Szeged (1:889) mutatta, míg a legrosszabb átlag a következő helyeken volt: Hódmezővásárhely (1:1382), Kecskemét (1:1850), Hajdúszoboszló (1:2677), Hajdúnánás (1:2603). A legrosszabb a falusi és a tanyai lakosság orvos ellátásában volt. Legjobban Békés megye volt ellátva, mert itt egy orvosra 2254 fő jutott. Legrosszabb volt a helyzet Baranya megyében, ahol a falvakban egy orvosra 4590 lakos betegellátása hárult. Budapesten, a belső területeken 1000 lakosra 4 orvos jutott, a peremvárosokban: Újpesten 1, Budafokon 0,8, Kispesten 0,6, Pesterzsébeten és Rákospalotán 0,4 volt az arány. Éppen ezért a főváros kormányzatának számolni kellett a letelepedő menekült orvosok megélhetési lehetőségeivel, adminisztratív eszközökkel befolyásolta a hatósági orvosi állások szervezését, az orvosi lakások biztosítását, az orvosi magángyakorlat engedélyét is az előbbiekhöz kötötte. Az egészségügyi kormányzat az előbbi elv megvalósítását javasolták a vidéki kormányzati szerveknek is, 1926-tól országosan megindult az orvoslakás-építési program, amelynek következtében az orvos nélküli községek állami költségvetésből biztosított pénzalapokból orvoslakásokat építettek, ezzel is igyekeztek befolyásolni az orvosok vidéki letelepedését.

Már az első világháború előtt is központi kérdés lett az általános betegbiztosítás kialakítása, amelynek középpontjába a betegbiztosítási társaságok megalakítása került. Ebben a rendszerben a munkaadók és a biztosítottak által befizetett alapból formálódtak ki a tényleges betegellátás formái: a járóbeteg- és kórházi ellátás, a táp-pénz és betegszabadság területei. Szinte foglalkozási ágazatonként alakultak meg a betegbiztosítók, amelyek saját orvosi hálózattal, rendelőintézetekkel és kórházakkal rendelkeztek. A Népjóléti Minisztérium kedvezően befolyásolta ezt a folyamatot: a biztosítási jogszabályok egyesítése (1923), az 1927. évi XXI. tc. (az ún. Biztosítási törvény) megszületése valóban szélesítette a biztosítási betegellátás kereteit, jelentős számú orvost vont be főfoglalkozásúként e tevékenységbe. Viszont a mezőgazdasági lakosság biztosításának megoldatlansága (mintegy 1,3 millió lakos) nem javította a vidék orvos- és betegellátását, sőt élesebb formákat öltött a város-vidék ellátási különbsége területén. Az ellátási gondok ellenére növekedett a hazai orvosok létszáma: az 1938. évi statisztika szerint a 10 590 orvosból 5866 vidéken, illetve vidéki településen dolgozott, ők az orvostársadalom 58,2%-át jelentették. Budapesten, illetve városban élt 4734 orvos, az orvostársadalom 44,3%-a. Budapesten 2043 orvos működött, az orvostársadalom 19%-a.

A vidéki betegellátás érdekében, hogy minden községben legyen orvos, a Népjóléti Minisztérium vidéki orvoslakás-építési programot hirdetett, ennek eredményeként változott a vidék-város orvossal való ellátási arány, bár a vidéki orvosi állások (községi és körorvosi) 10,3%-a még betöltetlen maradt. Ez utóbbin próbáltak segíteni a körorvosi állások helyettesítéssel történő betöltésével vagy a körzetek ideiglenes átrendezésével (a községi orvosok körorvosi megbízással való kiegészítésével). A felmérések szerint a városokban 25%-os orvos felesleg mutatkozott, ez a fővárosban, Budapesten 35%-os volt, itt átlagban 630 állás nélküli orvos élt. Kórházban működött (főállásban vagy megbízással) 3456 orvos, az orvostársadalom 36,9%-a. Jelentős lett a magyar orvosok külföldre vándorlása, eleinte az európai országokba, majd az Egyesült Államokba és Dél-Amerikába, elsősorban Brazíliába, Argentínába. Az 1930-as évek elején orvosi túlprodukcióról beszéltek, sok volt az állás nélküli orvos, akik ingyen dolgoztak a kórházakban. Elhangzott olyan javaslat is, hogy csökkenteni kell a hallgatók létszámát az orvosképzésben. Az 1936. évi felsőoktatási kongresszuson ennek ellenkezőjét bizonyították a hazai orvostársadalom képviselői, sőt az Országos Társadalombiztosítási Intézet is az egészségtelen orvoselosztásról szólt, s a körorvosi állások (2317) növelését tartotta szükségesnek. Ezzel egy időben szélesíteni kívánták a szakorvosi képzést, amely valójában az 1920-as évektől vált általánossá, 1926-tól kórházi állást csak szakképesítéssel lehetett betölteni. Ennek érdekében emelték a szakorvosi tanfolyamok számát és létszámát. (Egy 1940-ben végzett felmérés szerint jelentős lett a kórházi szakorvosok hiánya, ennek tudatában könnyítették a szakorvosi képesítés feltételeit.) Az akkori felmérés szerint egy kórházi orvosra átlagban 40 beteg jutott, amin a háborús felkészülés miatt javítani nem lehetett.

A magyar orvostársadalom szociális érzékenysége és létszáma ellenére a magyar parlamentben jelentéktelenül képviseltette magát. Igaz, részt vett a különböző politikai pártok tevékenységében, politikai jellegű szervezetei viszont (akár bal-, akár jobboldali jellegűek voltak) az ország politikai életében erőteljelen és jelentéktelennek bizonyultak. (Például a Magyar Orvosok Nemzeti Egylete [MONE], amely mindössze kb. 500 taggal rendelkezett, hasonló létszámmal bírtak más – Magyar Orvosok Védegylete [MOVE] – szervezetek is.) Direkt, vagyis érdekképviselettel csak a felsőházban rendelkezett, ez is főméltóságra emelt orvost jelentett, illetve az egyetemekről delegáltak képezték. Az 1920. évi ún. Alkotmányozó nemzetgyűlésben 4, az azt követő ciklusban 5, majd általában 4-5 orvosi diplomával rendelkező képviselőt választottak be az alsóházba.

(Egyetemi ügyek) Az első világháborút követő évek egyik legnagyobb feladata a vidéki magyar egyetemek elhelyezése, illetve működtetése. A kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem még 1918 utolsó hónapjában Szegedre menekült, ahol az 1930-as évek elején felépült egyetemi negyed megvalósulásáig is jó elhelyezéssel rendelkezett. A századforduló éveitől Szeged városa tudatosan készült (és pályázott) egy új egyetem megvalósítására, igaz az ún. „harmadik egyetem” Pozsonyban és Debrecenben (1912) valósult meg. A kolozsvári egyetem nem sokat gondolkodott a Szegedre való költözésről, hiszen egykori épületeit a román államhatalom elfoglalta, falai között megalapították a román állami egyetemet. Debrecenben 1917-ben indult meg az oktatás, amelyet a református oktatási intézményekben, illetve a városi-megyei kórházban helyeztek el. A megyei kórház egyes osztályait klinikákká minősítették át. Természetesen ez az egyetem is új építésű kampuszt igényelt, Szeged és Debrecen vonatkozásában a magyar állam biztosította az egyetemi működést, gőzerővel indult meg az új épületek felhúzása, melyek 1927-re készültek el.

Gondot a pozsonyi egyetem jelentett, alig indult meg az oktatás, amikor menekülni kellett, hiszen az egyetem épületeit a csehszlovák katonaság megszállta. Más választás nem volt, mert a megszállók vagy hűségesküre, vagy távozásra szólították fel a tanszemélyzetet. A pozsonyi egyetem először a fővárosban keresett menedéket, csak 1921-ben települt (fokozatosan) Pécsre. Az orvosi karral kapcsolatban merült fel a gondolat, hogy csatlakozzon a pesti egyetem orvosi karához, s alkossa az egyetemi klinikai rendszer második vonalát. Végül Pécsen az orvosi kart a helyi városi kórház, a volt helyőrségi kórház, a hadapródiskola és a tisztképző fogadta be, a hiányzó épületekre pályázatot írtak ki, építési költségnek 100 millió koronát adtak. Pekár Gyula orvostudományi dékán tervei alapján azonnal megindultak az átalakítások, így a főreáliskola épületében és még kilenc volt katonai épületben kialakították az egyetem klinikai telepét, ezenkívül volt iskolákból, városi kórházból, használaton kívül helyezett középületekből alakították ki a további klinikákat, elméleti intézeteket, végül az építkezések 1924–1925-ben befejeződtek. A debreceni és a szegedi egyetem tömbjei valóban a legnehezebb gazdasági helyzetben épültek fel, Európa legkorszerűbb oktatási feltételeit nyújtották.

(Az ápolónőképzés reformja) Már az első világháborút megelőző évek egyik központi kérdése lett az ápolónőképzés: a Nemzetközi- és a nemzeti Vöröskereszt az 1870-es években háromszintű (hathetes, három hónapos önkéntes és a kétéves hivatásos) nővérképzést szervezett, amely nemcsak a vöröskeresztes szempontok szerint szerveződött, de ez lett az alapja a kórházak nővérellátásának is. Magyarországon – a képzett nővérek iránti kereslet miatt – a Magyar Vöröskereszt 1881-ben indította el az előbbi képzési formát, az 1905-ben alakult Magyar Betegápolók és Ápolónők Egyesülete a már kórházban dolgozó, képzés nélküli ápolók, munka melletti oktatását. Ez a képzési lehetőség viszont nem volt képes biztosítani a betegellátás igényeit, így 1913-ban a Bp-i Királyi Orvosegyesület éves nagygyűlésén Dollinger Gyula professzor az egész képzési rendszer államosítását indítványozta. Az első világháború ezen a téren szükséghelyzetet teremtett, minden képzési formát egyenjogúsított, sőt nagyszámban hathetes vöröskeresztes tanfolyamok indultak a katonaegészségügy segítségére. Az első világháborút követő, az egészségügyet megreformáló tervekben központi helyen szerepelt az ápolónőképzés, amit csak részben lehetett államosítani. 1920-ban a négy orvosi kar mellé felállították a nővér- és védőnőképző intézeteket, ahol – az orvosi karok felügyelete mellett – kétéves nővér- és védőnőképzés indult meg, az oklevelet az Oktatásügyi Minisztérium hivatalosan elismerte. A felvétel követelménye érettségi bizonyítvány lett. A Magyar Vöröskereszt az addigi képzési formát átalakította, kétéves képzésben szociális munkatársakat, hivatásos nővéreket, később ifjúsági nővéreket képzett, 1929-ben megindította a csecsemő- és gyermekápolónő-képzést. A keresztény felekezetek megalapították a Mártha Ápolónő Egyesületet, amely a már alkalmazásban levő ápolónőket kétéves elméleti és gyakorlati képzésben részesítette. Ehhez hasonló volt a protestáns Diakonissza Ápolónőképző Intézet, ahol a képzési idő ugyancsak két év volt. A Magyar Betegápolók és Ápolónők Országos Egyesülete 1922-ben felújította képzési formáját. A képzést színesítette a Fehér Kereszt Kórház kétéves csecsemő- és gyermekápolói szakosított tanfolyamával, e képzésében részesültek Heim-nővéreknek is nevezték. (Dr. Heim Pál maga is tanította a nővéreket.)

A sokféle és eltérő színvonalú nővérképzést mindenképpen egyesíteni kellett: az egységes tanterv és követelményrendszer kidolgozásával az Országos Közegészségügyi Intézetet (1926) bízták meg, ennek végrehajtásával pedig az Állami Ápoló- és

Védőnőképző Intézetet (1929), az itt kiállított oklevelet mindenhol elfogadták és elismerték. Ezután a Magyar Vöröskereszt mindössze három hónapos tanfolyamon házi betegápoló, önkéntes csecsemő- és gyermekgondozói, elsősegélynyújtó tanfolyamokat szervezett. Közvetlenül a második világháború kitörése előtt megindította a mütősnői tanfolyamot.

IRODALOM

- Bartók Imre: A közegészségügy államosításának kérdéséhez. *Gyógyászat*, 1919. 15. sz.
- Bezerédy dr. Hertelendy Magdolna – Zalányi Sámuel: *Évszázados küzdelem hazánk egészségügyéért*. Bp., 1967.
- Czetler Jenő: *Magyar mezőgazdasági szociálpolitika*. Bp., 1914.
- Goldzieher Miksa: A magyar közegészségügyi reform első lépése. *Egészség*, 1917. 10–11. sz.
- Steinkogler Miksa: Közegészségügyi Minisztérium. *Egészség*, 1917. 10–11. sz.
- Barta Gábor: A háborúból való átmenet közegészségügyi intézkedések tervezete. *Egészség*, 1918. 1. sz.
- Kapronczay Károly: *Fejezetek 125 év magyar egészségügyének történetéből*. Bp., SOMKL, 2001.
- Scholtz Kornél: *Az egészségügyi viszonyaink alakulása a világháborút követő évtizedekben*. Bp., 1942.

Kulcs Kertészhez

Clara Royer, az Oscar-díjas Saul fia forgatókönyvének társszerzője a huszadik századi magyar zsidó irodalom jó ismerője, a Múlt és Jövő is közölte Zsolt Béláról írt tanulmányát. Ha valaki, hát ő, aki Csillag címmel magyarra is lefordított regényt adott ki, hivatott arra, hogy Kertész Imréről Franciaországban monográfiát írjon, bemutassa az első Nobel-díjas magyar író, a műveiben feltárulkozó életrajzot, illetve életművének társadalmi és történelmi hátterét, amit Nyugat-Európában kevesen ismernek.

Imre Kertész „Histoire des mes morts” – essai biographique (Halottaim története – életrajzi esszé) című könyve idén jelent meg a párizsi Actes Sud kiadónál, és minden eddigi feldolgozásnál alaposabb és részletesebb. Mondhatjuk, hogy a francia szerző megelőzte a hazai irodalomtörténészeket, akik a Sorstalanság világsikere után több könyvet is publikáltak róla. Ezek közül kettő több szerzős tanulmánykötet volt. Az egyik, Kőbányai János szerkesztésében, a Múlt és Jövőben Kertészről megjelent tanulmányokat gyűjtötte össze, Az ember mélye címmel. És bár egy szerző által jegyzett kötetek is napvilágot láttak (Kőbányai Jób díja című munkája, továbbá Vári György, Szirák Péter és Földényi F. László monográfiái), továbbá egy bibliográfia is (Hafner Zoltán műve), de Clara Royer művéhez hasonló alapos kötetet eddig senki „nem tett le az asztalra”.

Miben tér el ez a francia nyelvű Kertész-monográfia a többitől? Mindenekelőtt abban, hogy miközben rendkívül alaposan elemzi a fő művek szerkezetét és nyelvét, mindazokat a formai sajátosságokat, melyek Kertészt megkülönböztetik kortársaitól, különösen a „holokauszt-irodalom” szerzőitől, minden eddiginél részletesebb elemzést ad az életrajz, és a korabeli társadalmi és egzisztenciális viszonyok összefüggéseiről. Figyelemre méltóan alapos képet rajzol Magyarország 1945-öt követő évtizedeiről, melyek Rákosi lidércnyomás-szerű terrorjától a Kádár-korszak lassan oldódó diktatúráján át az 1989–90-es rendszerváltásig vezettek. Közben, röviddel Kertész halálát követően, őt követve, világirodalmi összefüggésekbe helyezi az életművét.

Mielőtt visszatérnénk az életmű születésének valóban egyedi körülményeire, érdemes idézni, miként látta a „mi Imrénk” az előfutárát és a kortársait, köztük Tadeusz Borowskit, azt a nem zsidó (lengyel politikai) auschwitzi foglyot, akinek Kővilág című kötete először 1971-ben jelent meg magyarul, benne a „Hölgyeim és uraim, méltóztassanak a gázba fáradni!” című provokatív elbeszéléssel. „Kertész felismerte Borowskiban a magához hasonló szemléletű író, ahogy ezt 2010-ben egy beszélgetés során elmagyarázta, melyben Auschwitz irodalmi megközelítésének három fajtáját különböztette meg. Az előéretet irodalmát (Kafka), a humanista tanúságtétel irodalmát (Primo Levi), és az »Auschwitz következményeire« épülő irodalmat. Ide sorolta Borowskit, Améryt és saját magát. Amikor 1971-ben felfedezte őt – t.i. Borowskit – ő volt számára az anti-Semprun.”

Figyelemre méltó, hogy Kertész elődjének tekintette Franz Kafkát, a huszadik század vitathatatlanul legnagyobb hatású íróját, akiről könyvtárnyi értelmezés született. Az 1924-ben meghalt prágai mestert a freudizmuson keresztül a marxizmuson vagy az egzisztencializmuson át mindenhová besorolták, egészen a „mágikus realizmusig”, Kertész viszont egyértelműen a „holokauszt előérzetével” hozta összefüggésbe. Ez a megállapítás, mellyel teljesen egyetértek, többek között azt is jelzi, hogy Auschwitz univerzális sorstragédia volt, rányomta a bélyegét az egész huszadik századra. Érződött már az első világháború utáni Európa levegőjében is, és a legnagyobb művészek megsejtették,

körvonalazhatatlan szorongásként fejezték ki. Auschwitzra úgy tekinthetünk, mint ami határvonalat jelentett korunk művészetének és a kultúrájának fejlődésében, és az emberiség önképének radikális átértékeléséhez vezetett. Kertész annak szentelte életművét, hogy lehátsa mindazokat az illúziókat, melyet kollektív tudatban hozzátapadtak, és szembesítse az embert mindazokkal a sötét erőkkel, melyeket a „felettes énje” – amennyiben megvannak hozzá a körülmények – felszínre képes hozni az „ösztön-énjéből”.

Clara Royer abból indul ki, hogy Kertész, miután felismerte küldetését, vagyis hogy minden addigi megközelítésnél újszerűbb módon kell tükröznie, értelmeznie és általánosítania azt a hihetetlen életanyagot, mellyel 1944 júniusa és 1945 áprilisa között a történelem „megajándékozta”, ehhez a célhoz rendelte a formát, s létrehozta azt az eredeti nyelvet, melyen elmondhatta történetét. A Sorstalanság szinte minden mondatában tükröződik a reflexivitás: az író minden állítását mérlegre teszi, magyarázza, történelmi összefüggésbe helyezi, miközben gondosan óvakodik attól, hogy saját sorsát, illetve a többi fogolyt erkölcsi vagy politikai szempontból megítélje, mert a hagyományos erkölcsi fogalmak a táborban érvényüket veszítették. Tudatos, rendkívüli erőfeszítéssel hozta létre a regény korpuszát, melyet természetesen úgy is vizsgálhatnak a kritikusok, hogy a hátteret, születésének körülményeit figyelmen kívül hagyják, illetve csak érintőlegesen tárgyalják. Nem véletlen, hogy a Kertészt méltató hazai kritikusok jelentős része a regény technikáját elemzi, irodalomesztétikai megközelítést alkalmaz, azaz a narráció koherenciájára, miméziselvre, a szerző képalkotására, a szövegének poétikai megformáltságra koncentrálnak.

Ez a megközelítés, vagyis a belső törvényszerűségek kimutatása, mint említettük, nem indokolatlan, ugyanakkor, Kertész főművénél maradván érdemes Clara Royer-t követve felhívni a figyelmet arra a cseppet sem mellékes tényre, hogy a regény eredeti címe A muzulmán volt, alcíme pedig így hangzott: Egy sorstalan ember története. A Múlt és Jövő 1989/1-es számában közölt Gályanapló részletben Kertész maga is beszélt erről, vagyis hogy gondolkodott azon, hogy a Sorstalanságnak A muzulmán címet adja. A sokáig fontolgatott címvariáns megvilágítja, hogy Köves Gyuri, a szerző alteregója, átesve mérgekezés és a selekció megrázkódtatásán, miért látja úgy Auschwitzot és Buchenwaldot, a többi foglyot, a munkafelügyelőket és az öröket, ahogy, és válik „funkcionális emberré”, miért illeszkedik viszonylag, szinte harmonikusan a tábor életébe. Mindaz ugyanis, amit átélt, az, ahogy a táborokban a világot szemlélte, foglyok tömegeinek volt az osztályrésze, akiket a táborrendszer előre kidolgozott tervek szerint redukált a vegetáció szintjére, hogy azután a „munkával való megsemmisítés” révén elpusztítsa őket.

Clara Royer gondosan bemutatja Kertész 1945 és 1955 közötti évtizedét, a látszólag céltalan sodródással, a családjától elhidegülten töltött tanulóéveket. 1948-tól, azután, hogy letette az érettségét, lassan megérlelődött benne a felismerés, hogy Rákosi Mátyás Magyarországon többé-kevésbé hasonló mechanizmusok működnek, mint amit deportáltaként egyszer már megtapasztalt. És ha már egyszer „cseberből vederbe” került, úgy kell megírnia deportálásának történetét, hogy abban tükröződjön a nemzetiszocializmus látszólagos antitézise, valójában primitív mutációja, a „népi demokrácia” is.

Nemcsak Kertész nyomtatásban, könyv alakban megjelent műveiből merít, de felhasználja a berlini művészeti akadémián őrzött Kertész-iratanyagot, kiadatlan (töredékben maradt) műveit, Kertész 1995 és 2000 között, majd 2003-tól 2009-ig vezetett, legépelet naplóját, és annak a tizenkilenc beszélgetésnek a szövegét, melyeket személyesen folytatott Kertésszel 2013 júliusa és 2015 májusa közt.

Számomra revelatív jellege volt annak, amit Clara Royer kiderített Kertész 1951 novemberétől 1953 nyaráig letöltött katonai szolgálatáról.

„Kertészt ugyanakkor hívták be katonai szolgálatra, mint a barátját, Bokor Istvánt. Szabadságuk utolsó reggelét mindketten a Hungária fürdőben, a Dohány utcában töltötték (ma már nem létezik), ahonnan egy razzia kergette ki őket. A kaszárnyában elválasztották a két barátot. Kertészt minden szó nélkül fellették egy villamosra, majd egy vonatra, mely, mint kiderült, más újoncokkal együtt őt is Zalaegerszegre vitte, egy magasán fekvő, vidéki városba, »egy kopár fennsíkra, ahol szünet nélkül hallani lehetett a szél füttyülését és a távoli falvak harangjait«. Itt három hónap kiképzés következett. Megtanultak tisztelegni, felkelni, lefeküdni, felébredni a csengetésre, és más hasonló fogásokat, melyek neki a táborok után tréfának tűntek. »Auschwitz után nagyon barátságos voltam az ottani emberekkel, tudtam, hogyan kell beszélni velük.« Majd Kertészt újból vonatra tették, és visszavitték Budapestre, a Jászai Mari tér közelében lévő laktanyába, mely 1956 után a »Fehér Ház« lett, vagyis a Magyar Szocialista Munkáspárt épülete. Itt írt alá egy szerződést, melyben szolgálatot vállalt a Büntetés-végrehajtás Országos Parancsnokságán.”

Kertész a központi katonai börtönben szolgált, mely ugyanabban az épületben volt, ahol az ÁVH foglyai raboskodtak. Ez volt a „vamosok börtöne”, ahogy erről a Kudarc című regényében beszél. Itt tesz célzást arra is, hogy egyszer megpofozott egy védtelen foglyot, vagy legalábbis látta szemében a félelmet attól, hogy megüti. „Foglyai többségben bűnözők voltak, de volt köztük egy orvos is, akit tiltott műtétek miatt ítéltek el. Ebben a börtönben a laktanyához hasonlóan továbbra is úgy érezte, hogy »folytatódik a hallucináció«, és Kertész a »hóhér« szerepében találta magát.”

Kertészt katonai szolgálatának háborzongató „élménye” indította arra, hogy megírja Én, a hóhér című töredékben maradt, 1955 nyarán elkezdett kisregényét, mely sok tekintetben a Sorstalanság előzményének tekinthető. A leszerelését követő időszak, 1953 nyara és kora ősze sorsdöntő volt a számára: akkor ismerkedett meg a későbbi életében meghatározó szerepet játszó, előzőleg hihetetlen megpróbáltatásokon átment Albinával, első feleségével. Ezután, 1955 nyarán, a Keleti pályaudvar L alakú folyosóján jutott arra a felismerésre, hogy az írásnak kell szentelnie az életét.

Clara Royer részletesen elemzi Kertész műveit, regényeit és esszéit, melyek úgy burkolják be életművének központi darabját, a Sorstalanságot, mint a káposzta levelei a csúcsrügyéből eredő torzsát. Ezek között az alkotások között vannak regények (A nyomkereső; Az angol lobogó; A kudarc; A felszámolás; Kaddis egy meg nem született gyermekért), és szubjektív hangvételű esszék (Gályanapló; A holokauszt, mint kultúra; A K. dosszié; Mentés másként; A végső kocsmá). Ezeknek a műveknek a közös jellemzője, hogy az életmű magvát alkotó Sorstalanságot, illetve szerzőjének saját közegéhez való viszonyát értelmezik, illetve azokat a következtetéseket fejtik ki, melyek a holokauszt után meghatározzák az emberiség perspektíváit.

Clara Royer részletesen foglalkozik azokkal a közéleti és művészetpolitikai konfliktusokkal is, melyeknek Kertész, a nyolcvanas években megindult recepciója után részese lett. Ezekre a francia szerző életrajzi esszéje nyomán érdemes visszatérni. Annyit azonban nem árt előre bocsátani, hogy a kilencvenes évek polémiáit, sőt, a Kertész Nobel-díjának megítélése körüli vitákat ma már távolabbról, nyugodtabban szemléljük, mint annak idején. Időközben ugyanis az irodalom súlya jelentősen csökkent a politikai vitákban, és bizonyos szakmai szervezetek, például a Magyar Írók Szövetsége megítélése is alaposan átalakult. Egészen másként értékeljük az akkori közszereplők, írók, illetve újságírók részéről az akkori „médiaháború” viszonyai között elhangzott nyilatkozatokat.

Kezdjük talán azzal, milyen volt Kertész viszonya a kései Kádár-korszak irodalmi elitjével, véleményformáló kritikusával és esztétáival, illetve kultúrpolitikusával. Más megfogalma-

zásban: az első magyar Nobel-díjas életmű a korabeli kulturális és társadalmi erőviszonyokkal szemben, teljes elszigeteltségben jött-e létre, ahogy ezt Kőbányai János fogalmazza meg a Jób díja – Háttér és recepció című kötetében? Ő ugyanis ezt állítja: „Noha a Sorstalanság alkotója közöttünk élt, maga a mű is Magyarországon született – de tőlünk függetlenül, vagy éppen ellenünkre.” Ezzel az állítással szembe állítható az a vélemény, melyet Radnóti Sándor esztéta, a Kertész műveit közlő, azóta megszűnt Holmi című folyóirat kritikai rovatvezetője fogalmazott meg. Eszerint Kertészt lassan, fokozatosan befogadta, majd támogatta a magyar kulturális elit, hiszen a kritika már a Sorstalanság 1975-ös megjelenését üdvözölte, majd attól kezdve, hogy 1983. július 29-én megjelent Spiró György nevezetes felfedező cikke az Élet és Irodalomban (Non habent sua fata. A Sorstalanság – újraolvasva), már a magáénak tekintette. Clara Royer nem foglal állást Kőbányai azon, sarkalatos kijelentésével kapcsolatban, mely szerint a magyar kritikusok „egyetlen irodalmi vagy szociológiai jelenség észrevételében, vagy el- és befogadásával szemben mutatkoztak vaknak, és hisztérikusan elutasítónak, s könyörtelenül makacsnak: mégpedig a zsidó irodalom, művészet, azonosság, entitás bármilyen műfajú megnyilatkozása tárgyában.” Ugyanakkor a francia szerző beszámol arról, hogy befolyásos irodalmi véleményformálók még 1997-ben is idegenkedtek Kertésznek a holokausztra koncentrált szemléleti radikalizmusától.

„Kertész nem járt többé Szigligetre. Majd ezután, 1997 végén következett az összeveszés a Holmival, melyet Réz Pál és Radnóti Sándor vezetett. Kertész találkozott Rézzel a színházban, és ez utóbbi megjegyezte, hogy már jó ideje semmit sem publikált a folyóiratban, és megkérdezte: nem tud-e szöveget közlésre ajánlani. Kertész javasolt egy esszét. »Még mindig a holokausztról!«, érdeklődött Réz olyan hangsúllyal, ami rögtön arra készítette Kertészt, hogy levelet írjon Radnótinak, melyben követelte, hogy vegyék ki a nevét a folyóirat szerkesztőbizottságából, a következő számtól kezdve. Réz erre levelet küldött neki, melyben hálátlansággal vádolta, amit Kertész összetépett, Magda nagy bánatára. Az összeveszés következményeképpen 1997 decemberétől kezdve Kertész neve eltűnt a Holmi borítójáról. Kertész a konfliktus természetes következményeként magyarázta azt, amit Radnóti hat évvel később a Felszámolás című regényéről írt. A kritikus ebben »pongyolasággal« vádolta Kertészt, ami árt megszokott radikalizmusának, és azt állította, hogy a regény »teatrális« maradt. Igazságtalan kijelentések, ahogy ez később kiderül. Mindazonáltal a kép nem volt annyira sötét.”

Utólag nehéz állást foglalni ezekben a kérdésekben, bár annak idején Kőbányaival együtt e sorok szerzője is megkapta a magáét a „kánonteremtő” Radnótitól A Nobel-díj mint bunkósbot című cikkében (Élet és Irodalom, 2002. november 15.), azért, mert Kertész páratlan sikerét kapcsolatba merte hozni a zsidóságával, illetve a holokauszt radikálisan újszerű irodalmi ábrázolásával.

De hol van már azóta a Holmi, s azok a politikai viták, melybe az egykori SZDSZ-hez kötődő véleményformáló irodalmárok vitték bele Kertészt a rendszerváltás idején, és azt követő időkben? Antall József és az azóta szintén megszűnt MDF megítélése sokat változott, s másként látjuk a Csoóri Sándor közfelháborodást kiváltó Nappali hold című esszéjét is. Ma már nem váltanak ki akkora indulatot a nyilvános tiltakozások, illetve a Magyar Írók Szövetségéből való kilépés sem. Sőt, talán afőlött is napirendre tértünk már, hogy az az idős, romló egészségi állapotú Kertész 2014-ben nem utasította vissza, hogy azzal a Szent István-renddel tüntessék ki, melyet annak idején *Göring* marsall, Ribbentrop német és Ciano olasz külügyminiszter is megkapott.

A politikai viharok elülnek, a kardinális fontosságú életmű megmarad. Clara Royer monográfiája a Kertész Imréről szóló irodalom eddigi legjelentősebb darabja, lefordítását és magyar kiadását is érdemes fontolóra venni.

A devizahitelezés nagy kézikönyve

A devizahitelezés nagy kézikönyve egy aktuális, igencsak sokat vitatott társadalmi kérdéskört tárgyal és elemez, igen nagy részletességgel és alaposággal. Az alkotás igen sokrétű. Túlmutat a kizárólag pénzügyi értelemben vett devizahitelezésen és ebből a körből kitekintve jogi, társadalomtudományi, közgazdaság-elmélettörténeti szempontok alapján is rálátást kíván nyújtani a devizahitelezés problémakörére. A jogi kérdések taglalása megosztó lehet, azok sajátos – kissé nehezen értelmezhető mivoltukból adódóan. A problémakör vizsgálata során ezen részekről sem tekinthetünk el, hiszen e fejezetek által érintett kérdéskör a közmédiában igen gyakran hiányosan, félrevezetően kerül megfogalmazásra. Így e hírek tisztázásra szorulnak.

A devizahitelezéssel kapcsolatos problémák már a másodlagos piaci válság kezdetén jelentkeztek Magyarországon. Igazán aggasztó méreteket azonban csak 2009-től kezdődően öltött a forint gyengülése következtében végbemenő teljesíthetetlen adósságszolgálat miatt. A jelentkező problémákat kezdetben a lakossági szektor kizárólagos nehézségeiként fogták fel. Ez azonban gyorsan változott, hiszen nem csak ezt a szektort érte veszteség az árfolyamok elszabadulása következtében. Az önkormányzatok létét is veszélyeztette és kisebb mértékben, de a vállalatokat ugyanúgy sújtotta a kialakult helyzet. Mindezen tényezőknek természetesen nemzetgazdasági hatásai is vannak.

A vizsgált kérdéskör még napjainkban is aktuális és nem teljesen megoldott problémaként nehezedik a társadalom egészére. Éppen ezért fontosnak tartom, hogy minél többen tisztába kerüljenek a jelen helyzettel, melyre kiváló lehetőséget biztosít *A devizahitelezés nagy kézikönyve* című alkotás megismerése. Annál is inkább, hiszen a témával kapcsolatban nap mint nap találkozhatunk újabb és újabb hírekkel, a híradásokban, a nyomtatott vagy az internetes platformokon egyaránt. Ezek információtartalma vitatható. A tisztánlátás kedvéért pedig objektív, komplex, ugyanakkor közérthető írásműre van szükség. A könyv megismerése a kérdéskörben kialakult visszásságokat, hiányosságokat segít tisztázni annak kiterjedtsége révén.

(A történelem ismétli önmagát – devizahitelezés a történelmi időkben és napjainkban) Magyarország, mint kis nyitott gazdaság erősen ki volt téve a nemzetközi konjunktúra hatásainak. Már az 1920-as évektől kezdődően rá volt szorulva az ország a népszövetségi kölcsönökre. A magas kamattal elérhető belföldi kölcsönök mellett megjelentek – és mindinkább keresettebbekké váltak – a külföldi alacsonyabb kamat mellett nyújtott hitelek. A nemzetközi szintéren a pénzhiány időszakát élték a szereplők, míg idehaza forráshiánnyal kellett küzdeni. Az Amerikai Egyesült Államok szinte mániákusan akart szabadulni felesleges likviditásától, melyet a fejlődő gazdaságok piacai egy pillanat alatt fel is szívtak. A magyarországi városok elsődlegesen közműfejlesztésre fordították dollárban felvett hiteleiket, hiszen a forráshiány miatt a beruházások több tíz éves elmaradásban voltak. A hitelfelvétel Magyarországon is túlozott mértékű eladósodáshoz vezetett. Ezért a kormányzás körében elsődleges céllá vált a külföldi tőke beáramlásának megakadályozása (Schlett). Pontosan úgy, mint a modern kori másodlagos piaci válság esetében.

(Minden megy a maga útján?) A hitelkínálatot, annak mértékét és dinamikáját a mindenkori állam mikro- és makroprudenciális eszközökkel képes szabályozni, a rendelkezésére álló eszközök saját belátása szerinti felhasználásával. Az ország vezetése sokáig neolibe-

rális elveket vallott a hitelezés tekintetében, vagyis inkább kívánta a pénzpiaci folyamatok önszabályozását gyakorolni, mintsem hogy beavatkozzon azok alakulásába. Hosszú távon a konjunktúra látszatát csak pénzpiaci egyensúlytalanságok és nagymértékű eladósodás árán lehetése fenntartani. Ennek költségei igen súlyos terheket rónak a nemzetgazdaság egészére (Lentner). A magyarországi hitelezés élénkítése pontosan a dekonjunktúra mélypontjáról való kilábalást volt hivatott szolgálni. 2001-ben megvalósult a forint teljes konvertibilitása, és a tőkeáramlás teljes szabaddá tétele (Kolozsi). A kormány lakáshiteltámogatási programja a 2000–2003 közti időszakban jelentősen felélénkítette a lakosság hitelfelvételi kedvét. Novoszáth írása segítségével betekintést nyerhetünk a magyar és egyes nemzetközi lakástámogatási rendszerekbe. A lakáshoz jutást támogató konstrukciók széles tárháza volt elérhető a magyar lakosság számára: otthonteremtési támogatás, fiataloknak és gyermekes családoknak nyújtott állami kamattámogatások, vissza nem térítendő támogatások. A programok következtében az óriási támogatási igény költségvetési oldalról finanszírozhatatlanná vált. Ennek hatására már 2003-tól megindult a támogatott forint-hitelek visszaszorítása, mely eredményeként ismét a dekonjunktúra útjára lépett országunk. Ennek ellensúlyozására a támogatási rendszer ismételt felélesztésével, elviselhető keretek közt tartásával próbálkozik az ország vezetése. A támogatott hitelek tekintetében nem szabad elfeledkezni a lakás-takarékpénztárak meglétéről, és azok létjogosultságáról. Sajnálatos módon, a hitelfelfutások időszakában még ezeknél a termékeknel is kedvezőbbeknek bizonyultak a devizahitelek, hiszen azokhoz azonnal hozzá lehetett jutni. Nem kellett éveken keresztül megtakarítani. Ez a zárt rendszer kiszámítható fix terhek mellett kínálta – és kínálja ma is – a lakáshoz jutás lehetőségét. 2012-ben szintén támogatási céllal került bevezetésre az otthonvédelmi program, mely elsődleges célja a gyermekvállalás elősegítése, a munkavállalás feltételeinek javítása, a lakosság életkörülményeinek jobbítása, illetve a munkaerő mobilitásának elősegítése. A program nemcsak az otthonteremtésre hat pozitívan, hiszen az új lakások építése a hozzá kapcsolódó iparágak számára is húzóerőt jelent, mely élénkítően hat a gazdaság egészére nézve (Novoszáth). A magyar gyakorlat sajnálatos módon nem elsősorban a megfizethető lakások építését támogatta. További nehézség, hogy hazánkban viszonylag magas lakásárak párosulnak igen alacsony reálbérekkel. Ez az arány egyre csak romlik, mely jelentős terhet jelent a társadalom számára. A lakás iránti igény pedig a Williamson-modell legfelső szintjén helyezkedik el, hiszen évtizedeken keresztül szoktattak minket rá a saját lakástulajdon fontosságára, nemzetközi tendenciáktól eltérően. Ahhoz, hogy fel tudjuk számolni a lakhatási problémákat, szükségesek az ösztönző, fejlesztő beruházások, az energiatakarékos lakások építése, a lakáspiac megújulása érdekében. Ezen túlmenően ökológiai szempontok miatt is elkerülhetetlen a fejlődés ezen útjára lépni.

A laza fiskális politika következtében már megnövekedett államadóssággal, magasabb inflációval és magasabb hazai nominális kamatlábakkal kellett számolni. Ezzel ellentétben a külföldi anyabankokat jelentős forrásbőség jellemezte és a forinthitelekhez képest jóval alacsonyabb kamatozású deviza alapú hiteleket tudtak kínálni magyar ügyfeleiknek. A devizahitelezés elterjedése hazánkban a környező országokhoz képest is nagyobb méreteket öltött. Egy ilyen mértékű turbulens felfutásban nagy szerepe volt az egyoldalú reklámkampányoknak (Bodnár–Gordos–Tóka–Vécsei). A háztartások túlzott mértékű eladósodása azok sebezhetőségét, a külkereskedelmi egyenleg és az adósságráták romlását, valamint a devizatartalék emelkedését eredményezték. Egy devizahittel jelentősen terhelt közegben a monetáris politikai eszköztár csak igen korlátozott módon tud megvalósulni (Erhart–Kékesi–Koroknai–Kóczyán–Matolcsi–Pataki–Sisak). Ekkor egy szigorúan saját kereteik közt tevékenykedő, egymással össze nem dolgozó fel-

ügyeleti, szabályozó rendszer állt szembe egy erősen integrálódott pénzügyi szektorral (Kolozsi). A túlzott devizahitelezés következményei nemcsak a központi költségvetésre róttak terheket. Ennek etikai, fogyasztóvédelmi, gazdaságpolitikai, költségvetési és politikai vetületei is megjelentek, hiszen ezen szempontok egymástól el nem választható módon jelentkeznek a társadalomban. A devizában történő eladósodás sok esetben azonban nem lakás-, hanem egyéb fogyasztási célokat szolgált. Ezen tény ismeretében már nem elhanyagolható, hogy ez a teher milyen hatással van a társadalmi szolidaritás jogosságára, illetve annak mértékére. Annál is inkább, mert a lakásépítés a legtöbb országban nem tartozik a szigorúan vett költségvetési feladatok közé (Szilovics).

A neoklasszikus gondolkodásmód szerint az egyes gazdasági döntések kimenetelére nincs hatással az a környezet, amelyben a döntést meghozták. Mégis, döntéseink meghozatalához szükségünk van a minket körülvevő környezet releváns tényezőinek figyelembe vételére. Előfordulhat ugyanis, hogy nagy érdekérvényesítő képességgel rendelkező társadalmi csoportok megakadályoznak egy olyan társadalmi változást, mely negatív hatással van a társadalom egészére nézve. A devizahitelezést intézményi környezetbe helyezve az igen lassan változtatható informális intézményi alapoktól, az intézményi környezeten és az intézményi megoldásokon keresztül eljutunk az erőforrások allokációjához, mely szinten a legkönnyebben mehetnek végbe az egyes döntések. Nagy befolyásoló erővel bír az exportőrök által képviselt versenyképességi korlát, mely az árfolyam gyengülésében érdekelt. A külföldi befektetők által támasztott elvárás, hogy a kereskedelmi hiányból adódó finanszírozási korlát ne legyen túlzottan nagy, hiszen ebben az esetben a beáramló tőke elapadhat. Az inflációs korlátot a lakosság és a fogyasztók jelentik a nemzetgazdaság számára nézve. Stabil valutában és minimális inflációban érdekeltek, hiszen így tudják maximalizálni fogyasztói kosaraikat. A nominális árfolyamból adódó devizahiteles korlátot a devizában eladósodott gazdasági szereplők támasztják, akik nagy tömegükből kifolyólag terheik elviselhetetlenné válása esetén kikényszeríthetik az árfolyam erősödését, illetve terheik egy részének más érdekcsoportok általi átvállalását. Tehát máris megvalósul az útfüggőség jelensége (Kolozsi).

A lakosságon kívül az önkormányzati szektor is finansziális problémákkal küzdött. Mindennapi létük fenntartásához szorultak hitelekre, és a lakossági szektorhoz hasonlóan ők is a devizahiteleket, továbbá a kötvénykibocsátást részesítették előnyben. Ezek a tartozásvállalások sajnálatos módon nem hosszú távú beruházásokat finanszíroztak. Pont ellenkezőleg, az ilyen típusú beruházások inkább elmaradtak az idők során. Az önkormányzati finanszírozás másik problémája, hogy legfőbb adóbevételei nem folyamatosan, hanem koncentráltan jelentkeztek, ami likviditási problémákat eredményezett. A forint gyengülése a működésképtelenség szélére sodorta őket. Ezt tetézte, hogy a gazdaság többi szereplőjétől származó adóbevételek ezen inséges időkben csökkentek, ami további nehézséget okozott. Szükségessé vált kezelni a kialakult helyzetet, melyre a 2012-es önkormányzati reform jelentett megoldást. Ennek keretében az egészségügyi és közoktatási feladatok átrendeződtek, a település és területfejlesztési hatáskörökkel együtt. Megvalósult a feladat alapú támogatási rendszer, mely figyelembe veszi az önkormányzat bevételtermelő képességét. A hosszú lejáratú hitelek felvétele engedélyhez kötötté vált, valamint az adósságszolgálat mértéke már nem haladhatja meg a bevételek 50%-át. A szabályozás nemcsak egy-egy önkormányzati intézmény eladósodottságát kíséri figyelemmel, hanem a teljes szektorét. Ennek oka, hogy a szektor eladósodottsága közvetlen hatással van a nemzeti stabilitásra (Gregóczki).

A többi szektort is érintő túlzott eladósodottság is mutatja, hogy nagyon nehéz megtalálni azt az optimálisnak mondható pontot, ahol az adósságráta stabilnak, fenntartha-

tónak tekinthető. Hogy hol van ez a pont, azt az adósság fenntarthatósága mutatja meg. Vagyis azt, hogy mekkora az a teher, amit a hitel felvevője még képes elviselni anélkül, hogy csődközeli állapotba kerüljön. Ez az a határvonal, ahol a hitelfelvételt a gazdasági növekedés még ellensúlyozni tudja (Barcza).

(Kiütkeresés) A devizahitezés elterjedésének megakadályozásában a Magyar Nemzeti Bank, a Pénzügyi Szervezetek Állami Felügyelete, és a Pénzügyminisztérium is hathatós szerepet tudott volna vállalni azzal, hogy a makro- és mikroprudenciális eszköztár adta lehetőségeket egymással szorosan összefonódva, nem pedig azokat kategorikusan szétválasztva alkalmazza. Nem elhanyagolható ugyanis az egyedi mikroprudenciális tényezők hatásainak összeadódása, mely ilyen formában a monetáris politika ellen képes hatni (Bethlendi–Faykiss–Gyura–Szombati). A válság bekövetkezése után egyre sürgetőbb problémává vált az óriásira duzzadt devizahitel-állomány kezelése. A devizahitelek kivezetésére többféle akciótérve is volt a kormánynak. A rögzített árfolyam alkalmazásán keresztül, az igencsak vitatott végtörlesztésen, a Nemzeti Eszközkezelő Társaság létrehozásán, az árverés és kilakoltatás tilalmáig (Novoszáth). A kormányzati devizahitel-konzolidáció szívesen fogadott intézkedés a devizában eladósodott lakosság körében. Viszont fennáll annak veszélye, hogy ez a konszolidáció a társadalom ezen rétegének passzivitását eredményezi a hitelek törlesztési hajlandóságának tükrében (Bodnár–Gordos–Tóka–Vécsei). További változás, hogy az országvédelmi akciótérve keretén belül kiterjesztésre került a pozitív adóslista, a teljes hiteldíj mutató értékének maximalizálása és referenciakamathoz kötése, a tisztességes kamat mértékének meghatározása, valamint a pénzügyi kultúra erősítése. Meg kell teremteni tehát azokat a korlátozó eszközöket, melyek segítségével gátat lehet szabni az elszabaduló, profitvezérelt hitelezésnek. Erre jó lehetőséget kínál a keresleti oldalt szabályozó jövedelemarányos törlesztőrészlet mutató (JTM) és a hitelfedezeti aránymutató (HF) bevezetése (Novoszáth).

A devizahitelek állományának csökkentése pozitív hatással van a háztartásokra, hiszen csökken a létbizonytalanságuk, tervezhetőbbé válnak jövőbeni terveik. A bankok portfóliója ennek következtében várhatóan tisztulni fog. Ugyanakkor a szektor ráfordításai a tisztességtelenül beszedett díjak és kamatok kártalanítása miatt nőhetnek. A nyíló árfolyampozíciók fedezésének költségeivel is számolni kell a szektornak. Esetenként veszélybe kerülhet likviditásuk, tökemegfelelésük romolhat, mely pótlólagos tőke bevonását teszi szükségessé. Ezen intézkedések a felügyelt bankszektort is tisztítják, hiszen azon intézmények, akik csak a profitszerzést tartják szem előtt és nem kívánnak részt venni a társadalmi szerepvállalásban, nem fognak tudni talpon maradni a magyar piacon. Az állam számára a deviza hitelállomány csökkenésének legjelentősebb pozitív hatása a monetáris politika mozgásterének növekedése. Ugyanis a kamatok mértékével hatással lehet a hitelezési limitek kikényszerítésére, és kisebb devizatartalék megléte válik szükségessé. Ezzel egy igen erős érdekérvényesítő képességgel rendelkező szektor kitétsége csökken, ami erősíti a politikai stabilitást (Kolozsi). A Sipos–Fellegi szerzőpáros szerint a válság egyik tanulsága, hogy egy országnak az extrém piaci viszonyokhoz alkalmazkodó képessége nem a GDP függvénye, hanem a társadalom egészének tűrőképességéé (Sipos–Fellegi).

A devizahitelezés versenyjogi aspektusait vizsgálva szó esik az egyoldalú szerződésmódosításokról és a végtörlesztés korlátozásán túlmenően azon hitelezői eljárásokról, melyek a futamidő előtti törlesztés visszaszorítását a megemelt díjtételekkel akarták megghiúsítani. Ezen tevékenység meggátolta az ügyfelek bankok közti mozgását. A piacbefolyásoló magatartás káros hatásainak elkerülésére hivatott a 2009-ben megalkotott magatartási kódexben foglaltak betartatása. Ennek értelmében sokkal szigorúbb szabályok vonatkoz-

nak a hitelintézetekre a kamatemelés tekintetében is. Ugyanis annak mértéke nem lehet indokolatlan a piaci folyamatok tükrében, illetve csak előre meghatározott események bekövetkezése esetén fordulhatnak a kamat- és díjmelés eszközéhez (Tóth).

(Hogyan csinálták a szomszédok?) Számos kelet-közép-európai ország már a devizahitelezés élénkülése előtt beindította a hitelezés ellen ható szabályozói fékeket. Ennek hatására nem tudott olyan méreteket ölteni a devizában való eladósodottság, mint hazánkban. A nagy nyitott devizapozíció zárásának egyik legkívánatosabb módja – egy eurózóna tagnak – az euróövezetbe való csatlakozás. Ennek hatására az euróban denominált hitelek okozta pozíció azonnal bezárul. A tőkekövetelmény szigorítása, a lebegő árfolyamrendszer alkalmazása, az árfolyam esetleges változásait kivédő törlesztési pufferek beépítése a banki hitelbírálati gyakorlatba szintén az állomány túlzott felépülése ellen hatnak. A devizahitelek esetében a nemzeti pénznemben való törlesztéssel szemben egy szigorúbb JTM mutató alkalmazása volt megkívánt, illetve a fedezetek értékét is szigorították (LTV arány) a devizahitelek esetében. Romániában, Szlovákiában és Lengyelországban is – már a túlzott mértékű eladósodás kezdetén – alkalmazták ezen megoldásokat. Ellenben Magyarország ezeket csak a válság után iktatta gyakorlatba. Hazánkban bevezetésre került a deviza megfelelési mutató (DMM) alkalmazása is, mely a devizaeszközök és -források lejáratí eltérését hivatott kiigazítani. A devizaegyensúly vizsgálatára szükség is volt, hiszen a magyarországi bankoknál az ügyfeleknek kijelölt devizahitelek mögül – sok esetben – hiányzott a tényleges devizaforrás a bankok oldaláról. Annak érdekében, hogy nyitott devizapozícióikat mégis a megengedett szint alatt tudják tartani fedezeti célú deviza swap ügyleteket kötöttek (Lentner). A DMM mutató értékének ugyanis 2017. január elsejére el kell érni a 100 százalékos szintet. Ez azt jelenti, hogy a bankok hosszú és rövid távú súlyozott eszközeinek és forrásainak meg kell egyezniük egymással, minimum követelményként (Bethlendi–Fáykiss–Zsigó). Szlovákia a régió azon országai közé tartozik, ahol nem jelent meg korlátlan igény a devizahitelekre. Ebben azonban nem csak az állami szabályozásnak volt meghatározó szerepe, hanem a szlovák nép attitűdjének is, miszerint a szlovák nép alapbeállítottsága az új iránti bizalmatlanság (Nagy L.). Vagyis, van létjogosultsága azon megállapításnak, miszerint az egyes döntések meghozatalánál nem hagyható figyelmen kívül az a társadalmi környezet, melyben azt meghozták.

A tanulmányok részét képezi a Kúria fogyasztói kölcsönszerződések tisztességességére, az árfolyamrés létjogosultságára vonatkozó polgári jogegységi határozatának és az ezekből megszületett elszámoltatási törvénynek a vizsgálata. Megállapításra jutott, hogy lakossági oldalról a pénzügyi kultúra igen alacsony szintje, az előrelátás hiánya és a saját anyagi erő túlbecslése juttatta ebbe az adósság csapdába a szektort. Hitelintézeti oldalról az információs aszimmetria csökkentése iránti vágy, a piacszerzési célok elsődlegessége, kormányzati oldalról pedig az aluszabályozottság, a tenni merés hiánya hatottak negatívan. A devizahitel-szerződések nem minősülnek érvénytelennek, hiszen azok nem lehetetlen szolgáltatásra irányulnak, nem ütköznek jó erkölcsbe. A részbeni érvénytelenségből kifolyólag a szerződés csak abban az esetben dől meg, ha a szerződés érvénytelennek minősített része nélkül a szerződés nem teljesíthető. Beláthatatlan következményekkel járna a fogyasztók és az egész nemzetgazdaság számára, ha a szerződések tömeges érvénytelensége kimondásra kerülne, hiszen ebben az esetben a teljes még fennálló követelés egy összegben esedékessé válna. A szerzők szerint a tisztességes szerződések megalkotása, az abban foglaltak betartása, a kölcsönös felelősségvállalás és a jogszabályi háttér fejlesztése elejét veheti egy hasonló helyzet kialakulásának (Török). Nemcsak a Kúria, de az Európai

Unió Bizottságának devizahitelezéssel kapcsolatos gyakorlatába is betekintést nyerhetünk arra vonatkozóan, hogy a bírósági döntések hogyan képesek kiküszöbölni a fogyasztó és a kölcsön szolgáltatója közti egyenlőtlenségeket. A vizsgált kérdéskör viszonylagosan új keletű, hiszen annak létjogosultságát és fontosságát pont a pénzügyi válság következtében kialakult gazdasági, társadalmi helyzet teremtette meg, illetve hozta felszínre (Nagy Z.). A választóbíróságok létjogosultságát többek között a devizahitelezéssel kapcsolatban megnövekedett peres eljárások indukálták. Ennek keretében a szokásostól eltérő eljárási rend keretében a bírósághoz forduló gyorsabb eljárási utat tesz meg, a jogorvoslat lehetősége nélkül. A jogérvényesítés lehetősége természetesen adott. Ezen eljárások legfőbb célja a tényállás tisztázása, mely érdekében minden érintett terület bevonásra kerül. Történik mindez a legrövidebb idő leforgása alatt. A választóbíróság ma már csak fogyasztói ügynek nem minősülő jogesetekben járhat el (Erdős).

A könyv érdeklődők széles spektrumának nyújt új ismereteket. Nemcsak igen elismert szerzők alkotását tünteti fel, hanem teret enged a feltörekvő nemzedék látásmódjának megismerésére is. A tankönyv felsőoktatási intézmények kiegészítő ismeretanyagaként szolgálhat, mellyel hozzájárul a jövő nemzedék tudásának szélesítéséhez és aktualizálásához a devizahitelezés problémakörével kapcsolatban. A szakavatottaknak igazi élményvariáció, a felölelt széles spektrumból kifolyólag. Nem utolsósorban pedig felkeltheti az érdeklődést a további kutatásokhoz.

HIVATKOZÁSJEGYZÉK

- Schlett András: A devizahitelezés történeti előképe – Magyarország külső eladósodása az 1920-as években. (63–86. oldal)
- Lentner Csaba: A túlhitelezés globalizálódása a világban és Magyarországon (23–62. oldal)
- Erhart Szilárd – Kékesi Zsuzsa – Koroknai Péter – Kóczyán Balázs – Matolcsi György – Pataki Dániel – Sisak Balázs: A devizahitelezés makrogazdasági és gazdaságpolitika válasza. (121–158. oldal)
- Bethlendi András – Faykiss Péter – Gyura Gábor – Szombati Anikó: A Magyar Állam mikroprudenciális és makroprudenciális szabályozásának és ellenőrzésének jellemzői a devizahitelezés tekintetében. (87–120. oldal)
- Barcza György: A devizahitelezés elmélete – Adósságdinamika. (159–174. oldal)
- Szilovics Csaba: A devizahitelezés központi költségvetésre gyakorolt hatásairól. (175–192. oldal)
- Kolozsi Pál Péter: A lakossági devizahitelek magyarországi elterjedésének és kivezetésének vizsgálata intézményi megközelítésben. (193–222. oldal)
- Novoszáth Péter: A lakásépítés finanszírozása és a pénzügyi stabilitás – Vissza a kezdetekhez? (223–274. oldal)
- Gregóczki Etelka: A hitelezés, a devizahitelezés elterjedésének, majd korlátozásának jogi környezete (az önkormányzatoknál). (275–298. oldal)
- Török Gábor: A jog eszközeivel... a „megoldáskeresés” útján. (299–314. oldal)
- Tóth Tihamér: A devizahitelezés versenyjogi aspektusai: az egyoldalú szerződés módosítástól a végtörlesztést korlátozó kartellig. (413–437. oldal)
- Nagy Zoltán: AZ európai unió bíróságának a devizahitelezéssel kapcsolatos ítélezési gyakorlata fogyasztóvédelmi aspektusból. (437–454. oldal)
- Erdős Éva: A választóbírószági kikötés megítélése a devizahitelezési szerződésekben. (455–484. oldal)
- Bethlendi András – Faykiss Péter – Zsigó Márton: A devizahitelezés jogszabályi hátterének nemzetközi összehasonlító elemzése. (485–512. oldal)
- Nagy László: Nemzetközi kitekintés – A devizahitelezés problematikája és kezelése Szlovákiában. (531–552. oldal)
- Bodnár Anna – Gordos Melinda Veronika – Tóka Réka – Vécei Dávid Bence: Devizahitelek konszolidációja 2010–2014 között – empirikus kutatási módszerekkel. (585–602. oldal)
- Sipos Ágnes – Fellegi Miklós: A válságkezelés egyes európai jogi és gazdasági aspektusai a pénzügyi felügyelet területén (391–412. oldal)

(Prof. dr. Lentner Csaba [alkotószervező]: A devizahitelezés nagy kézikönyve. Budapest, 2015, Nemzeti Közzolgálati és Tankönyvkiadó, 614 p., ill.)

Linda Greenhouse

Nők az egyetemen

Nancy Weiss Malkiel: *„Nőknek Tilos! – Küzdelem a koedukációért* (*“Keep the Damned Women Out”: The Struggle for Coeducation*, Princeton University Press, 2016, 672 oldal) című könyvének recenziója

A Yale Egyetemen, ahol tanítok, az egyetemistákkal való beszélgetéseim során időnként szóba jön, hogy 1969-ig, amikor is 284 női hallgatóval indult el az 1973-ban végzőssé váló évfolyam, az intézmény padjaiban csak férfiak ültek. Erre a szokásos válasz – hangozzék el az akár nők vagy férfiak szájából – a hitetlenkedés. Nem is gondolták volna – mondják nekem.

Valóban, miért is gondolták volna? A Yale – együtt a Borostyán Liga (Ivy League)¹ többi egyetemével, ma nagyjából ugyanannyi férfi és női hallgatót vesz fel. Ezekben az intézményekben a nők egyetemi újságokat írnak, sportcsapatokban játszanak, és egyenlő eséllyel indulnak a legelőkelőbb posztgraduális ösztöndíjak elnyeréséért. Nők töltik vagy töltötték be az elnök szerepét a Borostyán ligás egyetemek felénél. Mellesleg, egyetemista szemmel nézve 1969 már régen volt. A cikk írója 1968-ban végzett az akkor Radcliffe Egyetem néven ismert intézményben.² Annak idején a Radcliffe vagy a Harvard történetének egy jóval előbbi

– mondjuk az 1920-as évekbeli – szakaszának említése halvány emlékkép lett volna az érdektelen múltból.

Nancy Weiss Malkiel *„Nőknek tilos!”* (*“Keep the Damned Women Out”*) című könyve, amely a legapróbb részletekig pontos beszámolót nyújt arról, hogyan ültek be először nők a Harvard, a Princeton és a Yale Egyetem padjaiba, felbecsülhetetlen ellenszer a témát egyre inkább övező felejtés ellen. Ezen túlmutatva, fontos kultúrtörténeti munka. Közhelyesnek tűnhet a megfigyelés, mi szerint egy ilyen mélyreható változás nem mehetett végbe önmagában; Malkiel viszont teljes mértékben figyelembe veszi azokat a társadalmi és politikai történéseket, amelyek az 1960-as években alapjaiban rázták meg az országot. Ugyanakkor a szerző ennél mélyebbre ás, hogy megmutassa, miként látták be az évtized végének közeledtével a Yale és Princeton vezetői intézményeik régóta felvállalt küldetésével kapcsolatban – mely szerint vezetőket kell adjanak az országnak –, hogy az hamarosan teljesíthetetlen lesz, ha csak férfiak számára vannak fenntartva.

Malkiel a Princeton nyugalmazott történészprofesszoraként – mely egyetemnek huszonnégy éven át dékánja is volt – a bennfentesek tudásával ír saját intézményéről, és a történész aprólékoságával eleveníti fel a másik két helyen történeteket, hivatalos levéltári adatokat, a szájhagyományt (oral history) és a résztvevőkkel készített saját beszélgetéseit felhasználva. Beszámolója jól illeszkedik Jerome Karabel nagy jelentőségű, 2005-ben megjelent, *A kiválasztottak: a Harvardra, Yale-re és Princetonra felvett és fel nem vett diákok titkos története* (*The Chosen: The Hidden History of Admission and Exclusion at Harvard, Yale, and Princeton*) című könyvéhez.

1 A Borostyán Liga eredetileg nyolc magán-egyetem sportszövetsége az Egyesült Államok északkeleti területén. Manapság már ez a név azt a nyolc egyetemet jelenti, melyek magas színvonalukról híresek, ezek Észak-Amerika elit felsőfokú iskolái. Az elnevezés onnan ered, hogy egyes patinás épületeik falait borostyán futja be.

2 A Radcliffe Egyetemet 1879-be hozták létre a nők számára. 1977-ben összeolvadt a Harvarddal, és koedukálttá vált.

Míg azonban Karabel „titkos története” azokat a torzulásokat elemzi, amelyeken ezek az iskolák átmentek, hogy kizárólag a fehér angolszász protestáns diákok számára tartsák fenn magukat, még mielőtt ez a célkitűzés tarthatatlanná vált volna – Malkiel koedukációról szóló története nagyrészt a nyilvánosság előtt játszódott le. Mindez nem meglepő: társadalmilag elfogadott volt a nők kizárásáról beszélni nyilvános helyeken, jóval azután is, amikor már nem illett nyíltan megvitatni azokat a körmönfont megoldásokat, amelyeket ugyanezek az egyetemek a zsidók távol tartására használtak. (A témával kapcsolatban igen tanulságos lehet Dan A. Oren 1985-ben megjelent könyve, az *Üdv a klubban: A zsidók és a Yale története, Joining the Club: A History of Jews and Yale*.) Addig az évig bezárólag, amikor női hallgatók első csoportja érkezett a Yale-re, a gólyák kézikönyvében éveken át az alábbi mondat szerepelt: „Úgy tekints a Yale-re, mint egy jó asszonyra; használd ki sok adottságát, táplálkozz bölcsességének gyümölcseivel, szidalmazd, ha kedved tartja, de légy büszke arra, hogy birtoklod őt.”

Felemelő érzés lenne, ha arról számolhatnánk be, hogy az 1960-as évek végén Kingman Brewster, a Yale, illetve Robert Goheen, a Princeton Egyetem rektorai hirtelen megvilágosodtak abból a szempontból, hogy a vezető rétegbe, melynek kinevelésére – sőt újratermelésére – elköteleződtek, esetleg a nők is beletartozhatnak. De, mint Malkiel rámutat, ezek az egyetemek és vezetőik nem a nők igényeit akarták ezzel szolgálni, hanem a sajátjaikat. A Yale és Princeton kezdték elveszíteni a leginkább óhajtott felvételizőket, a tudományban és más területeken is igencsak ígéretesnek mutató fiatalembereket, akik egyre nagyobb számban fordultak inkább olyan koedukált egyetemek felé, mint például a Chicagói Egyetem, amely röviddel 1892-es megalapítása után kitarta kapuit a női hallgatók előtt. 1968 tavaszán 132 férfi hallgató – akiket a Princeton már felvett az 1972-ben végzendők sorába – megköszönte a lehetőséget,

és a Harvardra ment. 1967 elején Brewster, miközben épp a – New York-i, eredetileg nők számára alapított – Vassar Főiskolát (Vassar College) udvarolta körül, hogy az települjön át New Havenbe, több mint ezer Yale-öregdiák előtt a következő kijelentésre ragadtatta el magát: „nem az a lényeg, hogy a Yale mit tud tenni a nőkért, hanem hogy a nők mit tudnak tenni a Yale-ért”. Ez idő tájt Goheen egy princetoni öregdiáknak azt mondta, hogy ha a Princeton nem engedi be a nőket, „elkerülhetetlenül másodrangú intézménnyé válik”.

A Harvard – mely némiképp más kategóriába esik – fontos szerepet játszik Malkiel beszámolójában mind az események közvetlen alakulása szempontjából, mind a színpalak mögött is. A Harvard Egyetem már régóta felvállalta a nők ügyét az 1879-ben alapított tagintézménybe, a Radcliffe Egyetemre felvett és ott képzett női hallgatókkal. A tanítás az 1940-es évek vége óta koedukált formában zajlott. A két jogilag különálló intézmény között elég problémás volt a viszony a 4:1 arányban megállapított férfi-női hallgatói arány mellett. A radcliffe-i lányok nem élhettek számos, a Harvard kínálta lehetőséggel, köztük – furcsa módon – az egyetemi könyvtár használatával sem. De ez az elrendezés minden sajátos megoldásával együtt a férfi hallgatókkal megtapasztaltatta a koedukációt, és a Harvard egyre több jelentkezőt vonzott magához, akikre a Yale és a Princeton hiába számított.

A Harvard 1963-tól adott egyetemi diplomát a Radcliffe-ben végzetteknek, és végül 1999-ben került sor az összeolvadásukra; a Radcliffe felsőfokú tanulmányi intézetté vált (IAS, Institute of Advanced Studies) megőrizvén néhányat korábbi büszkségeiből – itt elsőként az Amerikai nők történetének Arthur és Elizabeth Schlesinger Könyvtára említendő. Ez a végkifejlet kívül esik a Malkiel könyvében bemutatott korszakon, és a szerző csak futólag említi, ahogyan az ezt megelőző kényes tárgyalásokat is. Érdeklődéssel szemléli viszont azt a gyötrelmes menüet, hogy a két intézmény ke-

rülgette egymást az alatt a több mint harminc év alatt, amely ehhez a pillanathoz vezetett.

Mind Nathan Pusey, a Harvard rektora, mind pedig Mary Ingraham „Polly” Bunting, a Radcliffe rektora az 1960-as évek végére boldogan egyetértettek volna az egyesülést illetően, miután Bunting meggyőződött róla, hogy ez a női hallgatók teljes egyenjogúsága felé vezető egyetlen út. A Radcliffe igazgatósága és az öregdiákok vezetősége azonban attól tartottak, hogy a Harvard egyszerűen bekebelezi a Radcliffe-t és annak büszke öröksége nyomtalanul eltűnik. Az egyik igazgatósági tag így emlékezett vissza: „Az asztalnál ülve mind elmondtuk véleményünket, én pedig valahogy összeszedtem magam, miközben azt gondoltam: »Ki vagyok én, hogy itt üljek és ölbe tett kézzel nézzem a Radcliffe Egyetem pusztulását?«” Így Pusey és Bunting utódainak nem maradt más megoldás, mint, hogy óvatosan közelítsék meg a témát. Minden apró lépés nehézségekbe ütközött, még a két intézmény dékáni hivatalának az egyesítése is; kiderült, hogy a radcliffe-i dékáni hivatal legjobban megfizetett alkalmazottjának ugyanakkora volt a fizetése, mint a Harvardon a legkevesebbet keresőnek.

Mára már elmondható, hogy női és férfi hallgatók egymás mellett ülnek a Harvard padjaiban, ahogy ezt teszik már évtizedek óta, még akkor is, ha 1967-ig nem használhatták közösen a könyvtárat. Malkiel története a Yale és Princeton köré összpontosul. (Érintőlegesen arról a rögzös útról is ír, melynek során a Dartmouth-ba – egy a Borostyán Ligába tartozó másik magánegyetemre – is elért a koedukáció.³ A könyv címéhez az ötletet egyébként egy dartmouth-i öregdiák levele adta, amelyet a kuratóriumnak küldött, miközben a koedukációról folyt a vita: „Az ég szerelmére, a Dartmouth érdekében, és mindenki érdekében, be ne engedjétek azokat a nyomorult nőket”.) A Harvarddal és Radcliffe-fel ellentétben a Princetonnak és a Yale-nek nem volt harminc éve a kérdés

latolgatására. Mind Goheen, mind Brewster halaszthatatlannak ítélték meg a kérdést, mivel nem években, hanem hónapokban volt mérhető az idő, amelynek során megoldást kellett találni a női hallgatók helyzetére.

1967 őszén Goheen és helyettese (aki végül a rektori székben is követte) William G. Bowen, összehívtak egy bizottságot a kérdés megvizsgálására. A bizottság feladata többek között abból állt, hogy megkérdezze azokat az oktatókat a Princetonnon, akik már rendelkeznek a téren tapasztalatokkal. Malkiel leírásából, melyben a szóban forgó kérdéseket taglalja, a páni félelemmel vegyes tudatlanság érződik ki:

Okozott-e érezhető különbséget az órai munkában, hogy férfiak és nők egyaránt ülnek a teremben? Igaznak bizonyult-e a „gyakran elhangzó kijelentés, mi szerint az eszes lányok »butának tettetik magukat«” az órán a férfiak előtt? A nők jelenléte készítette-e fokozottabb órai részvételre a férfiakat, nehogy ők tűnjenek tudatlannak a nők előtt? Lehetett-e a megközelítések és nézőpontok szélesebb skálájával találkozni a vegyes évfolyamokon? Milyen módon befolyásolta mindkét nem jelenléte a hallgatók, illetve az oktatók órára való készülését és az oktatás minőségét? A férfiak vonakodva vagy szívesen csatlakoztak-e olyan csoportokhoz, ahol jelentős számban voltak női hallgatók? És viszont, hogyan viszonyultak a nők a túlnyomórészt férfiakból álló csoportokhoz? Követelőzőbbek voltak-e a nők a férfiaknál a hivatali órák tekintetében?

Más szóval, lehetséges, hogy az általunk eddig megszokott élet változni készül, mégpedig kedvezőtlen irányban? – ekként gondolkodott a Princeton több befolyásos vezetőségi tagja. Arthur J. Horton, az egyetem fejlesztési igazgatója, aki maga is itt végzett 1942-ben, minden tőle telhetőt elkövetett, hogy megakadályozza a változást, és ezt írta a bizottság vezetőjének: „Semmi kifogásom a nők ellen, vagy azon elképzelés ellen, hogy részt vegyenek a felsőoktatásban, sem pedig országunk életében játszott szerepük ellen. Pusztán csak azt nem tudom belátni, hogy

3 A Dartmouth College a Borostyán Ligába tartozó magánegyetem.

miért *mi* érezzük úgy, hogy feltétlenül törőd-nünk kell néhányuknak a kinevelésével” – szavait idézve – „azon az áron, hogy teljesen tönkretesszük ezáltal azt a szellemet”, ami a Princetont Princetonná teszi.

A koedukált oktatás elé további akadályokat gördítettek az öregdiákok és az akkori hallgatók – olyan fiatalemberek, akik mindent összevéve azt a magáért beszélő és egyre inkább maradinak számító döntést hozták, hogy egy csak férfiak számára fenntartott intézményt szeretnének. Az 1972-es évfolyamban végzett ifj. Samuel A. Alito, később csatlakozott egy az Aggódo Princeton-i Öregdiákok (Concerned Alumni of Princeton) nevű szervezethez, és ezt a kapcsolatot használta fel konzervatív körökbe szóló ajánlólevélként, amikor 1985-ben a Reagan-kormány alatt az Igazságügyi Minisztérium egyik állására pályázott. Malkiel ezt nem említi; kitér azonban a szervezet megvitatására, és a következőképpen mutatja be:

Az „új” Princeton körül minden aggasztó volt: nemcsak a koedukáció, illetve a jelentős számú fekete hallgató beengedése, hanem egyre nagyobb hangsúlyt kapott a szerényebb körülmények közül érkező hallgatók felvétele, csökkent az öregdiákok fiainak a helyzeti előnye; a vietnámi háború ellen folyó tiltakozások, továbbá az egyetemi tartalékosiszt-képző programból való kilépés mellett általános filozófiai egyensúlyvesztés volt megfigyelhető a kampuszban az egyetem érezhető balra és „liberális-radikális” irányba tolódása miatt.

Mielőtt Alitót a Legfelsőbb Bíróság bírái közé kinevezték volna, a demokraták a 2006-os szenátusi meghallgatáson kérdőre vonták, felháborító részleteket olvasva fel a szervezet újságjából; Alito tanúvallomásában azt állította, hogy nem emlékszik arra, hogy valaha csatlakozott volna a szervezethez.

A Princeton az 1973-ban végző évfolyamba hirdett meg jelentkezést végzős középiskolás lányok számára. Ahogy azonban elárasztotta őket a jelentkezések özöne 1969 tavaszán, amikor is döntenie kellett volna a felvételizőkről, a bizottság olyan döntésképtelen volt a koedu-

káció ügyében, hogy a felvételi iroda kétféle levelet készített: az egyikben megköszönte a jelentkezők érdeklődését, és arra hivatkozott, hogy még nem engedélyezték női hallgatók felvételét; a másikban a szokásos módon vette fel, illetve utasította el a jelentkezőket. Végül április közepén a bizottság túlnyomó többséggel zöld utat adott a koedukációnak, felbátorodva azon, hogy a Yale már megtette ugyanezt. (Malkiel Amerika határain túlra is kitekint: a korábban kizárólag férfi hallgatókat fogadó Oxford és Cambridge-i Egyetek is megnyitották kapuiukat a nők előtt. Ott zökkenőmentesebben zajlott le a folyamat, ami az intézmények közti különbségekkel magyarázható: az egyetemeknek nem kellett bizottságokkal és öregdiákokkal vitázniuk a kérdésről.)

A későbbi fejezetekben Malkiel egyértelművé teszi, hogy az egyetem padjaiban megszerzett hely csak az első lépés volt ezeknek az idegen tájakra merészkedő bátor fiatal nőknek. A Yale-nek két főállású női oktatója van a karon. A Princeton egy évvel korábban nevezte ki első női egyetemi oktatóját (a sikeres megválasztásról értesítő levelet „Tisztelt Uram” megszólítással kezdve). Egy hallgatónő, aki megkérdezte a Yale történelem tanszékének vezetőjét, hogy van-e választható kurzus a nők történetéről, a következő választ kapta: „Ennyi erővel a kutyák történetét is taníthatnánk.” Egy princetoni irodalomprofesszor pedig így felelt egy másik női hallgatónak, aki a női írókról akart kutatni: „Engem is érdekel az autószerelés, mégsem próbálom beemelni az egyetemi tananyagba.”

Ezeket a nőket azonban kemény fából faragták, és ezt hamarosan be is bizonyították. A Princeton 1973-as, első vegyes évfolyamának 18 százalékát tették ki a nők, de 32 százalékát adták azoknak, akiket beválasztottak az – egyetemi elitet képviselő – Phi, Béta, Kappa tudós társaságba; a női teniszcsapat kapitánya pedig „Princeton legjobb sportolójaként” díszelgett az öregdiákok folyóiratának címlapján.

Ha mindezzel véget érne a történet, megkönnyebbülten felsóhajtva tovább lapozhat-

nánk. De még sok mindenről nem esett szó. Maga a tény, hogy nőket is beengedtek a Borostyán Ligába, komoly következményekkel járt az egyetem intézmények számára, melyek korábban sokakat vonzottak köreikbe a legkiválóbb női hallgatók közül. Malkiel részletesen vizsgálja, milyen hatással volt ez a Smith és a Wellesley Főiskolára, melyek továbbra is lányiskolák maradtak, illetve a Vassar Főiskolára, amely valamikor kiegyezhetett a Yale-lel, és végül a koedukált működésben látta meg a túlélés lehetőségét. Az is egyértelmű – ennyi év elteltével – hogy még mindig van hová fejlődni annak érdekében, hogy olyan órai és egyetemi környezetet teremtsünk, amely a fiatal nők kibontakozását szolgálja. A princetoni bizottságnak 1968-ban feltett kérdéseket még mindig nem sikerült teljesen megválaszolni.

Malkiel egy kijózanító hangú zárszóban megjegyzi, hogy a „koedukáció nem oldotta meg a férfi-női viszonyban régóta fennálló bonyodalmat”. Az egyetem területén történő szexuális zaklatás és bántalmazás inkább csak az utóbbi időkben szerepel a hírekben, ugyanakkor nem új keletű jelenségek. Ennek a viselkedésnek mélyre nyúlnak a gyökerei. A Dartmouth Egyetemen a koedukált oktatás hajnalán,

a Massachusetts Hall patinás főépületének tetején ülő férfiak számokat kiabáltak egytől tízig, amikor arra sétáltak a női hallgatók – a számokkal a nők vonzóerejét rangsorolták. Ugyanez zajlott az ebédlőben, amikor a férfiak kis táblákat tartottak fel számjegyekkel, „akárcsak egy műugró-versenyen”. Az egyik nő így emlékezett vissza: „Nem számított, milyen hidegvérrel viseltük mindezt, vagy hogy nőként mekkora önuralmunk volt – ne felejtjük el, hogy legtöbben tizennyolc évesek voltunk akkoriban, rettenetes érzés volt.”

Két nemzedékkel később pedig szembe találjuk magunkat azzal a 2016. őszi felfedezéssel, mely szerint a Harvard férfi terepfitó- és focicsapatai éveken át durva és szexuális tartalmú rangsorolást adtak ki számos

nőről. Az egyetem betiltotta a futballidény további mérkőzéseit, a terepfitó csapatnak pedig próbaidőt szabott meg. Hasonló viselkedésre derült fény más egyetemeken is. A Harvardnak nagy gondot jelentett a szexuális bántalmazás a férfi hallgatók magánklubjában is, melyek – bár az egyetem hivatalos engedélye nélkül léteznek – továbbra is rendkívül nagy szerepet játszanak az egyetemi társasági életben.

Az ehhez hasonló események egyszerre dühítően és elevenünkbe vágva támasztják alá az olyasféle hozzászólásokat, mint amelyet az alábbi Yale-re járó hallgató írt a *Yale-i Hírlapba (Yale Daily News)* 1968-ban. Egy kizárólag férfiaknak fenntartott egyetemen ez a fiú a következőképpen indokolja, hogy miért híve a koedukációnak:

Hétvégétől hétvégéig élünk, és ennek az életformának a foglyai leszünk. Szem előtt veszítjük azt az egyszerű ténnyt, hogy a lányok is emberek, éppúgy, mint te meg én. Ehelyett tárgyakká válnak, melyekkel játszhatunk a megengedett napokon. Tárgyakká.

Ez kétségtelenül a dolog velejére tapintott; ugyanakkor azt a naiv hitet is kifejezte, hogy a két nem együtt oktatása megoldást jelenthet a problémára. Úgy tűnik, hogy túlságosan gyakran, és túl sok egyetemen a nőket még mindig ugyanannak tekintik, mint annak idején: tárgyakká.

Egy olyan országban, amely 6900 felsőoktatási intézménnyel rendelkezik, elgondolkoztató, hogy Malkiel – és őt megelőzően Karabel – miért összpontosítja figyelmét egy maroknyi elit egyetemre és főiskolára. Minden bizonnyal szimbolikus és gyakorlati jelentősége is van annak, hogy ezzel egy időben a nők egyre inkább beilleszkedtek Észak-Karolina és Virginia állam kiemelt állami egyetemeire, nem beszélve a női tisztjelöltek és tengerészhadapródok megjelenéséről pár évvel később a közszolgálati egyetemeken és katonai akadémiákon. Ez így is van. A Harvard, a Yale és a Princeton nemcsak az amerikai felsőoktatás zászlóshajói; van akkora tekintélyük, hogy fontosságí sorrendet állítsanak fel, és célokat tűzzenek

ki az oktatásban is. Még ha jórészt önös érdekek állnak is a háttérben – az elkerülhetetlen előtti meghajlás, a változó világ igényeihez való alkalmazkodás, és nem annyira a változtatni akarás – az a tény, hogy ezek az intézmények megnyitották kapuikat a nők előtt, papírforma szerint azt jelentette, hogy a nőknek helyük van itt. A szexuális zaklatásokról szóló újabb keletű botrányok – a nők oktatásbeli alulreprezentáltságával együtt – ugyanakkor arról tanúskodnak, hogy még mindig mennyi tennivaló akad e téren.

A koedukáció – mint Malkiel megjegyzi – „kísérőjelensége, nem pedig okozója volt az ezeken a főiskolákon és egyetemeken zajló mélyebb társadalmi átalakulásoknak”. Utalván a növekvő faji és etnikai sokszínűségre, hozzátézi: „Az elit oktatás veszített arisztokratikus jellegéből, társadalmilag nyitottabb és egyre inkább érdemeken alapuló rendszerré vált – párhuzamosan a nők belépésével a felsőoktatásba, nem pedig annak eredményeként.” Ha ezek az intézmények a továbbiakban sem nyitották volna meg kapuikat a nők előtt, azt kockáztatták volna, hogy társadalmi záránnyá válnak.

Malkiel könyvének elolvasása után visszagondoltam arra, ahogy én magam diplomáztam a Radcliffe-ben még 1968-ban. Szerény avatási ünnepségünk – mindössze háromszáz nő volt az évfolyamon – intézményünk udvarán zajlott; tőlünk néhány háztömbnyire ezek gyűltek össze a Harvard hatalmas parkjában az egyetemi diplomaosztásra. A mi ünnepi szónokunk Walter E. Washington, Washington városának polgármestere volt – maga is egy rabszolgá dedúnokája –, akinek lánya egyike volt maroknyi afroamerikai évfolyamtársunknak.

A Harvard férfihallgatóinak avatási ünnepségére az iráni sahot hívták meg szónoknak. Pompáját és ünnepélyességét tekintve egy lapon se lehetett említeni a mi rendezvényünkkel. Néhányan közülünk talán kissé becsapottnak is éreztük magunkat, ahogy ott álltunk ünnepi ruhánkon a fehér karszalaggal, amely a vietnámi háború elleni tiltakozásunkat jelképezte. A nem messze zajló

harvardi ünnepség világra szóló eseménynek tűnt. A mienk ezzel szemben jóval kisebb kaliberű, szinte családiasnak mondható rendezvény volt. Mindazonáltal e két hajdani eseményre visszatekintve, felteszem a kérdést: Melyik képviselte a múltat, és melyik mutatott előre, a jövő felé?

(The New York Review of Books)

Schuyler Velasco

A hagyományos anyaszerep visszatérése Amerikában – és ennek okai

---

Az utóbbi húsz évben a végzős középiskolások egyre inkább azon a véleményen vannak, hogy legjobb, ha az anyák otthon tudnak maradni a gyermekeikkel – míg ugyanezek a végzősök a munkahelyi, nemek közti egyenlőség hívei.

Brianna Hoffmann igen eseménydús gyerekkort tudhat maga mögött. Három sportot üzött, több hangszeren játszott az iskolai zenekarban, középiskolája diákszínpadának tagjaként késő éjszakába nyúló állandó próbákon és szerepléseken vett részt Hampsteadben (New Hampshire államban). Elmondása szerint nem lett volna minderre képes édesanyja nélkül, aki az idő nagyobb részében otthon volt, míg édesapja egy elektromos kisgépeket forgalmazó cégnél dolgozott.

„Jobb volt, hogy a szüleim közül az egyik otthon maradt – mondja. – Anyukámra mindig számíthattam, tudott nekem segíteni a házi feladatban, és el tudott vinni mindenfelé; nem lett volna részem ennyi élményben, ha nem lett volna ott – nem szép így mondani, de –, hogy ő legyen a taxim; igaz, mindig viccelődtünk is ezen egy kicsit.”

Hoffmanné asszony, aki jelenleg a New York-i Syracuse Egyetem végzős hallgatója, példaértékűnek tartja saját családmodelljüket, melyben egy szülő dolgozik, egy pedig

a gyermekneveléssel és háztartással próbál megbirkózni. „Szerintem mindegy, melyik szülő marad otthon, mindenesetre jobb volt, hogy valaki mindig ott volt” – mondja. Korosztályában is egyre több ember vélekedik hasonlóan a dologról.

Voltaképpen a fiatal felnőttek között egyre nőtt ennek a fajta hagyományos családmódelnek a támogatottsága az utóbbi húsz évben, míg a kétkeresős családmódel népszerűsége csökkenőben van egy 2017. márciusi jelentéssorozat szerint, amelyet a Kortárs Családok Tanácsa (Council on Contemporary Families, CCF) pártsemleges, nonprofit szervezet adott ki.

Egy keresztmetszeti vizsgálatban, amely az utóbbi négy évtizedben kísérte figyelemmel az ország középiskolás végzőseinek hozzáállását, 1994-ben a válaszadóknak csupán 42 százaléká gondolta a „legjobb” családi felállásnak azt, amelyben az apa dolgozik, az anya pedig otthon marad. 2014-re ez vált többségi nézetté, 58 százaléknál támogatottsággal.

A fenti megfigyelések nemcsak az idő kerekének a visszafordítását jelentik a nemi szerepek amerikai társadalomban elfoglalt helyét illetően. Részben valóban a „status quo”, a nők és férfiak közti erőviszonyok időtállóságát tükrözi, főként a vallásukat gyakorlók közt. De a változás inkább az otthon maradó szülő – apa vagy anya – mintaképe körül érezhető: egy időben azzal, hogy a fiatal amerikaiak nézetei a családon belüli viszonyokról a hagyományosabb irány felé hajlanak, a nők egyre inkább megkövetelik maguknak a munkahelyi esélyegyenlőséget.

Mégis, a szülői szerepeknél megfigyelhető trend – amely a női, de (annál inkább) a férfi válaszadók esetében is igaznak bizonyult – meglepte a kutatókat és mindenkit, aki arra számíthatna, hogy a fiatalabb korosztály tagjai egyöntetűen haladóbb társadalmi nézeteket képviselnek.

„A gyerekek ma ugyanúgy válaszolják meg ezeket a kérdéseket, ahogy a Reagan-kormányzat idején a kohorsz csoportom” – tudjuk meg David Cotter szociológustól, aki társszerzője annak az elemzésnek,

amely végzős középiskolások nézeteit vizsgálja az 1975 óta folyó „Vizsgáljuk a jövőt” (Monitoring the Future) felmérésben. – „Nem hiszem, hogy magamtól erre a következtetésre jutottam volna. Azt gondoltam volna, hogy idővel egyre nagyobb lesz az egyenlőség.”

A miért keresése

A szakértők próbáltak néhány lehetséges okot találni erre az eltolódásra: például, az amerikai népességnek egyre nagyobb részét alkotják a latin-amerikaiak, akik hagyományosabb nézettel rendelkeznek a nemeket és a családöt illetően. De sokkal inkább a lényegre tapintanak azok az elméletek, amelyeknek a családi stabilitással és az amerikai munkahelyek abbéli kudarcával hozhatók összefüggésbe, hogy azok a kétkeresős családok igényeihez alkalmazkodjanak.

Kizárólag anyagi okokkal magyarázható, hogy ma az utóbbi jelenség az általános, ahelyett, hogy kivételes lenne: a gyermekes házaspárok 66 százaléka esetében mindkét szülő dolgozik, de (az egészségmegőrzésre és gyermekgondozásra szánt) kiadásai magasabbak, mint az egykeresős családoké volt pár évtizeddel ezelőtt. Ezzel egy időben növekszik a nőknek, mint elsődleges kenyérkeresőknek az aránya, azonban ez főként az alacsony jövedelmű családoknál figyelhető meg, tehát nem kimondottan annak a jele, hogy egyre több lenne a hivatásának és családjának is élő anya.

A szakértők szerint még a biztosabb anyagi háttérrel rendelkező családok is túlhajszoltak. „A fiatalok egy része, akik tanúi voltak szüleik nézeteltéréseinek és feszültségeinek, miközben azok – családtámogatás nélkül – próbálták összeegyeztetni a munkát és a családöt, azt szűrhették le mindebből, hogy a családi életet megkönnyítette volna, ha a férfi a kenyérkereső” – írja Dan Carlson szociológus az új kutatással kapcsolatban

A ma már egyetemista Brianna Hoffman egyetért ezzel: „Vannak velem egykorú barátaim, akiknek az apja és az anyja is dolgozik, és szemmel láthatólag közel sincsenek olyan közeli kapcsolatban a szüleikkel. Az nem a

szüleinkkel eltöltött közös étkezést jelenti, hogy a mikrohullámúban felmelegített vacsorát a tévé előtt megesszük.”

„Az 1950-es években egy kétszülős család elvben negyven órát töltött hetente munkával” – mondja Barbara Risman, a University of Illinois at Chicago (UIC) állami kutatóegyetem szociológus professzora. Elmondása szerint ez alapvetően megkettőződött, ahogy a nők az 1980-as években tömegesen beléptek a munkaerőpiacra, a kétezres években pedig még tovább növekedett a munkában töltött idő.

„Mindenki, aki igazán sikeres munkájában, csak magának tartozik felelősséggel, senki másnak – mondja a szociológusnő. – Ha valaki kárt szenved amiatt, hogy a szülők nem képesek mindent összeegyeztetni, adódhat úgy, hogy esetleg azt gondoljuk, hogy ez nem működik, térjünk inkább vissza a régi szép időkhöz.”

Megfigyelők szerint ez ellentmond a várakozásoknak: először is az egészségügyi ellátás, a felsőoktatás és más költségek semmi jelét nem mutatják annak, hogy az 1950-es évek árszintjéhez térnének vissza. A kétkeresős háztartások pedig inkább képesek átvészelni az olyan pénzügyi nehézségek időszakait, mint amilyen a munkahely elvesztése vagy egy súlyos betegség.

Ezenfelül, a fiatalok egészében véve haladőbb nézetekkel rendelkeznek a társadalmi nemeket (gender) illetően is, mint szüleik vagy akár az Y-generáció – az ezredfordulós nemzedék – idősebb tagjai; Risman professzoraszony kutatásai szerint sokan teljesen elvetik a hagyományos nemi szerepeket.

Carlson hozzát teszi, már bizonyított, hogy a párkapcsolatban a házimunka és a gyermeknevelés kötelességeinek igazságosabb elosztása mindenki boldogságát szolgálja. Ez a kutatási eredmény azonban nem szükségszerűen könnyíti meg a terhek megosztását a valós életben.

„A munkát és a családi életet összehangoló családtámogató intézmények és intézkedések jelenlegi hiánya már kezd megmutatkozni – írja. – Ha nem történik hamarosan valami, ami szervezeti szinten biztosítja a terhek egyenlő elosztását, mely a kutatás szerint a legjobb a

legtöbb párkapcsolat számára, akkor az emberek egy idő után talán már nem is tartanak erre igényt.”

Visszaesés a nemek egyenlősége terén?

Valójában erre a legutóbbi közvélemény-kutatások hívhatták fel a figyelmet részben azért, mert közvetlenül a nemek közti egyenlőséget zászlajára tűző küzdelem nehéz időszaka után következtek. Hillary Clinton egy nagy politikai párt első női jelöltjeként elvesztette az elnökválasztást, az új kormányzat pedig igyekszik visszavonni néhány korábbi intézkedést a nők abortuszhoz való jogával és munkahelyi védelmével kapcsolatban. Oroszországban eltörölték a családon belüli erőszak büntethetőségét. Eluralkodóban vannak a nyilvánosság előtt büszkén hangoztatott szexista nézetek. Márciusban például a lengyel jogalkotók egyike jelentette ki, hogy a nőknek alacsonyabb kereset jár, mint a férfiaknak azon az alapon, hogy az előbbieket „gyengébbek, kisebbek és kevésbé intelligensek”.

A közvélemény-kutatási adatok szerint is vannak jelek, amelyek a nemek hátrányos megkülönböztetésének erre a még ártalmasabb formájára utalnak. Kevés, de növekvő számú végzős középiskolai diák nagyobb valószínűséggel ért egyet azzal, hogy „a férj legyen az, aki az összes fontos döntést hozza a családban”, mint húsz évvel ezelőtt – ez a kutatók szerint azt sejteti, hogy „a fiatalok egy jelentős kisebbsége üdvözli a férfi felsőbbrendűség intézményét”.

„A fiatal nők régen az egyenlőség hitében ringatták magukat; [a feminizmus] anyáink és nagyanyáink szívügye volt; én már ezen túl vagyok – jelenti ki Risman. – Ez az álom össze tört. Hiszen jelenleg elég hihetetlennek tűnik, hogy nők jogai biztonságban vannak.”

Ellentmondó nézetek

A fiatal felnőttek társadalmi nemekhez való hozzáállása azért nem jelent teljes visszatérést az 1950-es évekhez. Még ha a hagyományosabb családi szerepek egyre inkább preferáltak is, ugyanúgy nő annak a támogatottsága is, hogy a nők egyenlő bánásmódban részesüljenek a munkahelyeken. A New York ál-

lambeli Schenectady Union College⁴ főiskola szociológus professzora, David Cotter, Joanna Pepin, a Marylandi Egyetem doktoranduszával elemezte végzős középiskolások válasszait. A két kutató úgy találta, hogy idővel egyre többen értenek egyet azzal az elgondolással, hogy esélyegyenlőséget kell teremteni a nők és a férfiak számára a munkahelyeken.

Figyelemre méltóan még abban is egyetértést találtak, hogy a dolgozó anyák épp olyan szoros kötődést alakíthatnak ki gyermekeikkel, mint az otthon maradó anyák.

Risman saját terepkutatásai során fedte fel ezt az ellentmondást, amikor Chicago vonzáskörzetében lakó fiatalokkal készített interjúkat készülő könyvéhez (*Hová visz bennünket az ezredfordulások nemzedéke: Egy új generáció küzdelme a nemi szerepekkel, Where Will the Millennials Take us: A New Generation Wrestles with the Gender Structure*). A nemeket illetően a leghagyományosabb nézetekkel rendelkező fiatalok is – akik rendszerint vallásos családokból jönnek – az egyenlőség hívei voltak a közszférában és a munkahelyeken, még ha ezzel egy időben otthon „élesen el is különültek a férfi és női szerepek”.

(*Christian Science Monitor*)

Zanny Minton Beddoes

Hogyan ne kerüljünk dugóba?
Terjeszkedő, szmogos nagyvárosok –
az ingyenes parkolás ára

Még ha az Apple Kaliforniában épülő új központja nem is bizonyul majd „a világ legnagyobb irodaházának”, mint ahogy ezt Steve Jobs emlegette büszkén nem sokkal 2011-ben bekövetkezett halála előtt, mindenképpen ámulatba ejtő látvány lesz. A főépület egy lyukas közepű repülő csészéaljra

emlékeztet. Hatalmas, finoman ívelt ablakain kitekintve a dolgozók egy erdőt fognak látni – mely mintegy hétezer, gondosan kiválasztott fából áll. Az egész központ olyan benyomást kelt, mintha csúcstechnológias űrlények szálltak volna le egy érintetlen bolygón.

S akkor még nem esett szó a parkolóról. 14 000 dolgozója számára csaknem 11 000 parkolóhelyet létesít az Apple. Sok autó a főépület alatt kap helyet, de a legtöbb a déli oldalon levő két óriási garázsban zsúfolódik majd össze. Ha a parkolóhelyekhez hozzászámítjuk még az elérésükhöz használt utakat és a fel- és lehajtósávokat, nyilvánvalóvá válik, hogy az Apple hatalmas területeket szánt a járművek tárolására. Összességében az új főhadiszállás 318 ezer négyzetméteren lesznek irodák és laboratóriumok. A gépkocsi 325 ezer négyzetméternyi parkolóhelyet foglalnak majd el.

Az Apple nem a saját jószántából épít 11 000 parkolóhelyet, hanem mert Cupertino, az előváros, ahol az új központ található, megköveteli ezt. Cupertino minden épületre előírások vonatkoznak. Például, ha egy ingatlan-befektető lakóházat akar építeni, lakásonként két parkolóhelyet kell biztosítania, melyek közül az egyiknek fedettnek kell lennie. Egy gyorsétterem esetében a város minden három ülőhely után egy parkolóhelyet követel meg; egy bowlingpályánál hét parkolóhely szükséges sávonként, és fejenként egy, minden ott dolgozó számára. A szomszéd elővárosokban hasonlóak az előírások. Ezek után cseppet sem csodálkozhatunk azon, hogy ekkora – rendszerint ingyen kínálgató – bőség mellett a legtöbb ember autóval jár a Szilícium-völgyben, illetve hogy a térségben elképesztő forgalmi dugók alakulnak ki.

A parkolás az egyik leginkább unalomig hangoztatott kérdés világszerte. Még az településrendezési terv és a beépíthetőség varázsszavak által felvillanyozott tervezők számára sem hangzik lelkesítően. A parkolás minden másnál erőteljesebben rányomja a bélyegét a városok kinézetére és közlekedési viszonyaira. Sok város bicikliutakkal,

---

4 A Union College felekezettől független bölcsészettudományi főiskola; az – eredetileg csak férfiak számára fenntartott – intézmény 1970-ben nyitotta meg kapuit a nők előtt.

villamosvonalakkal és híres építészek tervezte nagyszerű épületekkel igyekszik vonzóbbá tenni magát. Ha ezzel egyidejűleg nem változtatnak a parkolási előírásokon, ezek a törekvések pusztán csak a probléma elkendőzésével egyenlők. Azokra a kérdésekre, hogy Los Angeles utcái miért különböznek annyira London utcáitól, és hogy miért nem hasonlít egyik város sem Tokióra, a következő tömör válasz adható: a parkolás miatt.

Márpedig amióta autók vannak a világon, azóta tartani is kell őket valahol, amikor épp nem használjuk őket – ami manapság az idő körülbelül 95 százalékát jelenti. Washington D.C.-ben, már 1907-ben volt parkolóház, még mielőtt az első Ford T-modell legördült volna a futószalagról. Az igazán fontos újítás azonban akkor következett be, amikor az Ohio állambeli Columbusban ragaszkodni kezdtek ahhoz, hogy a lakásépítő cégek parkolóhelyeket biztosítsanak a lakások majdani tulajdonosai számára. A „minimálisan szükséges parkolómennyiségként” („parking minimum”) ismert jelenség fokozatosan egész Amerikában elterjedt. Korunkban, amikor folyamatosan növekszik az utakon közlekedő autók száma, világszerte megfigyelhető továbbterjedése.

Igen sokat elárulhat a közállapotokról az a szabályzat, amely előírja a fejlesztőknek, hogy mennyi parkolóhelyet kell biztosítaniuk. Las Vegasban a „szexújdonosságokat” áruló boltok esetében ez legalább három parkolóhelyet jelent 93 négyzetméternyi hasznos alapterületre számítva, a „felnőtt-szórakoztatást szolgáló kabarészínházaknál” pedig legalább tízet, ugyanakkora területre. Szingapúr egy parkolóhelyet tart fenn minden 500 фуlke számára a kolumbáriumban – vagyis az urnatemetőben. India negyedik legnagyobb városában, Csennaiban (régiben Madrásban) a várostervezők egy parkolóhelyet írnak elő a házasságkötő terem minden húsz négyzetméterére. Nem tűnik túl bölcs dolognak, de auztrál Swan város parkolási minimumot állapított meg a vendéglők és borozók számára.

Akár meg is húzhatnánk az elválasztósvát

A városfejlesztők egy része szívesen kínál fel még több parkolóhelyet. Ryan Shear a Property Markets Group ingatlancég ügyvezető igazgatója drága lakásokat épít Miamiában, amelyeket gyakran latin-amerikaiak vásárolnak meg. Nem egyszer több parkolóhelyet hoz létre, mint a város előírja, mert ügyfelei szeretik biztonságban tudni féltett járműveiket. A legtöbb fejlesztő azonban annyi parkolóhelyet épít, amennyit köteles, és nem többet. London 2004-ben eltörölte a minimális számú parkolóhelyek építéséről szóló előírást. Zhan Guonak, a New York Egyetem munkatársának kutatásai szerint az új lakóépületek esetében a parkolóhelyek száma az átlagos lakásonkénti 1,1 parkolóhelyről 0,6-ra csökkent. A szükséges parkolómennyiség építése óriási túlkínálatot eredményezett a piaci igényekhez képest.

A vízművek nem kötelesek annyi vizet biztosítani, amennyit az emberek elhasználnának, ha ingyen kínálnák, és az áramszolgáltató vállalatoktól sem várjuk el, hogy annyi áramot bocsássanak ingyen a rendelkezésünkre, amennyi nekünk tetszik. Sok nagyváros azonban megpróbál elég parkolóhelyet teremteni, hogy még a csúcsidőben is kielégítse az ingyenes parkolás iránti igényt. A szükséges parkolómennyiséget némelyek a Közlekedési Mérnöki Intézet (Institute of Transportation Engineers) által kiadott kötetre, a Parkolási kézikönyvre (*Parking Generation Handbook*) alapozzák. Ebben arról találhatunk kimutatásokat, hogy hány autó található a zsinagógák, az élményfürdők és egyéb helyek ingyenes parkolóiban, amikor a legtöbben látogatják azokat.

A parkolás rendkívül helyigényes – ezzel a nyilvánvaló ténnyel kezdődnek a bajok. Egy átlagos parkolóhely 12-15 négyzetmétert foglal el; de nem szabad elfelejteni a hozzáféréshez szükséges területekről sem, és máris megduplázódik az egy autóra számított hely. Összehasonlításképpen a *The Economist* szerkesztősége új épületbe költözik London központjában, ahol feltehetőleg minden egyes alkalmazottra tíz négyzet-

méternyi hely jut majd. A Kansas Cityhez hasonló nagyvárosok, ahol olcsók a telekárak, és a felszíni parkolás szokása dívik, épületekkel telepöttyözött aszfaltsivatagokra emlékeztetnek a városközpontok.

Szabjunk határt lelkesedésünknek

Minél inkább terjeszkedik egy város, és – a hatalmas parkolók következtében – minél több az autó az útjain, annál kisebb lesz a gyalogosközlekedés és a biciklizés vonzóereje. Ráadásul, ha tudjuk, hogy bárhol ingyenesen parkolhatunk, miért ne autóznánk? Amerikában az ingyenes parkolók állandóan növekvő száma az egyik ok, amiért a tömegközlekedés javítására szánt beruházások olyan kevés embert tudtak kicsalogatni a kocsijukból – jelentette ki David King, az Arizona Állami Egyetem adjunktusa. A népszámlálási adatok szerint 1990-ben az amerikaiak 73 százaléka járt egyedül autózva dolgozni. 2014-ben pedig a sokat hangoztatott városi megújulás és számos méregdrága villamos- és gyorsbusz-hálózat létrehozása után – 76 százalékkal.

Hozzávetőleges számítások szerint Amerikában egy többemeletes parkolóház parkolóhelyenként közel 25 000 dollárba (kb. hétmillió forintba), illetve földalatti parkoló esetében 35 000 dollárba (kb. tízmillió forintba) kerül. Donald Shoup, a várostervezés és parkolás közgazdaságtani szakértője becslése szerint a minimálisan szükséges számú parkolóhely létrehozása 67 százalékkal növeli meg egy új bevásárlóközpont költségeit Los Angelesben, amennyiben a parkoló a felszínen épül, és 93 százalékkal földalatti parkolók esetében. Az előírások a funkcióváltást is lehetővé tehetik. Ha egy régi irodaépületet lakásokká akarnak átalakítani, ez általában azzal jár együtt, hogy biztosítani kell az előírt számú parkolóhelyet a lakóház számára, ami valószínűleg nehézségekbe ütközik. A szükséges parkolómennyiség által okozott legnagyobb kár az, hogy adott esetben meggátolja az üzleti tevékenységet.

Az ingyenes parkolás a valóságban természetesen nem ingyenes. A parkolók építési költségei, együtt a takarítás, világítás, javí-

tás és az őrző-védő szolgálatra szánt összegekkel azokra hárulnak, akik a parkolóhoz tartozó épületet használják. Borsosabbak az éttermek és a mozijegyek árai, drágábbak a lakások; az irodai dolgozók feltehetően kevesebb fizetést kapnak. Mindenki fizet, akár kocsival jár, akár nem. Nem túl szerencsések a viszonyok a terhek elosztása tekintetében, mivel a fiatalok kicsivel kevesebbet autóznak, mint a középkorúak, a szegények pedig ritkábban ülnek autóba, mint a gazdagok. Amerikában a nagyvárosokban élő feketék 17 és a latin-amerikaiak 12 százaléka rendszerint a tömegközlekedést vette igénybe a munkába járáshoz 2013-ban, míg a fehér bőrű lakosságnak csak 7 százaléka használta azt. Az ingyenes parkolás egy olyan támogatás, melyet igazságtalan módon az idősek számára a fiatalok zsebéből vesznek ki, a tehetősebbek esetében pedig a szegényebb rétegek fizetik meg.

Néhány túlszűfolt amerikai nagyvárosban, többek közt San Franciscóban, bizonyos városrészekben csökkentették a parkolók szükséges számát az erről szóló rendeletben. Így tett egy zsugorodó város, a New York állambeli Buffalo is. Az ország nagyobb része azonban láthatólag megmaradt a parkolási gondok roppant költséges és sok kárt okozó megoldásánál. S ráadásul a világ leggyorsabban növekvő nagyvárosai közül nem egy kezdi átvenni ezt az amerikai megközelítést.

Kínában mindenfelé parkoló autókat látni – a kijelölt helyeken, ott, ahol erre külön parkolási tilalom van, a bicikliutakon és a járdákon is. Néhány nagyvárosban akkora a harc a parkolóhelyek megszerzéséért, hogy az emberek fémkorlátokat szerelnek fel, amelyekhez csak nekik van kulcsuk, vagy szüleit bírják rá arra, hogy odaülve tartsák fenn nekik a helyet. Peking utcáin narancssárga zubbonyos járőrök köröznek, akik – elméletben – szelvényeket tesznek az autók ablakába, ezzel jelzik az érkezést, majd távozáskor begyűjtik a pénzt vezetőiktől (továbbá segítik a zöldfülű autósokat a párhuzamos parkolás trükkös művészetének elsajátításában). Gyakorlatban a parkolóőrök

engedményeket adnak azoknak, akik nem kérnek számlát, aztán zsebre teszik a pénzt. Némelyüknek a tilosban parkolóktól is vastagabb lesz a pénztárcája.

Pekingben a szükséges számú parkolóhelyekről szóló előírások 2003-ban születtek, mielőtt még elterjedt volna az autózás, és igen szűkre szabottak: lakásonként 0,3 parkolóhely jut a városközpontban, és 0,5 azon kívül. Ez várhatóan emelkedni fog, válaszul az utcákon egyre inkább eluralkodó káoszra. Indiában a legtöbb városfejlesztő egyetért abban, hogy a hiány enyhítésének legjobb módja, ha parkolóházakat építünk – mondja Shreya Gadepalli, a Közlekedési és Fejlesztéspolitikai Intézet (Institute for Transportation and Development Policy, ITDP) nevű tanácsadó szervezet területi igazgatója. Ennek egyik oka szerinte az, hogy közülük olyan sokan tanultak amerikai egyetemeken.

Legyünk akár Amerikában, akár Ázsiában, az ingyenes parkolás végtelen lehetőségei kisleltethetik a közlekedés forradalmasítását. Ha majd megszokott látvánnyá válnak az utak az önjáró gépkocsik, melyek akkor is úton lehetnek, amikor senki nem ül bennük, akkor talán jelentős mértékben csökkenni fog a magánautók iránti kereslet. Reggeli kezdéssel számolva, egy autó elviheti a gyereket az iskolába, a városi dolgozót a hivatalába, a diákot az egyetemi előadásra, a bulizni vágyókat a szórakozóhelyre, és végül a biztonsági őrt az éjszakai műszakba – mindezt a taxiknál olcsóbban. A most dologtalanul várakozó autókra sokkal több feladat várna, ami rendkívüli módon csökkentené a parkolási igényeket.

Parkolóházak továbbra is kellenének majd a vezető nélküli autók világában – ezt jósolja Sean Behr vállalkozó a Szilícium-völgyben. Azonban a járművek órákig tartó egyidejű tárolása helyett a garázsok inkább szervizszolgáltatásokat nyújthatnának: a közösen használt, tölthető autókát itt lehetne lemosni, javítani és feltölteni, mielőtt megint munkába állnának. Elgondolásai szerint „kevesebb jármű számára kellenek majd jobb szolgáltatások”. Nem fontos, hogy ezek a

garázsok a városközpontokban legyenek. Délelőtt és kora délután, amikor gyérebb a forgalom, a vezető nélküli autók szép lassan kigördülhetnének a külvárosok ipari parkjaiba. A városközpontok – ma autók uralta – óriási területeinek nagy részét lakóházakká, irodákká vagy zöldterületté lehetne átalakítani.

Ryan Shear már olyan lakásokat épít, amelyek mellett ki- és beszálló helyek vannak az Über-kocsikkal utazók számára. Egy az önjáró autók miatt gyökeresen megváltozó jövőben talán parkolóhelyeinek nagy részét is felszámolhatná. De csak akkor, ha a fogyasztók úgy döntenek, hogy lemondanak a saját autó birtoklásának vágyáról – és igencsak összefüggésben áll a parkolással, hogy vajon így tesznek-e. Ahol drágák a parkolóhelyek, igen vonzóvá válnak a közösen használt járművek, melyeknek nincs szükségük parkolóra. Kevésbé vonzóak viszont a Miamihoz hasonló városokban, ahol bőséggel áll rendelkezésre ingyenes parkoló.

Afrikával és Ázsiával szemben, az európai utcákon többnyire felügyelik a közlekedés rendjét. Bár néhány nagyvárosban van parkolási rendelet, ezek ritkán esnek olyan túlzásokba, mint amerikai előírások, és fokozatosan enyhítik őket. Több nagyvárosban még a parkolóhelyek felső határát is meghatározzák, amely így korlátozza azok számát. Hatalmas épületek nőnek ki a földből anélkül, hogy megfelelően gondoskodnának az autókról: London legmagasabb épülete, a – 95 emeletes – Shard („Üvegszilánk”) nevű felhőkarcoló csak 48 parkolóhellyel rendelkezik. Ennek ellenére az európai városok sokkal autóbarátabbnak mondhatók, mint ahogy azt általában elismerik.

Amszterdam egyik „szkennelő autójában” utazva érezkelhető, hogyan érvényesül nyugati módon a rendfenntartás a parkolás terén. Az autó halad az utcákon, miközben kattogó zaj jelzi, hogy a tetejére szerelt kamerák minden parkoló jármű rendszámát lefényképezik. Ha egy jármű túllépi a parkolási időt – erről a rendszer az amszterdami parkolóórak adatbázisából értesül, ahol az autósoknak fizetéskor meg kell adniuk a rendszámukat – erről egy második tisztviselő értesítés kap. Ő kiszáll a

helyszínre a robogójával, és digitális úton kiállítja a bírságot. Az amszterdami közlekedésrendészet igazságosnak tartja ezt a rendszert. Ez alatt azt értik, hogy olyan környezetben hatékony, hogy nem lehet kifogni rajta.

Ez az, ami kell

Amszterdamban akár óránként öt eurót (kb. 1500 forintot) is elkérhetnek az utcai parkolásért. Az idelátogatók beállhatnak az irodaépületek alá vagy a város által fenntartott hatalmas, tiszta P+R (park-ride, 'parkolj le és utazz') garázsokba. Így az autósok válogathatnak a lehetőségek között, a város kasszájában pedig gyűlik a pénz – 2015-ben 190 millió euró (kb. 59 milliárd forint) bevétele volt. Ez a sokszínű, piaci alapú rendszer azonban a parkolásnak csak egy kis szeletét képviseli Amszterdamban. A városközpont utcáin a parkolóhelyek háromnegyedét nem az idelátogatók vagy az ingázók, hanem a helybeliek foglalják el. Amszterdam lakosai pedig, miközben olyan szívesen fizetnek meg másokkal a parkolást, álmodni sem mernének arról, hogy saját magukat is kiszolgáltassák a piac kényének-kedvének.

Bárki, akinek nincsen az otthona mellett kijelölt parkolóhely, engedély vásárlására jogosult, mellyel évi 30 és 535 euró (9000 és 165 000 forint) közti összegért parkolhat a közelben. Ez jó üzletnek tűnik, így nem meglepő, hogy az igénylők száma sok területben meghaladja a helyek számát; Amszterdamban tehát várólisták alakultak ki. A leghosszabb – 232 hónap hosszú – lista a Westerpark városrészben van. A város – újabb parkolóhelyek felszabadítása érdekében – elkezdte visszatéríteni az engedély jogosultjainak az éves díj egy részét, ha autóikat külvárosi garázsokban tartják. A kilátások biztatóak – vélhetően a várakozók hosszú sora ellenére sem tartja sok ember olyan fontosnak, hogy a háza mellett parkoljon.

Kézenfekvőbb megoldás lenne, ha többbe kerülnének az engedélyek. Ez azonban politikai bonyodalmakhoz vezetne. Az amszterdamiak meg vannak győződve arról, hogy joguk van az otthonuk közelében parkolni – tudjuk

meg Pieter Litjens közlekedési ügyekért felelős alpolgármestertől. (Továbbá annak a tévhitnek is rabjai, hogy bárhol ingyenesen szanaszét hagyhatják biciklijüket – ez a másik dolog, ami sok fejfájást okoz.) Így előreláthatólag csak nőni fognak a parkolási engedélyre várók listái. Amszterdamban a tervek szerint még 50 000 új lakás fog felépülni 2025-ig, ami 20 000-30 000-rel több autót jelent majd.

Még Amerika terpeszkedő városaiban sem nyújtanak olyan csúnya látványt a parkoló autók, mint Amszterdamban. „A kanálisok gyönyörűek, azonban mindkét oldalukon állandóan tele vannak autókkal” – panaszkodik Litjens úr. A város szeretne megszabadulni tőlük, de ez nemtetszést váltana ki. Így az egyik városrészben, a De Pijp-ben merész (és költséges) megoldással kísérleteznek. A mérnökök leengedték az egyik csatorna vizét, és egy hatszáz férőhelyes földalatti garázst építenek alá, a mocsaras talajba. Amikor elkészül a mélygarázs, a csatornát újra feltöltik vízzel. Ezután a város 232 utcai parkolóhelyet fog felszámolni a felszínen.

Más nagyvárosok – amelyeket kiváló tömegközlekedésükért és a közlekedési gondok piacalapú megoldásáért dicsérnek – szintén szemet hunynak, amikor a helyi lakosok parkolásáról van szó. Belső-London nagy része például lakossági parkolózóknakra van osztva. Az engedélyek gyakran még olcsóbbak, mint Amszterdamban: Kensingtonban és Chelseyben 80 font (28 000 forint) és 219 font (79 000 forint) között mozog az az éves díj, amennyiért bárhol lehet parkolni a területben és a közeli Westminster szélén. Az idelátogatóknak ezzel szemben óránként 1,20 font (kb. 420 forint) és 4,60 font (1615 forint) közti összeget kell fizetniük. Tekintve, hogy egy kensingtoni és chelsea-i lakás átlagára tavaly 1,9 millió font (700 millió forint) körül volt, a lakosoknak járó parkolással jelképesen Nagy-Britannia leggazdagabb embereit ajándékozzák meg.

Dacára annak, hogy San Francisco ad ott-hont a Lyftnek és az Ubernek – két közösségi autós szolgáltatásnak (car sharing) –, hasonló nagylelkűséggel viseltetik a helyi lakosok

irányában. Mindössze 127 dollárt (35 000 forintot) számít fel az éves engedélyekért. Amszterdammal szemben San Francisco viszont nem szabja meg a számukat, és egyes városrészekben egy-egy parkolóhelyre másfél engedély jut. Következésképpen minden talpalatnyi helyért küzdelem folyik a járdaszegélyeknél. Egy 2015-ös felmérés szerint az engedéllyel rendelkezők 53 százaléka legalább öt percet töltött azzal legutóbbi útja végén, hogy helyet találjon magának, hét százalékuk pedig több mint fél órát.

Miközben San Franciscóban a feldühödött autósok parkolóhely reményében köröznek az utcákon, növelik a zsúfoltságot, és szennyezik a levegőt. Ezek az alulázott utcai parkolás rejtett költségei, melyet mindenki megérez. Donald Shoup becslései szerint Los Angeles Westwood village városrészében a leállóhelyért cirkáló járművek évente kb. másfél millió kilométert tesznek meg feleslegesen. Westwood – ahol egyébként a Kaliforniai Egyetem (UCLA) is található – elég kicsi, s mindössze 470 fizetős parkolóhellyel rendelkezik.

Mindenesetre van kivétel az alól a szabály alól, mi szerint a lakossági parkolást nem szabad kitenni a piaci viszonyoknak. Az 1950-es években – amikor Japán még messze volt mai gazdagságától – a szigetország elkezdte megkövetelni városlakóktól, hogy akinek a lakóházában nincs, vegyen parkolóhelyet az otthona mellett. Manapság bárkinek, aki autót akar vásárolni Japánban, először be kell mutatnia a parkolóhely számláját. Továbbá ajánlatos azt használni is: azokat a járműveket, amiket parkolási számla nélkül hagynak az út mentén, a rendőrség éjjelente elszállítja.

A parkolás megfélézése

Az autók eltűnésével Tokió lakóövezeteinek keskeny utcái nyugodtabbak, mint más nagyvárosokban. Gyakran megesik, hogy egy udvart vagy egy üres telket parkolóvá alakítanak – olcsóbbak és drágábbak is vannak köztük. Takaomi Kondoh-tól, egy városüzemeltető és fenntartó cég alkalmazottjától megtud-

juk, hogy az árak rendszerint magasabbak a közlekedési csomópontok közelében, mert az ingázók versenyeznek a parkolóhelyekért. Az egyik külvárosnak, Tamának a központi vasútállomása mellett jelenleg havi 17 000 jenbe (kb. 41 000 forintba) kerül egy hely. Tíz perces sétára innen már csak 10 000 jen (25 000 forint).

Ha egyszer megbarátkozunk a gondolattal, hogy a városi utcák autózásra és gyaloglásra valók, nem pedig autók tárolására, el sem tudjuk majd elképzelni, hogy ez másként is lehet. Kondoh úr annyira megrökönyödik a brit külvárosok köztulajdonba vett járdaszegélyeiről szóló beszámolón, hogy kér róla egy rajzot. Jelen cikk írója megpróbálja lerajzolni az utcát, ahol lakik: nagy téglalapokkal jelöli a házakat, egy vonallal a járdát, és kis téglalapok mutatnak minden parkoló autót. A kis téglalapok meglepően sok helyet foglalnak el.

(*The Economist*)

Peter Gordon

Galleon-kereskedelem // Mexikótól Maniláig

Etsuko Miyata: *Portugál beavatkozás a manilai galleon-kereskedelemben: Az Ázsia és Amerika közti kereskedelem szerkezete és hálózata a 16. és 17. században kínai kerámialeletek és spanyol levéltárak alapján* (*Portuguese Intervention in the Manila Galleon Trade: The structure and networks of trade between Asia and America in the 16th and 17th centuries as revealed by Chinese Ceramics and Spanish archives*, Archaeopress Archaeology, 2017, 100 oldal) című könyvének recenziója

Az úgynevezett „manilai galleon” – mely több volt kereskedelmi útvonalnál, de szerkezetét és szervezését tekintve mai fogalmaink szerint hajójáratnak mondanánk – Ázsiát és az amerikai kontinens két felét kötötte össze 250

éven keresztül a 16. század utolsó negyedétől a 19. század első negyedéig. A Kína pénzellátásához szükséges amerikai ezüst szállításáról elhíresült „Ezüstút” a szerteágazó világkereskedelmi hálózat utolsó – kétirányú – elemeként vitathatatlan szerepet játszott a globalizáció kapuinak szélesre tárásában.

A manilai galleonra azonban, ahogy az Új-Spanyolország spanyol alkirályságában lévő Acapulco és Manila között működött szintén Új-Spanyolország fennhatósága alatt, az európai hatalmak mindig is úgy tekintettek, mint szinte kizárólagosan spanyol ügyre.

Etsuko Miyata a *Portugál beavatkozás a manilai galleon-kereskedelemben* című könyvében amellet érvel, hogy: ... *Ázsiában a manilai galleon-kereskedelemben fontos szerepet töltöttek be a portugál üzletemberek.*

Miyata tanulmányát joggal nevezhetnénk inkább monográfiának, semmint a tágabb olvasóközönségnek szánt könyvnek: formáját tekintve közel A4-es méretű, két oszlopba szedett szöveg sűrűn lábjegyzetelve. Annak ellenére, hogy tudományos céllal és stílusban írt próza, világos, jól olvasható és semmi sem gátolja megértését. Igaz, a kínai kerámiák világában viszonylag tájékozatlan olvasó esetleg azon kaphatja magát, hogy szívesen ugorja át a típusok részletes összehasonlításáról szóló részeket.

Miyata az Európa és Ázsia közti kereskedelem fejlődésének – és különösen a manilai galleonnak – rövid és lényegre törő történeti áttekintésével indít. Rendkívül részletes leírást ad a különféle árukról és a piacokról mindössze néhány oldalba sűrítve. A témával csak most ismerkedők számára ezek a részek igen jó szolgálatot tesznek.

A *Portugál beavatkozás a manilai galleon-kereskedelemben* néhány jól felépített érvelési sorozatra épül; a leginkább újszerű – legalábbis számomra – annak a kézzel tapintható régészeti bizonyítéknak a felhasználása volt, melyet a mexikói és az ibériai-félszigeti ásatások során talált kínai kerámiák nyújtottak.

Ezek a részek talán kissé túlzottan a szakmabelieknek szólnak, de egyik eredményük

figyelemre méltó: a kínai kerámiák nagyon korán elérték az amerikai kontinenst. A Mexikóváros föterén (Zócalo) végzett ásatások során a 16. század közepétől 1575-ig tartó időszakból származó darabok kerültek elő. A könyvben Miyata azt is megtárgyalja, hogy hogyan állapítják meg ezek korát összehasonlító technikákat és (gyakran hajóroncsokban talált) ismert időpontból származó leleteket felhasználva. Történelmileg ebben a következő érdekesség rejlik: tekintettel arra, hogy a „*tornaviaje*” – a Manilából Acapulcoba visszavezető út tényleges felfedezése – csak 1565-ben történt, ez a kor meghatározás nem sok időt hagy arra, hogy a leletek Mexikóig jussanak.

Számos történész hivatkozik arra, hogy a portugálok Makaóban legalább a 17. század elejéig áruval látták el Manilát. Miyata azt az álláspontot támogatja, hogy ez a kapcsolat már a manilai galleon legkorábbi időszaka óta fennállt. A kutatónő logikusan vezeti le ezt mindabból, hogy „... a Makaóból érkező áruellátás, különösen a kezdeti üzleti kapcsolatokról a manilai galleon felvirágzásáig nagyon fontos volt a spanyolok számára, mivel híján voltak a kereskedelmi és politikai tapasztalatoknak, illetve a többi ázsiai és dél-ázsiai országhoz fűződő kapcsolatoknak is...”, mind pedig a Mexikóból származó régészeti bizonyítékok korai időpontjai alapján. Az időpontok koraiságán kívül Miyata még azt is megállapítja, hogy „néhány lelet azonosnak tűnik a lisszaboni ereklye darabjaival” (azaz azokkal a korai darabokkal, melyek a portugálok ellenőrizte – a Jóreménység fokát megkerülő – hajóutak révén kerültek ide); ezekről viszont a szerző a bizonyítás hevében talán kissé túlzásokba esve – azt állítja, hogy „meglehetősen egyértelműnek tűnik a portugál kereskedők jelentős szerepe az üzlet működtetésében”.

E kereskedelem amerikai oldalának megvitatása új szálát jelent a történetiszövevényben. A „mexikói kereskedők” között mindenféle nemzetiség képviseltette magát: „spanyolok, portugálok, olaszok és más európai nációk”. A szerzőnő a portugálokat a „*converso*”, azaz

’átkeresztelkedett, áttért’ jelzővel illeti – ők eredetileg zsidók voltak, akik rendszerint meglehetősen kényszer hatására tértek át a kereszténységre.⁵ A *converso* diaszpóra és állítólagos kereskedelmi és társadalmi hálózataik témaköre magától értetődően szerteágazóbb, mint a manilai galleoné; mivel az előbbinek több helyet szentel a könyv, felépítése némileg aránytalanná válik. Miyata maga is megjegyzi, hogy „nagyon nehezen lehet nyomára bukkanni a conversók és az ázsiai piac közti kapcsolatra”. Mindazonáltal más helyen utal rá, hogy: „a 17. század közepe táján a porcelán-kereskedelem hanyatlása összefüggésbe hozható a mexikói inkvizícióval, illetve néhány gazdag „új keresztény” kereskedő üldözésével, akik elmenekültek Mexikóból, és ezáltal Spanyolország elvesztette szoros kapcsolatát Makaóval.” A címben olvasható „beavatkozás” („intervention”) szó nemcsak a manilai galleon mindkét oldalán zajló por-

5 Portugáliából sok zsidó menekült el a 15. század vége óta tartó üldözések és véres pogromok elől, és alapított új közösségeket a világ különböző részein. E közösségek tagjai közül sokan olyan „új keresztények” – „converso” voltak, akik vallásukat évtizedeken át csak rejtve, titokban gyakorolhatták.

tugál tevékenységre utal, hanem portugálul az áruért és a piacokért vívott küzdelmet is jelenti. Portugália 1590-ben ténylegesen útnak indított egy hajót közvetlenül Mexikóba: rakományát lefoglalták, és a kísérlet kudarcba fulladt.

A könyv a címében ígért témán túlmenően további adalékokkal szolgál a Spanyolországban fellelhető kínai porcelánokról, és tartalmaz egy tanulmányt a galíciai ásatásokon feltárt kínai kerámiákról. A szerző érvelése szerint ezek valószínűleg Portugália nyugati kereskedelmi útvonalairól származhattak, mintsem az amerikai kontinensről szállították őket ide hajóval.

A *Portugál beavatkozás a manilai galleon-kereskedelemben* némiképpen szakembereknek szóló monográfiaként van számon tartva. Ez sajnálatos, hiszen a bevezető és a különféle témák áttekintése hasznos és közérthető. Maga a kerámiákról szóló középső rész kissé túlzottan információdúsra sikeredett – mint ahogy ez várható is volt –, de a képek és a képaláírások még ennek ellenére is egy olyan világról mesélnek, melyben nem nehéz eligazodnunk.

(Asian Review of Books)

E SZÁMUNK SZERZŐI:

Kapronczay Károly történész, Budapest

M. Lezsák Gabriella régész, tudományos segédmunkatárs, MTA BTK Magyar Őstörténeti Témacsoport

Must Katalin, a Soproni Egyetem, Lámfalussy Sándor Közgazdaságtudományi Kar, Széchenyi István Doktori Iskola PhD-hallgatója; Sopron

Németh István egyetemi tanár, Budapest

Pelle János történész, PhD, az Országos Rabbiképző Egyetem oktatója, Csobánka
Szegedi László közíró, Rimaszombat

Sztancs Gábor doktorandusz, Eszterházy Károly Egyetem; Debrecen

Zsupos Zoltán főlevéltáros, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest

TARTALOMJEGYZÉK

Szegedi László: Információs kor 1

SZÁZADOK

Németh István: A Wilhelmstrasse és Magyarország.

Válság és kiút (1930–1934) (2. rész) 18

Sztancs Gábor: Föderalizmus helyett felbomlás

Az Osztrák–Magyar Monarchia nem domináns nemzeteinek államépítő
törekvései az első világháború éveiben. 50

M. Lezsák Gabriella: A magyar őstörténet észak-kaukázusi vonatkozásai. 64

Zsupos Zoltán: Honnan ered a székely írás?

A székelység a Kárpát-medencében 75

Kapronczay Károly: A magyar egészségügy a nagy háború után. 95

MŰHELY

Pelle János: Kulcs Kertészhez 103

NAPLÓ

Must Katalin: A devizahitelezés nagy kézikönyve 107

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL

Linda Greenhouse: Nők az egyetemen (113) *Schuyler Velasco*: A hagyomá-

nyos anyaszerep visszatérése Amerikában – és ennek okai (118) *Zanny Minton*

Beddoes: Hogyan ne kerüljünk dugóba? Terjeszkedő, szmogos nagyvárosok –

az ingyenes parkolás ára (121) *Peter Gordon*: Galleon-kereskedelem // Mexikótól

Maniláig (126)

KÉPEK

F. Farkas Tamás grafikái

Tisztelt Előfizetőink!

A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat 1841-ben jött létre a tudományos ismeretek népszerűsítésére, a magyar társadalom tudásszintjének emelésére. Ennek szolgálatában indította el a Társulat sok évtizede ismeretterjesztő folyóiratait, melyek nélkülözhetetlenné váltak az utóbbi fél évszázad iskolai oktatásában, a tudományos igényű, korszerű ismeretközlésben. A természettudományi és társadalomtudományi tudás terjesztése céljából, mindent megteszünk annak érdekében, hogy lapjaink minél szélesebb közönséghez és minél kedvezőbb áron jussanak el. Ezt szolgálja 2017. évi akciónk, melynek keretén belül a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat által kiadott lapok – az Élet és Tudomány, a Természet Világa és a Valóság – együtt kedvezményesen fizethetők elő. Célunk, hogy Előfizetőink minél kisebb ráfordítással jussanak hozzá a tudomány legújabb eredményeihez, több lap együttes előfizetése csökkenti az Önök eddigi költségeit.

A következő előfizetői csomagokat ajánljuk:

Élet és Tudomány, Természet Világa és Valóság együttes előfizetés:

Egy évre: 32 640 Ft helyett 22 800 Ft
Fél évre: 16 860 Ft helyett 12 120 Ft

Élet és Tudomány és Természet Világa együttes előfizetés:

Egy évre: 24 240 Ft helyett 18 000 Ft
Fél évre: 12 660 Ft helyett 9660 Ft

Élet és Tudomány és Valóság együttes előfizetés:

Egy évre: 24 600 Ft helyett 18 240 Ft
Fél évre: 12 660 Ft helyett 9840 Ft

Természet Világa és Valóság együttes előfizetés:

Egy évre: 16 440 Ft helyett 10 920 Ft
Fél évre: 8400 Ft helyett 5760 Ft

Akciónk a 2017. évre szóló, egyéves és féléves előfizetésekre érvényes!

A TIT-lapok előfizethetők a Magyar Posta Zrt.-nél:

- személyesen a postahelyeken és a kézbesítőnél
  - telefonon: +36-1-767-8262
- e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu
  - interneten: eshop.posta.hu
- levélben: MP Zrt., 1900 Budapest

A 2015. évi és az azelőtti lapszámaink kedvezményesen, 500 forintos áron vásárolhatók meg a szerkesztőségben.

Ára: 790 Ft • Előfizetéssel: 700 Ft

nka
Nemzeti Kulturális Alap

